

ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

PANJAB, PANJABI, PANJABIAT

(A case for Panjab, Panjabi language and Panjabi culture)
by

PROF. PRITAM SINGH

2, Preet Nagar, Lower Mall,
Patiala - 147 001

© ਲੇਖਕ

ISBN 81-7205-200-6

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਅਗਸਤ 1998

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਟਾਈਪਸੈਟਰ :

ਕੇ.ਜੀ. ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, 98, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡ. ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ : 150-00

ਸਮਰਪਣ

ਸੱਯਦ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ (ਲਾਹੌਰ)
ਤੇ
ਸਰਦਾਰ ਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਗਾਪੁਰ)
ਦੇ ਨਾਂ

ਸ਼ੁਕਰੀਆ

ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਲੇਖ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜਦ ਮਿਲਦੇ, ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਪੀਰੋ-ਮੁਰਸ਼ਦ! ਆਪਣੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ ਫੁਟਕਲ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਜਾਓਗੇ ਤਾਂ ਬਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰੁਲ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਿਰ-ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ! ਉਹ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਗਏ! ਇਹ ਲੇਖ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਜੁਬਾਨੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਸੁਪ੍ਰਤਰੀ ਡਾ. ਰੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਰਾਂ? ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਂਡ ‘ਨਾਂ-ਸੂਚੀ’ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਟੈਨੋ, ਸ. ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਗੋ ਵੀ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਟਾਈਪ-ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ‘ਕੋਈ ਹਰਿਓ ਬੂਟ’ ਹੈ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼। ਮੈਂ ਇਸ ਸੁੱਚੀ ਫਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ, ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਲੱਗ ਸੁਪ੍ਰਤਰ ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਛਪਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ।

ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪਰਮ ਪੰਜਾਬੀ-ਸੇਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਆਸ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਇਹ ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ ਨਾਂ ਇਸ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ—“ਬਰਗਿ ਸਬਜ਼ ਅਸ੍ਤ ਤੁਹਫਾਇ-ਦਰਵੇਸ਼”—ਦਰਵੇਸ਼ ਕੌਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਿਵਾਏ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ।

25-4-1997

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਤਤਕਰਾ

• ਭੂਮਿਕਾ	9
• ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ	29
• ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ	48
• ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ	63
• ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ	70
• ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ	82
• ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੇਧਾਂ	93
• ਭਾਵੀ ਛਾਲਾਂ	106
• ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ?	114
• ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ—ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਦਾ	117
• ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹਟਾਓ	130
• ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੇਸਾਂਤਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼	139
• ਦਸੋਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ	157
• ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁਝ	177
• ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ : ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ?	184
• ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਟ੍ਰਸਟ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ	193
• ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ	199
• ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ	207
• ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਸੰਭਾਲ	225
• ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ	240
• ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੈ ?	246
• ਨਾਂ-ਸੂਚੀ	252

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਛਪੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਤਨ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਸੀ ਮੂਰਤਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਹਰ ਹੇਠ 1997 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਨ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਹਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਨਾ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਆਉਣੋਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਮਸਲਨ, ਮੇਰੇ ਕਲਪੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਹਿ-ਦਿਸ਼ਾਈ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਤੇ ਕਿਉਂ? ਜਾਂ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਧਿਗਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁੱਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਮਰ ਨੇ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਮ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ—“ਮਤ੍ਰ ਕਿ ਜਾਪੈ ਸਾਹੁ ਆਵੈ ਕਿ ਨ ਆਵੈ ਰਾਮ”।

2

ਉੱਤੋਂ ਉੱਤੋਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਘੋਖਵੀਂ ਥਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ‘ਪਾਤ ਪਾਤ ਮੇਂ ਪਾਤ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਾਲੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪਦ ਕਈ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੂਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬਾਲ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਲਈ ਖੋਜ ਦਾ

ਇਕ ਨਵਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਗਵਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਪੜ੍ਹਮੰਨਿਆ ਅਸੂਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ, ਸਰਲ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਦ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਇਹ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹੈ, ਕਾਫੀ ਅਸਰਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਵਾਰੋ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਅੱਜ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਾਟੀ ਤੇ ਸਿਖਰਲੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਦੂਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਇਹ ਹਨ not normal, psychiatric behaviour, bordering on lunacy and cruel on children ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਰਗੀ ਗ਼ੈਰਸਾਲੀ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਤੀਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਾਧਿਓਂ ਉਰਾਰ ਤੇ ਪਾਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਹਮਖਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗ਼ੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਦੁਰਘਟਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿੱਤ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਰਨ-ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੁਰਾਹ ਨੂੰ ਸੁਰਾਹ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਵੇਖੀਏ, ਭਲਾ ਇਸ ਵਿਲੱਛਣ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੁਕੀਆਂ ਪਈਆਂ?

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਖ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ) ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ (ਜਿਵੇਂ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਰਵਈਆ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਣਵੰਡਿਆ ਪੰਜਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੱਪਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ੁਰੂ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਾਇਕੀ-ਬੋਲਦੇ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਉਤੋਂਤ੍ਰਿਤੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇ

ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਣੀ ਈਰਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਫ਼ਾਰਸੀ', ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਦੇਸੀ ਤੇ ਚਿਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਰਸੂਖ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਜੋਗ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉੱਚੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਅਰਬੀ ਜਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਸੀ, ਨਾ ਅਰਬੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੋਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਸੌਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ, ਏਥੇ ਦੀਆਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਹੌਰੀ (ਮਾਝੀ) ਸੀ ਕਿ ਬਾਗੜੀ, ਡੋਗਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਸਰਾਇਕੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦਕੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦਵੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਗੋਝ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਹਕੂਮਰਾਨ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਬੈਠਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਲ-ਕੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤੁਗਲਕ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਗਿਆਸੁਦ-ਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੱਟੀ ਸੀ।¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਨਸਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਝੀਟੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ, 'ਬਾਬਲ' ਤੇ 'ਵੀਰ' ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਰੂਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰੰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੌਲਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਘੱਗਰੇ ਦੇ ਸਾਕ, ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਪੱਕੇ-ਪੀਭੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਸਤੇ ਵੀ ਨਿਸਫਲ ਰਹੇ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰੀਕ ਦੇ, ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਲੋਧੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹਾਲ ਇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈ ਰਹੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਫੈਸਨ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਲਚਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਚੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਯਕੀਨਨ, ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ, ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਬੱਚਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤੇ ਇਹ ਮਰਦ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ। ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਨਿਕਦਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਆਪਣੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੀ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੀ ਤੇ ਵਿਗਸਦੀ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ। ਇਸ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦਾ

1 Quarterly Research Journal, Faculty of Islamic & Oriental Learning, University of the Punjab, Lahore ਜਿਲਦ 1, ਅੰਕ 3, 4 (ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ) ਵਿਚ ਡਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਦੇ ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਸਿਆਸੀ, ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਐਂਡ ਸਿਕਾਫਤੀ ਮਾਹੌਲ' (ਅਹਿਦਿ ਇਸਲਾਮੀ ਮੇਂ) ਦਾ ਸਫ਼ਾ 7.

ਰਾਜ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ, ਬਲਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ, ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਜਾਮ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਆ, ਆਦਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਾਰਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਫਾਰਸੀ ਮਾਧਿਅਮ, ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰਗ-ਰੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ, ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ, ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ (ਜੋ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਸੀ), ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਸਮਝੀ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਗਵਾ ਲਿਆ।

ਹਜਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਇਸ ਬੁੱਢ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗ ਵੇਰ ਵੀ ਨਾ ਜਾਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਇਕ ਏਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 1851 ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ, ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਕੁਟਿਲ ਨੀਤੀ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਠੋਸ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਣ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ, ਜੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਰਦੂ + ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲੂਲੇ ਸਮਝਦੇ ਰਹਿਣ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੋਗ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਰਾਜ 1947 ਤਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਝਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਵੀਹਾਂ ਪੰਝੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫਿਰਕੂ ਤਿਫੇੜ ਕਾਫੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਉਰਦੂ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਗੰਢ-ਚਿਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ ਮਹਰੇ ਬਣਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ, ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਅਪਣਾ ਤਾ ਲਿਆ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਨੇ, ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਏਨਾ ਧੁਮਾਇਆ, ਏਨਾ ਧੁਮਾਇਆ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਭੋਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨ ਬੈਠੇ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਏਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਝ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਬੈਠੇ

ਸਿੱਖ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ, ਏਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੱਦ-ਕਾਠ, ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਣ ਜਿੱਡਾ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

1947 ਦੀ ਦੇਸ ਵੰਡ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬ, ਵੱਖਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਚਰ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਉਰਦੂ) ਦੇ ਫਲਣ-ਫੁੱਲਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੀ ਸੀ, 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਬਣਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੋਇ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਸਫਰ ਲਈ, ਇੱਕ ਵੇਲੇ, ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਤੇ ਫੜਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

3

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵੱਢਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਛੁਰੀ ਨਾਲ। ਥੋੜਾ ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ। ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ, ਨਾ ਕੋਈ ਆਵੇ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਆਧਾਰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਆਧਾਰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਦੂਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬੀਤਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹੋਇਆ-ਬੀਤਿਆ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਿਹੰਗਮ ਝਾਤ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਥੋਕ ਨਿਕਾਲੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਤਿਭਾਸੀ ਤਣਾਉ (ਮੁਸਲਮਾਨ-ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬੀ) ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁੱਲ-ਹਿੰਦ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ, ਸੁਤੰਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਮੇਲ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਤਣਾਉ ਦਿੱਸ-ਹੱਦੇ ਉੱਤੇ ਉੱਭਰ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਸੀ, ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਛਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿੜ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮਦ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਲੋਚੀ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੋ, ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ

ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਲਈ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਚਕਾਚੌਂਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਸੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਅਗਾਊਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਰਕਮ ਰਾਖਵੀਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਜਬਾਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਹੀ।

ਜਿਸ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ, ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿੰਗੀ ਤੇ ਰੋਗੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜੇ ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਹਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਘੋਰ ਪਾਗਲਪਨ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਫ਼ਰਾਸੀਸੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਕੀ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅੰਦਰ ਤਮਿਲ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਝੱਲੇ ਤੋਂ ਝੱਲਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਕੀ ਸਿੰਧ ਅਸੈਂਬਲੀ, ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਰਦੂ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ, ਕੌਮੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਹਤ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੁਦਾ ਦਾ ਦੌਰਾ, ਸੁਕਰ ਹੈ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਰਖਰੀਦ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਠੋਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਾਰਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਕਲ ਜਾਂ ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ, ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਵੱਧ ਹਨ, ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ, ਇੱਕੋਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤਾ ਉੱਤੇ ਖੜੋ ਕੇ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁਆਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੰਗਾ-ਚਿੱਟਾ ਅਨਿਆਂ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ

2 ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਰਾਮ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਭਾਵੇਂ ਲਗ ਜਾਣ ਹੱਥਕੜੀਆਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਇੱਥੇ ਐਸਟੇਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਖ਼ਾਰਜਾ ਪਾਲੀਸੀ ਮੁਲਕੀ ਮਫ਼ਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ.. ਹਾਕਮ ਮੇਲ, ਫ਼ਿਊਡਲ ਲਾਰਡਾਂ"

ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਕ ਸਮਝ ਮੈਨੂੰ ਆ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ, ਇਸ ਦੀ ਚੱਠ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹੈ ਵੀ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ, ਜੋ ਕਦੀ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੇ ਕਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਅਸਲ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਨਫਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ 65% ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਏ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ, ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨੰਤੰਤ ਨਹਿਰੀ ਜਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਹੀ, ਵਪਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਫੀ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਮਾਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਹੱਥ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਚੁਭਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਥਾ-ਥਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਤੀਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਹਥਿਆਈ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਕੀ ਕਰੇ ? ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਕਾਈਆਂ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਵੱਸਦੇ ਬੰਗਲਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਇਸੇ ਧਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਨਾਲ ਰਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਮਜਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੀਜੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਮਾ-ਬੋਲੀ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਜਗੀਰੂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਇਸ ਸਮੂਹਿਕ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ :

- (1) ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਫਤਰ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਤਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੁਲਕ ਇਕਮੁੱਠ ਰਹੇ।

• ਤਾਜਰਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣ ਗਿਆ ਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਗਰਜ ਨਾਲ, ਮਛਾਦ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਲਾਮਤੀ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਬਾਕੀ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਏਹ ਏ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਲਿਖਣ ਤੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਅੱਥਰੇ ਘੜੇ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਘੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ, ਨਾ ਈ ਲਗਾਮ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਏਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਾਟ, ਤਖ਼ਤ ਤਾਜ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। " (ਰਿਸਾਲਾ 'ਜਹਿਰ' ਲਾਹੌਰ, ਮਈ 1998, ਸਫਾ 12)

- (ii) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਵੇਲੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਜੋੜ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸਤ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ, ਪਰਾ-ਸੂਬਾਈ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੀ, ਜੋ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਹਾਫਿਜ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਭੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਉਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਵਿਆਪੀ ਕੌਮੀ ਵਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਵਧ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਬਣ ਜਾਏ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਇਹ ਢਾਚਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜਿਆ ਜਾਏ।

ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੈਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਖ' ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਂ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਜੰਟ' ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਮੁਸਲਮਾਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਸਿਖ' ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿੱਲ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਚ-ਲੜੀ ਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਚੋਧਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਚ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਥੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਣੇ ਸੱਜਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ 'ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ' ਵਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਵੀ ਇਸ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਗੁੱਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲੇ *ਲਹਿਰਾਂ* ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1998 ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“..ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਖੁੱਡੇ ਲਾਈਨ ਲੱਗੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਏਹੀ ਹੈ, ਪਈ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਭਰਵੀਂ ਤਹਿਰੀਕ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਏ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਏਸ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਲਹਿਰ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਰੁਕ ਗਈ...ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ ਹੁਰਾਂ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਸਾਬ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਸਿਉਂ ਉਹ ਵੀ ਬੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਫਖਰ ਜਮਾਨ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਲਮੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਤਸਲਸੁਲ ਜੇਕਰ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ ਤੇ ਖੋਰੇ ਕੁੱਝ ਗੱਲ ਬਣ ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹਤਰਮ ਹਨੀਫ ਰਾਮੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਸਾਂ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਏਕਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਤਨਜੀਮ ਕਾਇਮੀ ਕੀਤੀ...ਉਹਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜਲਸਾ (ਜਿਹੜਾ ਜਲਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੱਯਦ ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜੈਗਮ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਵਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਦੁਆ ਨਾਲ ਏਸ ਤਨਜੀਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸੀ), ਰੱਬੋਂ ਹੀ ਏਨਾ ਸ਼ੋਫਨਾਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੇ ਉਹਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ‘ਏਕਾ’ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਯਾ ‘ਠੱਪ’ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਅਬਦੁੱਰ-ਰਸ਼ੀਦ ਭੱਟੀ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਸਾਇੰਸੀ ਤੇ ਮੁਨੱਜ਼ਮ ਸੀ। ਏਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਅਰਜ਼ਦਾਸਤ ਲਿਖ ਕੇ ਰੂਸ ਉੱਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਏਨੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ, ਜੋ ਏਸ ਅਰਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਅਪੋਜੀਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੀ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ... ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਬਦੁੱਰ-ਰਸ਼ੀਦ ਭੱਟੀ ਹੁਰਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਹ ਏਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਏਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਏ, ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਏਸ ਉੱਭਰਦੀ ਹੋਈ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤੀ.....” (ਸਫਾ 11-12)

ਮੈਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਲੜੀ ਕਿਵੇਂ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਲੀਲ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਉਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਉਹਲਾ ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ

ਹੱਕ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ, ਉਹ ਫੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਰ ਮਚਾ ਕੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਲੈ ਲੈਣਗੇ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਹਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਦੇ ਉਹਲੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਜਬਾਨ-ਵਿਹੂਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨਾਖਤ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਬਾਨ ਵਾਲੀ ਸਨਾਖਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਅਸਾਧਾਰਨ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚੀ ਤੇ ਪਸਤੋ ਵਾਂਗ, ਸਰਾਇਕੀ ਵੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਿਆਸਤ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਨਾਖਤ ਮੰਨਵਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੀਏ ?

ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚੇਤਨਾ ਤਿੱਖੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜੇ ਪ੍ਰੋ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ, ਸੱਯਦ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ, ਸੱਯਦ ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜੈਗਮ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ ਤੇ ਇਹਸਾਨ ਬਾਜਵਾ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਤਨ, ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਆਪੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਡਾ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ ਤੇ ਜਨਾਬ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਿਤ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਉਰਦੂ ਵਾਂਗ, ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰ ਕੇ, ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਕੁਫਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਭਿੱਟ ਤੇ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਹੁਲਾ ਥੀਜ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਮਾਸੂਮ ਹਮਵਤਨੀਆਂ ਦਿਆਂ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਦਈ ਤੇ 'ਪਾਕ' ਜਾਂ 'ਮੁਸਲਮਾਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਦਈ, ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਉਲਝ ਕੇ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਫਲਿਆ-ਫੁਲਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚੋਰ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਹਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਰ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ-ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਰਸਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਝ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਾਲ। ਹੁਣ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ।

4

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1968 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੇਠੋ ਲੈ ਕੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤਕ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵੀ

ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਇੰਸ ਸਮੇਤ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਪੀ-ਐਚ ਡੀ /ਡੀ ਲਿਟ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਕਮਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੱਡੇ ਕਾਮਯਾਬ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਅਜੀਤ ਦੀ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਛਾਪ ਦੇ ਲੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਦੱਸੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਨਾਮ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸੇ ਤਰਾਜ਼ੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨੇ ਪਏ ਹਨ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉੱਜੜੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗੇ ਲਾਏ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਾਰੀਆਂ ਝੁੰਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ, ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲਾ, ਅਸਰਦਾਰ ਤੇ ਅਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਜਜਬੇ-ਉਭਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਲੱਭਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ-ਉਰਦੂ ਵਾਲਾ ਜੁੱਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਜੁੱਟ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਖਹਿ ਖਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸਰਤ ਇਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਏ। ਇਹ ਚਾਲ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਚਿਰ ਤੇ ਏਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਟਪਾਉਂ ਤਜਰਬਾ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ। ਅਖੀਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੱਟ ਵੰਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ—ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਸਹੂਲਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਤੋ ਰਾਤ, ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਰਵਈਆ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ, ਵੈਰ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਬੁੜ-ਚਿਰੀ ਤੇ ਘੱਟ ਮੈਂਬਰੀ ਚੌਫ ਮਿਨਿਸਟਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਪੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਇਕਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਨਾਵੂ ਖਾਨ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਾਲੀ ਫ਼ਾਈਲ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਵੱਜ

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੋ ਫੀ ਸਦੀ ਛਾਈਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿੱਧੀ ਲੀਕ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ', 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰ ਗਈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਏ। ਗੱਲ ਕੀ, ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਚੱਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲੱਥਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕੁਸਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਅਵੇਸਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘੀ ਪਕੜ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਵੇਖ-ਕੇ-ਅਣਡਿੱਠ-ਕਰਨ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਮੁਕ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ, ਸਕੱਤਰੇਤੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਚੁਧਰਮਾ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਓਧਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ, ਕਾਡ਼ਜਾਂ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਤੇ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਛਣਕਣੇ ਫੜਾ ਕੇ, ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁਦਈ ਰੋ-ਧੋ ਕੇ ਏਨੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਚਲੋ, ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਛੱਪਾ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕੌਰਸਾਂ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਲੂ ਰਹੀ ਤੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਣਲਿਖੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ, ਬੜਾ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮਸਲਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੈਡੀਕਲ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਖਪਤ-ਖੇਤਰ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ, ਬਲਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿੜ ਮੇਕਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖਪਤ-ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਕੋਠਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਤਵੇ ਮਾ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਦੋਗਲੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਛਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਛੱਡਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਕੋਈ ਸਮਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਰੀਕ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਕੱਢਿਆ ਹੀ ਜਾ ਚੱਕਾ ਹੈ)। ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸੀ ਲੋਕ, ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾੜਬੰਦੀ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਇਹ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਚੇਰੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪਥੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਡਟੀ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ-ਸੁਫਾ ਜਮਾ ਲਏਗੀ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘੀ ਢਾਚਾ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਏਲਾਨੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ-ਪੰਝੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਚੇਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤੀ ਤੇ ਵਜ਼ਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ 1981 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਮੁਹਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ 82% ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫੇਲ੍ਹ ਨਿਕਲੇ। ਅੱਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ 1980 ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਸਾਲ 1998 ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੀ ਰੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਛਪਦੀਆਂ ਤੇ ਘੱਟ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਿਸਟ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਸ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਬੜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਛਪਦੇ ਤੇ ਵਿਕਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਕੁਆਲਿਟੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਰ, ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲੋਂ ਬੇਹੱਦ ਅੱਡੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਜਰਾ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਜਗਾਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਚੌਥੇ ਪੌੜੇ ਵਾਲੇ ਸਲਾਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਪੱਕ ਚੱਕੀ ਗ਼ਲਾਮਾਨਾ ਜਿਹਨੀਅਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ

ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਵਾਜ਼ ਤੌਤਾ-ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਾਧਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ, ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ—ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾ ਹੀ 'ਪੰਜਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਰੇਖਾਬੰਦੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਉਕਾਈ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ, ਜੋ ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਸ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ ਨਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਲਪੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੱਖਣੇ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਾਮਗਰੀ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਰਾਸਟਰ ਦੇ ਨਕਸਿਆ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ, ਓਥੇ ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੁਟਾਈ ਸੂਚਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰੋ. ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ ਦਾ ਸਭਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿੱਲ੍ਹਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ 'ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸਮੂਹ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਵਜ਼ਨ ਦਿੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਰਾਏ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਇੱਥ ਧਰਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਇੱਥ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਚਲ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ-ਲਗਦੇ ਸੂਬੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੋਂ

“ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਤੋਂ ਸਿਰਸਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੜਕ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਗੁਰੂ ਸਰ, ਬਿੱਜੂਵਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਡੱਬਵਾਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਿਰਸਾ, ਫਤਿਹਆਬਾਦ, ਭੂਨਾ, ਟੁਹਾਣਾ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।” (ਸਫਾ 7-8)

“ਕਰਨਾਲ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੱਦ ਕੈਥਲ-ਪਹੋਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜੇ ਪਹੋਵਾ ਨੂੰ ਸਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ

ਵਾਲੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।” (ਸਫ਼ਾ ੭)

“ ਜਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪਬੋਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਣਾ ਸਦਰ ਅੰਬਾਲਾ ਪੂਰਾ, ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ ਕਾਲਕਾ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਨਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਈ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।” (ਸਫ਼ਾ ੭)

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਡਾ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਰਖ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਮੋੜਦਿਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

“ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ) ਇਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਵੱਸਦੇ ਪਿੰਡ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ ਜਾਂ ਹਰਿਆਣੇ ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ, ਸਪਸ਼ਟ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।”³

ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਸਿਨੇਮਾ-ਘਰਾ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ, ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਡਾ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। (ਵੇਖੋ, *Language of Chandigarh*, 1967)

ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਡਾ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ‘ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼’ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ

“ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਿਲਾ ਕਾਗੜਾ ਤੇ ਕੋਈ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਲਾ ਚੰਬਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।” (ਸਫ਼ਾ 11)

“ ਮੰਡੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਗੜੀ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵਜ਼ਨੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਕਾਗੜੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਹਿਲੂਰ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਸਿਮਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।”⁴

‘ਹਿਮਾਚਲ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ‘ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ’ ਦੀ। ਏਥੇ ਸਾਡੀ ਉਗਲ ਫੜਦੇ ਹਨ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਣਛੀ ਤੇ ਡੋਗਰੀ ਉੱਤੇ ਫ਼੍ਰਾਂਸੀ ਖਜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਪੁਣਛੀ ਅਤੇ ਡੋਗਰੀ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਜੰਮੂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ

3 ਵੇਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ (ਪੈਡਲਿਟ), 1971, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ (ਇਹ ਪੇਪਰ 24-1-1971 ਨੂੰ ਸੰਤਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ)।

4 ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 10

5 ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 12.

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਹੈ।”⁶

ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਣਛੀ ਦੇ ਖੇਤਰ-ਖਿਲਾਰ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ -

“ਪੁਣਛੀ ਬੋਲੀ, ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ‘ਚਿਭਾਲੀ’ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਉਪ-ਰੂਪ ਹੈ। ‘ਚਿਭਾਲੀ’ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਪੁਣਛੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ‘ਪਹਾੜੀ’। ‘ਚਿਭਾਲੀ’ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਅਖਨੂਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਿੱਧੇ ਚਲਦਿਆਂ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ, ਰਾਜੌਰੀ (ਭਿੰਬਰ, ਮੀਰਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਜੱਫਰਾਬਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਇਲਾਕਾ), ਉੜੀ ਅਤੇ ਪੁਣਛ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ (ਸਮੇਤ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਬਾਗ ਅਤੇ ਸੁਧਨੌਤੀ) ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੀਕ ਹੈ। ਪੁਣਛੀ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਖੇਤਰ, ਪੁਣਛ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਮੂਹ ਭਾਗ ਹੈ।”⁷

ਡੋਗਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਉਂ ਹੈ -

“ਡੋਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਖੇਤਰ ਜੰਮੂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਡੋਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਚਨਾਬ ਤੀਕ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ‘ਰਿਆਸੀ’ ਤਹਿਸੀਲ ਉਧਮਪੁਰ (ਚਨਹਿਣੀ ਸਮੇਤ), ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਤੀਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬਸੋਹਲੀ, ਕਠੂਹਾ, ਸਾਬਾ, ਹੀਰਾ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੂਰ ‘ਅਖਨੂਰ’ ਤੇ ‘ਸੁੰਦਰਬੰਨੀ’ (ਸਮੇਤ ਕਾਲੀਧਾਰ, ਪੋਟੀ ਅਤੇ ਕਾਲਾਕੋਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕਾ) ਤੀਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡੋਗਰੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਮਬਨੀ ਭਦਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਕਿਸ਼ਤਵਾੜੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ; ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ, ਕਾਂਗੜੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੀਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦਾ ਇਲਾਕਾ ਡੋਗਰੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੂਰ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੁਣਛੀ, ਚਿਭਾਲੀ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵੱਲ ਚੰਮਿਆਲੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਠੇਠ ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਡੋਗਰੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਾ ਜੰਮੂ, ਅਖਨੂਰ, ਰਿਆਸੀ, ਉਧਮਪੁਰ, ਸਾਬਾ ਅਤੇ ਕਠੂਹਾ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਹਨ।”⁸

6 ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਡਾ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, 1995, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਸਫ਼ਾ 183.

7. ਉਗੀ, ਸਫ਼ੇ 183-184

8. ਉਗੀ, ਸਫ਼ੇ 184-185.

ਵਾਧਿਓਂ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਹੱਦ। ਟੱਪਦੇ ਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਜਿਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਹ-ਦਸਰੇ ਹਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦੀਬ ਜਨਾਬ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਿਮੀ। ਉਹ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬੇਖਟਕ ਤੁਰੇ ਆਓ ਮੀਆਵਾਲੀ ਤਕ। ਏਸ ਜਿਲੇ ਦੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਬੌੜੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੋ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ। ਇਸ ਦਾ 'ਹਜ਼ਾਰਾ' ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਰਾਇਕੀ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਇਲਿਆਸ ਘੁਮਣ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਉੱਘਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1998 ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਣਛੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਾਹਗੀ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਜੋਂ ਹੀ, ਏਥੇ ਦੇ ਦੇਣ ਦੇ ਜੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਘੁਮਣ ਜੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਉਂ ਹੈ:

"ਸਾਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੰਧੀ ਜਾਂ ਬਲੋਚੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ, ਮੀਆਵਾਲੀ ਜਿਲੇ ਦੇ ਮੁਸਾ ਖੇਲ, ਦਾਊਦ ਖੇਲ ਤੇ ਈਸਾ ਖੇਲ ਕਸਬੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕੁੱਝ ਪਿੰਡ ਪਸ਼ਤੋ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾ ਫੇਰ ਜਿਲਾ 'ਅਟਕ' ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਹਜਰੇ ਤੇ ਗੁਰਸਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕੁੱਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਸ਼ਤੋ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ

ਸਿੰਧ : ਜਿਲਾ ਜੈਕਬਾਬਾਦ, ਜਿਲਾ ਸੱਖਰ, ਜਿਲਾ ਖੈਰਪੁਰ, ਜਿਲਾ ਲਾੜਕਾਣਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਸਰਾਇਕੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ : ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਪੰਜ ਜਿਲਿਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਸਰਾਇਕੀ ਤੇ ਬਲੋਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ (1) ਨਸੀਰਾਬਾਦ, (2) ਕੱਛੀ, (3) ਸਿੱਥੀ, (4) ਡੇਰ ਬੁਰਾਣੀ, (5) ਕੋਹਲੂ।

ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ : ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਇਹ ਹਨ. (1) ਪਿਸ਼ਾਵਰ, (2) ਐਬਟਾਬਾਦ, (3) ਹਵੇਲੀਆ, (4) ਮਾਨਸਹਿਰਾ, (5) ਬਾਲਾਕੋਟ।

'ਹਿੰਦਕੋ' ਨਾਲ ਰਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ 'ਹਿੰਕੋ' ਪਹਾੜੀ ਵਾਦੀ 'ਕਾਗਾਨ' ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਾਨ, ਨਾਰਾਨ, ਬੱਟਰਸੀ, ਗੜ੍ਹੀ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਜਰੇਦ ਜਿਹੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਗਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਾੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮਰੀ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਨਥੀਆ ਗਲੀ,

9 ਵੇਖੋ ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ ਜੰਗ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ 13 ਨਵੰਬਰ, 1963 ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਿਮੀ ਦਾ ਲੇਖ 'ਕੁਛ ਸ਼ਮਾਲੀ ਮਗਰਿਬੀ ਸੂਬੇ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ' ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਮਾਹਵਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਸੰਬਰ 1993 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਯੁਬੀਆ ਆਦਿ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪੱਠਹਾਰੀ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਵੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸਰਾਇਕੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਜਨਾਬ ਇਲਿਆਸ ਘੱਮਣ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਇਲਾਕਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੱਕਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

‘ਸਰਾਇਕੀ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖ਼ਾਸਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਏਸੀਅਨ ਐਂਡ ਐਫ਼ਰੀਕਨ ਸਟਡੀਜ਼ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਡੀਨ, ਡਾ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਬੈਕਲ ਨੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਰਾਏ

“The Siraiki - speaking area lies in the central part of Pakistan, on either side of the Indus from approximately 28° N to 33° N and including the lower reaches of the Chenab and Sutlej this corresponds to the south - western part of Panjab province and the adjacent areas. It will be seen that Siraiki lies on the western edge of the Indo - Aryan Language - area, the boundary with the Iranian, Pashto and Baluchistan being well - defined by the Suleiman range. To the south - east the natural boundary of the Thar desert, now reinforced by the political frontier between Pakistan and India, separates Siraiki from the Marwari dialects of Rajasthan. Somewhat less clearly worked are the boundaries with Sindhi at the narrowing of the Indus Valley between mountain and desert near the present provincial frontier between Panjab and Sind, and with the Northern Lahnda dialects, along the southern edge of the Salt range while to the east there is no boundary whatsoever between Siraiki and Panjabi. From the viewpoint of historical comparison, Northern Lahnda and Panjabi are the Languages most closely related to Siraiki, which also shares other features exclusively with Sindhi.”¹⁰

10 C. Shackle, *The Siraiki Language of Central Pakistan* 1 Reference Grammar London 1976, S O A S., pages 12

ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਲੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਤਲ ਕੰਢੇ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਤਕ ਦਾ, ਦੋਸਾਂ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੜਦਾ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟੋਟਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ, ਇਹੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ 'ਆਬ' ਹੋਣ ਪੰਜ, ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣ ਸੱਤ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਘਟ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੋ।

6

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬਲਵਾਨ ਸਿਆਸੀ ਰੋਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਪੀਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਦੁਹਾ ਦੋਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋੜ-ਤਾੜ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਰਗੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਹੱਥੜ ਪਿੱਟਣਗੀਆਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਿਆ-ਭਲਿਆ ਨੂੰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਫ਼ਿਤਨਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਡੋਗਰੇ ਪੈਣੇ ਆ ਵੜਨਗੇ ਕਿ ਡੋਗਰੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਸਰਾਇਕੀ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੇਰ ਕੁੱਦ ਕੁੱਦ ਪੈਣਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਰਾਇਕੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਚੱਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਫਾਨੇ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਖ਼ਾਹ-ਮ-ਖ਼ਾਹ' ਕਿੱਧਰੇ ਆ ਟਪਕੋ ਹੋ ? ਸਰਾਇਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮੇਰਚਾਬੇਦੀ ਕਰਨ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਟਲਣ ਲੱਗੇ।

ਸਰਹੱਦਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬਰੂਦ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਦੋਸ ਪੰਜਾਬ' ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਾ, ਕਦੀ ਬੋੜਾ, ਕਦੀ ਬਹੁਤਾ, ਕਦੀ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤੇ ਕਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਦੀ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ, ਕਦੀ ਈਰਾਨ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਕਦੀ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ, ਕਦੀ ਬਗ਼ਦਾਦ (ਇਰਾਕ) ਦਾ (ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਵੇਲੇ), ਕਦੀ ਰਾਜਨੀ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਲੰਡਨ ਦਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕੇ

ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਝੂਟਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੁਹੱਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਬਿਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੁਲਨਾਤਮਕ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨਾ ਨਾ ਮੇਰਾ ਸੁਫਨਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਝ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਵਰਦਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਰੋੜੀ ਟੱਬਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੇ ਮਾਣਨ, ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸੁਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਦਾ ਵੇਖਣ—ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਸੁਫਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਦੂਜਾ ਵਾਇਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ, ਜਨਾਬ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਿਮੀ, ਜਨਾਬ ਸਿਬਤੁਲ ਹਸਨ ਜੈਗਮ, ਜਨਾਬ ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖਤਰ (ਲਾਹੌਰ), ਜਨਾਬ ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ (ਲਾਹੌਰ), ਜਨਾਬ ਇਹਸਾਨ ਬਾਜਵਾ (ਗੱਖੜਵਾਲੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ), ਜਨਾਬ ਖ਼ਾਲਿਦ ਸੈਖ (ਬਹਾਵਲ ਨਗਰ), ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਸੈਕਲ (ਲੰਡਨ), ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਤੇ-ਚਿੱਤੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇਹਸਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰ, ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਗੁਰਸਾਗਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਦਬਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵੱਟ ਪਾਏ, ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ, ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਪੌਣੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ, ਇਸ ਦੀ ਛਪੀ ਪਈ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਫਰਮੇ ਸਟੋਰ ਵਿਚ ਕਾਠ ਮਾਰ ਕੇ, ਸਬਰ ਦੇ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਦੇਣੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।

2, ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ, ਲੋਅਰ ਮਾਲ,
ਪਟਿਆਲਾ
ਮਿਤੀ 29-5-1998

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ*

ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੁਲਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸੂਤਰੀ ਪੇਪਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੱਥਾ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਿਕਲੇ, ਭਾਵੇਂ ਨਾ।

ਮੇਰੇ ਹਾਟ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਬੋੜੇ ਬੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ 'ਸਰਬ-ਪੰਜਾਬ' 'ਸਰਬ-ਹਿੰਦ' ਜਾਂ 'ਕੁਲ ਹਿੰਦ' ਮੇਲਾ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਉਲੇਲ ਉੱਠਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਮੇ, ਕਦੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ 'ਸਰਬ-ਹਿੰਦ' ਢਮਢਮਾ ਰਚਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1947 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ, ਸਾਬਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੱਧ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੇਲਿਆਂ ਲਈ 'ਸਰਬ-ਹਿੰਦ' ਨਾਂ ਬੜਾ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ 'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ'।

ਓਦੋਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਘੁਣਤਰੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ 'ਸੂਬਾ' ਜਾਂ 'ਰਾਜ' ਮੰਨਦੇ ਜੋ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ' ? ਤਾਂ, ਯਕੀਨ ਜਾਣਿਓ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਬੜਾ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣਾ ਸੀ: "ਤੁਸੀਂ ਢੇਕੇ ਲਗਦੇ ਜੇ, ਸਾਥੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੇ ? 'ਖੀਰ' ਨੂੰ 'ਤਸਮਈ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਜੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਦ ਦੂਣ-ਸਵਾਇਆ ਹੁੰਦੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਸੂਲ ਕਿਉਂ ਉੱਠੇ ?"

1966 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਛਾਂਗ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਥੇ ਸੂਬੇ ਦੀ 'ਸੂਬੀ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮੁਥੇ ਕਿਸ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਹਿਲੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਦਹਿਲਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ

* 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1993 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬੀਜ ਭਾਸ਼ਣ।

ਜਿਸ ਅਗਲੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ'।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚਤਮ ਸਿਆਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੋਰ ਛਾਂਗਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਅਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਹੀ ਪਿਆ ਤਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਵੇਗਾ 'ਕੋਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ'। ਨਾਲੇ, ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ, ਓਦੋਂ ਤਕ, ਦੋ ਚਾਰ ਮਨਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਉਸਾਰ ਕੇ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਵਾਲਾ ਲੇਬਲ ਉਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾ ਹੀ ਦੇਣ।

ਪਰ ਅੱਜ ਵਾਲੀ 'ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ 'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ' ਮੇਲਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ' ਮੇਲਾ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਹਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਦਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰੇ, ਇਸ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਝ-ਕਰ-ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ 'ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦੀ ਹੋਦ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਖਿਲਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ, ਰਸਕ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।

2

ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਗਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੀ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ, ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਇਹ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਆਗੂ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਕਾਰਜੋਗ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਏਥੇ ਸਜੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਪਰਲੀ ਥਾਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਸ ਖੱਟ ਸਕੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕੁੱਝ ਸਨਕੀ ਜਿਹਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੀਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੇਲੇ ਰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਰਜਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ 'ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੱਲਾਂ' ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਇਕ-ਦੋ ਪਰਚੇਬਾਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਓ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਬ ਸੰਖਿਆ

ਦੀ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਰਪਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਓ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤਕ ਆਪਣੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣੋ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਹਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਚਾਹੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਠਸ, ਅਣਛਹੇ, ਚਿਰਜੀਵੀ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚੇ, ਜੋ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰੇ ਅਤੇ ਗੋਗਲੂਆ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿੱਸਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ ਹੋਰਨਾ ਲਈ ਛੱਡ ਛੱਡੇ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਮੋਰੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਕਾ 'ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੇਂਦਰ' ਕਾਇਮ ਕਰੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ, ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਤੇ ਬਦੇਸ ਵਿਚ ਵੀ, ਵੱਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸੋ ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ 'ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ', ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵੇਖਣਜੋਗ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਬਾਨੀ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਪੁੱਛਾ ਦੇ ਜਬਾਨੀ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਮੁਖੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਵੇ।

ਘਰੇਂ ਨਿਕਲੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁੱਛਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰਾਂ, ਵੀਜ਼ਿਆਂ, ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ, ਨਵੇਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਪਰਕਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ, ਨਵੇਂ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ, ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਖੇਡ-ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਿਆਂ, ਵਧੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਰੈਟ-ਬਸੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪੁਲਸ ਤੇ ਕਸਟਮ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦਿਆਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਟੈਕਸ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਬਟੂਏਮਾਰਾਂ, ਟੈਕਸੀ-ਚਾਲਕਾਂ, ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਸਫਾਈਆਂ ਵਿਰੋਧ ਚਾਰਾਜ਼ੇਈ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ, ਨਿਕ-ਸੁਕ ਦੀ ਖਰੀਦਾਰੀ ਜਾਂ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ, ਖਿਡਾਰੀਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਸੈਲ-ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ/ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਪਟਾਰੀ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਬੱਸ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇਗਾ—ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ, ਲੇਖਕਾਂ, ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ, ਨਾਟਕਾਂ ਜਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੁੱਛਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਮਦ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁੱਛਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁੱਛਾਂ, ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਘੁੰਗ ਵੱਸਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿਗੁਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਲੱਗਣ ਪਰ ਘਰੇਂ ਨਿਕਲੇ ਜਾਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਬਦੇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਵੇਖੋ, ਫੇਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ

ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵਾਲੀ-ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਓਥੇ ਜੇ ਅਚਾਨਕ ਕੋਈ ਬਾਹ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਇਤਬਾਰੀ ਧਿਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਹੋਣ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਚਿੱਤਰ ਸੂਚਨਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਆਦਿ ਲਈ ਆਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਸੇਠਾਂ, ਐਕਟਰਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਨਾ ਹੈ—ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਆਪਣੀਆਂ ਉਪ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਰਾਹੀਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਇਸਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੇ, ਸਨੇਹਾ ਦੇ ਸਕੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਮੌਸਮੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ, ਸਾਲ ਦੀ ਜਾਂ ਦੁਸਾਲੀ ਨੀਂਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕਦਮ ਜਾਗਦੀ, ਨੂਹ-ਠਾਹ ਕਰਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ, ਸਦ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਫਰਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਇਸ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਦੇਣਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦਾ ਮੰਚ ਹੈ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਜਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ' ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਬੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3

ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ, ਅਜੇ ਤਕ, ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਨਿਸਚਿਤ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਵਾਰਗੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਅਰਥ-ਘੇਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਲੈਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ; ਇਹ ਹਨ: ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੇਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, "ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ! ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੰਮ ਛੱਡਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਤ ਸੈਕੜੇ-ਵਾਰੀ-ਵਰਤੇ-ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵੱਲ ਲਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ

ਝੇਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਕ ਕੰਮ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ? ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ -

‘ਬੇਕਾਰ ਨਾ ਬੈਠ, ਕੁਛ ਕੀਆ ਕਰ,
ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਉਧੇੜ ਕੇ ਸੀਆ ਕਰ।’”

ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਹਲੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਥੁੱਥ ਚਿਰ ਹੋਰ ਸਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਟੋਕ ਲਿਓ, ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ, ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਘੇਰਿਆਂ ਨੇ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਘੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਸਲਨ, ਆਓ, ਪਹਿਲਾਂ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਲੈ ਲਈਏ। ਮੈਨੂੰ 1989 ਵਿਚ ਦਸ-ਯਾਰਾਂ ਦਿਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੇਟੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਧੀ ਜੇ ਕਿ ਬਲੋਚੀ ?”

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਨਹੀਂ ਅੰਕਲ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਂ।”

ਮੈਂ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੁਗਰਾਫੀਆ (ਭੂਗੋਲ) ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਐ ?”
ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਹਾਂ ਜੀ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਐ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟੀ, ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕੋਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕਿੱਥੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਐ ?”

ਕੁਝੀ ਨੇ ਥੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ, “ਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਸੂਬਾ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਬਾਰਡਰ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਐ। ਮੈਂ ਇਹ ਬਾਰਡਰ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਹੋਇਐ।”

ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਸੀ ਵੀ ਛੇਵੀਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਵਾਘੇ ਬੈਰੀਅਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਬੈਰੀਅਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈ।” ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਰਾਜਪੂਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸ਼ੁਰੂ’ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ‘ਪੰਜਾਬ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਦਿਆਂ ਹੀ, ਦੋ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਭਰ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਾਂ ਨਿਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਦੇ ਉਹੀ ਅਰਥ ਹਨ, ਜੋ ਲਾਹੌਰੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੱਸੇ ਸਨ।

1986 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੇ 1992 ਵਿਚ ਦੂਜੀ ‘ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ’, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ‘ਆਲਮੀ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ’। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਲਮੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ‘ਪੰਜਾਬ’ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੇ ਹੋਏ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ, ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ, ਅਪਣਾ ਲਵੇ

ਨਾ ? ਤੇ ਸਾਡੀ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ', ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ 'ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਦੇ, ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ, ਅਪਣਾ ਲਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ?

ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜੋ ਜਵਾਬ ਇਹ ਜਾ ਉਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇਵੇਗੀ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਕਿਸ ਲਈ, ਕਿੰਨਾ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਬੇੜਨੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੱਲੋਂ ਬਾਪੇ ਗਏ ਵਿਦਵਾਨ, ਅਰਥ-ਘੇਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜ ਬੈਠਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਪਵੇਗਾ। ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਇੰਤਜਾਮੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਿਚ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਕਾਫੀ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੋਤਰੀ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਵੀ ਕਰੀਏ ਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਤੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਆਗਰੇ ਤਕ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਇੰਤਜਾਮੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਾਂ ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀਅਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਏ ਤੋਂ ਵਾਝਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸ ਗਏ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ, ਵਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ।

ਮੇਰਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਏਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, 'ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਠੀਕ ਚੁਹੰਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਇੰਤਜਾਮੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਾਲੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਕਈ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਲੰਘਣਗੀਆਂ। 'ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਸ, ਸੂਬਾ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਦਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਤੇ ਨਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਨੀਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ, ਧੌਸ ਜਾਂ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਦੂਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਪਈਆਂ ਹੋਣ, ਇਸ ਨਵੇਂ ਨਕਸ਼ੇ

ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ—ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਠੀਕ ਉਲੀਕੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

4

‘ਪੰਜਾਬ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਉਲੀਕੀਆਂ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਪੱਕ ਜਾਣੇ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਦਾ ਅਰਥ-ਘੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਹਿਤ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਜਰੂਰ ਵਿਖਾਉਣਗੇ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਣੋ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜਨਾਬ ਮੁਸਤਾਕ ਬਾਸ਼ਿਤ ਹੁਗੋਂ ਆਪਣੀ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਕਿਤਾਬ ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

‘ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ’ ਵਾਲੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵਲ੍ਹੇਟਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਹ ਸੂਰਤ ਏ, ਜਿਸ ‘ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਮਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਪਾਰੇ ਫਖਰ ਵੀ ਏ, ਉਹ ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਕਾਫਤ ਨਾਲ ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਨਾ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵੀ ਏ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰਾਤ ਵੀ ”

(ਸਫਾ 15)

ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹੈ ‘ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤਸਵੀਰ’। ਇਸ ਕਾਫ਼ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ:

“ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਏ, ਵਾਘੇ ਪਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਉਤਨਾ ਵੱਖ ਏ ਜਿਤਨੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਹਿਜੀਬ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਹਿਜੀਬ ਤੇ ਸਕਾਫਤ ਤੋਂ...”

(ਸਫਾ 16)

ਸਫਾ 20 ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ:

“ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਏ.”
ਅਗਲੇ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕਾਫਤੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੇ ਤਹਿਜੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੀਰ ਜੋੜ ਲਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕਾਫਤ ਅਜ਼ੀਮਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਕਾਫਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਏ ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਰਸਮੁਲਖਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਬ ਤੇ ਫਾਰਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਰਿਸਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੈਨ ਤੇ ਰਸਮੁਲਖਤ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼, ਜਿਹੜਾ ਉਰਦੂ ਰਸਮੁਲਖਤ ਵੀ ਏ, ਸਾਨੂੰ

ਉਹ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਿਆਸਤਾ ਤਿਆ ਤੇ ਤਾਹੀ 1947 ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਚੋਣਾ

ਦੂਰ ਲੈ ਗਿਆ ਏ। ਮੁਲਕੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਚ ਦੀ ਹੱਦ ਵੀ ਏਨੀ ਕੁ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਏ, ਜਿੰਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵਜੂਦ ਹੋਣ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਏ।”

ਮਤੇ ਕੋਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਾਝ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ, ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੱਕੂ ਠੱਪਦੇ ਹਨ

“ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਮੁਆਸ਼ਿਰਤੀ ਰਿਸਤੇ ਵਿਚ ਪਰੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਤਨੀ ਵਾਜਿਹ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸਤੇ, ਨਜ਼ਰੀਆਤੀ ਤੇ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ (ਜੋ) ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਹ ਮੁਆਸ਼ਿਰਤੀ ਰਿਸਤਾ ਸ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਕਈ ਵਾਜਿਹ ਰਿਸਤੇ ਦੋਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਰਿਸਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਵ ਜ਼ਬਹ ਨ ਰਹਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਕਾਫਤੀ ਤੇ ਤਹਿਜੀਬੀ ਸਰਚਸਮਾ ਅਰਥ ਤੇ ਫਾਰਸ ਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਦਬੀ ਵਿਰਸਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਯਾ ਭਜਨ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਦੇ ਨੇ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾਦੇ ਨੇ।”

(ਸਫਾ 25)।

ਇਸ ਟੁਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਛੋਟ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਸਿਆ ਹੈ।

ਅਦਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਿਤ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਡਾ. ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ ਦਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, 1976 ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬਤੀ ਛਪਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ *ਮੂੰਹ ਆਈ ਗੱਲ* (ਇਕ ਜਾਇਜ਼ਹ)। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕੁਝ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੁਕ ਕੁੱਝ ਲੰਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦੇਣਾ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਾਰੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ ਤੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

1 ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਿਤ, 1978, ਚੜ੍ਹ ਅਕੈਡਮੀ, ਸਰਗੋਧਾ।

2 ਉਹ 1997 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

3. ਅਕਦਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ।

‘ਪੰਜਾਬ’ ਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਕਿਤੇ ਭੁੱਲ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਛੁਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ‘ਪਾਕ’ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਨਾਪਾਕ’ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ, ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ-ਇਸਲਾਮੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਜ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਠੱਸ ਲਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਾੜ੍ਹੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਵਤਨ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ, ਕੇਦਰੀ ਸਿਆਸੀ ਦਾਬੇ ਤੇ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅੱਧ-ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅੱਧ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ‘ਸਰਾਇਕੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਾਇਕੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਾਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਰਾਇਕੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਸਰਾਇਕੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ, ਉਰਦੂ ਵਿਰੁੱਧ ਘੱਟ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵੱਧ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰਾਇਕੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਗੜੇ ਤੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਡੋਗਰੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬੈਠਕ ਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਨੂੰ ਵੀ, ਨਹੀਂ ਪਏ ਸਹਾਰਦੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਪਿਆ ਕਹੇ।

ਮਜ਼ਹਬੀ-ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਤੇ ਮੁਕਤ, ਨਿਰੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੀ, ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਡਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਤੇ ਡਾ ਈਗਰ ਦਮਿਤਰੀਏਵਿਚ ਸੇਰੇਬਿਆਕੋਵ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਭਾਖਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਸਧੁਕਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਡਾ ਸੇਰੇਬਿਆਕੋਵ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ, ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦਾ’ ਜਾਂ ‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿੱਤ’ ਹੈ। ਡਾ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਾਭਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਡਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ

4 “ਜੈਸਾ ਕਿ ਆਪ ਕੋ ਮਾਅਲੂਮ ਹੈ, ਸਰਾਇਕੀ ਇਕ ਕਦੀਮ ਜਬਾਨ ਹੈ ਔਰ ਏਕ ਵਸੀਅ ਇਲਾਕੇ ਕੀ ਜਬਾਨ ਹੈ।”

ਉਰਦੂ-ਸਰਾਇਕੀ ਲੁਗਾਤਿ-ਦਿਲਸ਼ਾਦੀਅਹ, ਦਿਲਸ਼ਾਦ ਕਲਾਚਵੀ, ਹਿੱਸਾ ਅੱਵਲ, ਸਰਾਇਕੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ 14, 1979, ਸਫ਼ਾ 6

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ 1990 ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਪਸਤਕ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ, ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ, ਲਾਹੌਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦਵੀ, ਭਾਖਾ, ਬਾਗੜੀ, ਸਧੁਕੜੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, 'ਪੰਜਾਬੀ' ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਆਪ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੀ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵੇਲੇ, ਸਵਾਲੀ ਬਣ ਕੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੁਆਰ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਅਲਖ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਘੜਸਾਲਾ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਨ। ਮਲਿਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਪਈ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਨਮੂਨਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਝ ਵਿਚ, ਫਾਨੇ ਠੋਕ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੁਪਾਸੀ, ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦੀ ਹਰ ਦਰਾੜ ਦੀ ਝਟਪਟ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਬੋਲੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ।

ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ, ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਡ-ਪਰਿਵਾਰੀ ਹੋਣਾ ਅਸਲੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਯਾਰੂਵੇਂ, ਕਿ ਖ਼ਬਰੇ ਬਾਰੂਵੇਂ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੋਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੋਈ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਜੇ ਇਸ ਸੇਧ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹਰਿਆਣੇ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅਗਾੜੀ-ਪਿਛਾੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਧਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ, ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਮਿਆਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਿੱਤ-ਦਿਹਾੜੀ ਪਕੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬਾਸਿਤ ਹੁਰਾਂ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ **Page 39**

ਉਲਾਰ ਸੰਕਲਪ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉਲਾਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁੰਗੜੇ ਤੇ ਉਲਾਰ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :

- (ੳ) ਏਧਰਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹਿਲਾਉਣ ਦੀ ਗੁਲਾਮਾਨਾ ਹਰਕਤ ਤੇ ਨਿਰੋ ਦਿਮਾਗੀ ਆਲਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਚੇਤਨਾ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀ।
- (ਅ) ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਕ, ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਛਾ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਮੁਸਤਾਕ ਬਾਸਿਤ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਆਦਤ-ਵੱਸ, ਸਿੱਖ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਚੇਤ ਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਚੇਤ ਚਾਲੇ, ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰੇਡੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਪੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਇਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਇਸ ਘਾਤਕ ਜਾਂ ਮੁਹਲਕ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ', 'ਪੰਜਾਬ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦੇ ਅਰਬ-ਘੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਹਾਂ।

5

ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਹਿ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਓ-ਬਾਈ, 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੱਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਰ ਹਟਵਾਣੀਏ ਪਾਸੋਂ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਥ ਹੀ ਮਿਲੇ। ਛੱਟਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੋਕਾ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਜ ਉਘੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਨ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਜਾਣੀ 'ਠੇਠੇ

ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ' ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤਅੱਲੁਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਲੱਛਣਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ੌਕਾਂ, ਝੁਕਾਵਾਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ, ਪਸੰਦਾਂ, ਸੁਆਦਾਂ, ਸੁਭਾਵਾਂ, ਸੋਚਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਉਡਾਰੀਆਂ, ਸਫ਼ਨਿਆਂ, ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਪਛਾਣਨ ਤੇ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ, ਸਮਝ ਲਵੋ, ਉਸ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦਾ ਹਾਥ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਦੋਂ ਆ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਲਿਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦਾ ਚਿਤਰ, ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਅੱਲੁਕ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ, ਮਲਿਕ-ਬਾਸਿਤ ਸੋਚ ਦੀ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬੰਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੋਵੇ ਪੱਕਾ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਵੇ ਪੱਕਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਅਸਲੀ, ਵਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਕਲੀ।

'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਮਲਿਕ-ਬਾਸਿਤ ਛਾਪ ਦੀ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਰਕ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਨਜੋੜ ਜਾਂ ਵੈਰ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਵੁਆਲੇ ਵਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਹੋ ਹਨ ਉਹ ਅਸਲ ਤੰਦਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦੀ ਉਣਾਈ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੰਦਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਬਲਵੰਤ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਗਫ਼ ਤੇ ਹੰਦਣਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਡੁੱਬੀ ਤਾਂ ਜੇ ਸਾਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਸਾਝ ਦੇ ਸੂਤਰ ਹੀ ਤਾਂ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਡਾ ਮਲਿਕ ਤੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਤਰ ਲੱਭੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਭੀ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪ ਰਹੀ ਸਾਝ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਸਾਡਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ? ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਸੂਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਕਾਫ਼ਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਕੱਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਲੋਕ-ਮਨੋਤਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ, ਲੋਕ-ਧਨਾਂ, ਲੋਕ-ਖੇਡਾਂ, ਲੋਕ-ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਤੇ ਖਾਧ-ਪੁਰਾਕ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਸਾਝ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਖੋਚਲ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੈਂਚੀਆਂ ਦਾ, ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਨਿਖੇੜ ਕਰੇ। ਇਸ ਘੋਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇ ਬੱਲਵੇਂ ਥਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਇੱਕਤਾ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਨੇ ਖੋਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਹਿਣ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ

ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਵੇਖੀਏ, ਕਿਵੇਂ ?

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੱਸਣ-ਖੇਡਣ, ਕੁੱਦਣ-ਟੱਪਣ, ਨਸ਼ਾ-ਪਾਣੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੋਣ-ਪਿੱਟਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸਲ ਗੀਤਾਂ, ਮਾਪਿਆਂ ਦਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਞਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇਵ-ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਪੂਜਦੇ ਹਨ; ਇਹੀ ਗੱਲ, ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਵ-ਮਾਲਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਾਤਰਾ-ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ—ਇਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਕੇ-ਮਦੀਨੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵੱਲ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਦੇ ਪੈਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਤੇ ਤੀਜੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਫੁਕਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਬਣਾ; ਹਿੰਦੂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਉਰਸਾ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਹੌਲੀ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦੇ, ਹਿੰਦੂ ਦਸਹਿਰਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ; ਹਿੰਦੂ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ; ਮੁਸਲਮਾਨ ਈਦਾਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ, ਸਹਿਵਾਸ ਤੋਂ ਭੱਜਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਘ ਪਾੜੀ ਜਾਣੇ, ਕੀ ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਡਾ. ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਤੇ ਜਨਾਬ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਖੰਡ 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਕੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਸਾਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਥਰ ਹੈ ਵੀ ਸਹੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਵਿਚਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ?

ਇਸ ਸਵਾਲ ਤੋਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭੱਜਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕਾਗਰ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕਦਮ ਸਪਸ਼ਟ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਡਾ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੋ ਪੰਜਾਬਾਂ, ਦੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀਅਤਾਂ ਵਾਲਾ ਥੀਸਿਸ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਦੁਰਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਸਾਲਮ ਇਕਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਦੁਫੇੜ ਜਾਂ ਤਿਫੇੜ ਉੱਪਰਲੀ ਸਤਹ ਉੱਤੇ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸੁਖ ਨਾਲ, ਅਜੇ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲਮ ਇਕਾਈ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਇਉਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਤੀ, ਜਮਾਤੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ, ਇਲਾਕਾਈ, ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਾਂ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਸਲਿਹਤ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਉਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨੰਗੀ-ਚਿੱਟੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਕੋਈ ਦੱਸੇ ਕਿ ਭੰਗੜੇ, ਗਿੱਧੇ ਤੇ ਸੰਮੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤਾਲ-ਸੁਝ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ? ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹਟੀਆਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਟੱਪੇ, ਮਾਹੀਏ ਤੇ ਢੋਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਤੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਸਾਗਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂਝੇ ਮੋਤੀ ਹਨ ਕਿ ਮਸੀਤਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਣਕ ਹਨ? ਵਾਰਾਂ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਸਤਵਾਰੇ, ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਗਜਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ, ਪੂਰਨ, ਇੱਛਰਾਂ, ਲੂਣਾਂ, ਗੋਰਖ, ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਹੋਡੀ, ਗੁੱਗੇ ਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਸੋਝੀ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਰਾਜਾ 'ਪੁਰੂ' (ਪੋਰਸ) ਤੋਂ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਤਕ ਤੇ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤਕ, ਖੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ, ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਇਕਸਾਰ ਗਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਛਿਪਦੇ, ਦੁਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਵੇਖੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸੱਸੀ-ਪੁੱਨੂੰ, ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਾਂ ਰੋਡੇ-ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹੀਰ, ਮਿਰਜ਼ੇ, ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਜਾਂ ਊਰਾਰ ਧੱਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਨਾਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਾਦੀ, ਭੂਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਮੀ ਤੇ ਮਾਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਸੀ, ਜੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬਣ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਚਿੜੀ ਤੇ ਕਾਂ ਦੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ-ਸਿਰੇ-ਚੜ੍ਹ-ਚੁੱਕੀ ਸਾਂਝੀ ਖੇਡ ਨੂੰ, ਇਕ ਧਿਰ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਕਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ, ਖਿਚੜੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਵੱਡੇ ਮਾਸ ਦੀ ਹਾਂਡੀ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਧੰਨਾਵ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਬੁੱਢ-ਪੁਰਾਣੀ ਬਾਲ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗਰੀਬੜੇ ਜਿਹੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੋਰਾਂ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਖਿਚੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਗ਼ਲਈ ਪੁਲਾਉ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਕਬਾਬ ਜਾਂ ਕੋਕ-ਪੋਸਟਰੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ? ਵੰਝਲੀ, ਲਗੋਜੇ, ਤੁੰਬੀ, ਇਕਤਾਰੇ, ਡਫਲੀ, ਢੱਡ ਤੇ ਢੋਲ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੱਲ ਕਦੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜੇ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਲੋਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਰੱਬ ਝੂਠ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੁਹਾਂ ਪਾਸੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕਸਾਰ ਝੁਮਦੇ ਤੇ ਮੇਲਦੇ ਡਿੱਠੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀਆਂ ਪੇੜ ਖੇਡਾਂ ਵੱਲ ਕਦੀ ਉੱਡਦੀ ਉੱਡਦੀ ਨਿਗਾਹ ਹੀ ਮਾਰ ਵੇਖੋ। ਬਾਲ, ਕਿੱਕਲੀ, ਲੁੱਕਣ-ਮੀਟੀ, ਕੋਟਲਾ-ਛਪਾਕੀ, ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ, ਖਿੱਦੋ-ਖੁੰਡੀ, ਕਬੱਡੀ, ਸੈਂਚੀ, ਕੁਸ਼ਤੀ, ਬਾਰਾਂ-ਟੈਣੀ, ਵਗ਼ੈਰਾ ਲਈ, ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਚਾਹਤ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵੇਖੀਏ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵੇਖੋ ਸ਼ਾਂ-ਵਾਲ, ਸਿਰ, ਖੋਪਰੀ, ਮੱਥਾ, ਭਰਵੱਟੇ, ਡਿੱਮਣੀਆਂ

ਨੱਕ, ਨਾਸ, ਮੂੰਹ, ਹੋਠ ਜਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਦੰਦ, ਦਾੜ੍ਹ, ਮਸੂੜੇ, ਜੀਭ, ਤਾਲੂ, ਸੰਘ, ਗਲਾ, ਪੈਂਣ, ਗਿੱਚੀ, ਛਾਤੀ, ਕੱਛ, ਬਾਹ, ਵੀਣੀ, ਗੱਟ, ਹੱਥ, ਅੰਗੂਠਾ, ਉਂਗਲ, ਚੀਚੀ, ਵੱਖੀ, ਲੱਕ, ਪੱਟ, ਜੰਘ, ਟੰਗ, ਲੱਤ, ਗੋਡਾ, ਗਿੱਟਾ, ਖੁੱਚ, ਖੁਰੀ ਤੇ ਤਲੀ, ਵਗੈਰਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਝੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦੱਸਿਓ, ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ?

ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲਈਏ : ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ—ਮਾਂ, ਨਾਨੀ, ਨਾਨਾ, ਮਾਸੀ, ਮਾਸੜ, ਮਾਮੀ, ਮਾਮਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦਾਦਕਿਆਂ ਦੇ—ਪਿਉ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਤਾਇਆ, ਤਾਈ, ਚਾਚਾ, ਚਾਚੀ, ਭੂਆ ਤੇ ਭੁੱਫੜ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਤਰੀ, ਮਤਰੇਈ, ਸੌਸ, ਸਹੁਰਾ, ਸਾਲਾ, ਸਾਲੀ, ਸਾਢੂ, ਨਨ੍ਹੇਸ, ਦਦੇਸ, ਫੁਫੇਸ, ਮਲਿਅਹੁਰਾ, ਵਗੈਰਾ ਤੇ ਖਬਰੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਰੁੱਖਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ-ਭਾਜੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਮਾਲ-ਭੰਗਰ, ਕੱਪੜੇ-ਲੱਤੇ, ਹੱਥੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਝੇ ਲਫਜ਼ ਗਿਣਨ ਲੱਗੀਏ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਲਗ ਜਾਏ, ਸਾਝੇ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਦੁਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਆਢੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਭੇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਝੇ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣ ਦੀ ਖੇਡ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਖੇਡ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬੋਜੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੈਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰੇਗਾ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਂਦੀਆਂ ਚੋਂਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ, ਬਲਕਿ ਕੁੱਝ ਸਵਾਏ ਫੱਕੜਾਂ ਸਮੇਤ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਲਦੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੱਭਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਨਮੂਨੇ ਉਪਜਾਉਂਦੀਆਂ ਇਹ ਲੱਛੇਦਾਰ ਨਿਆਮਤਾਂ, ਏਨੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵਿਚ, ਭਲਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ !

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਾਝੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਅਨਗਿਣਤ ਸਬੂਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਜਾਖੇ ਘੋਖੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਟੋਟਕਿਆਂ, ਲਤੀਫਿਆਂ, ਕਹਾਵਤਾਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ-ਮੁਸਾਹਬਿਆਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਝ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹ ਕੇ ਗੱਲ ਦੀ ਗਲ੍ਹੇੜ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਮੈਂ ਨਾ ਮਾਨੂੰ' ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਨਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ, ਧੁਰ ਖੁਨਿਆਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਪੱਸਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਝ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਲੁਕ ਸਕਦੀ।

ਰਹੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਫ਼ਰਕ-ਪਾਊ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਰ ਵਜ਼ਨੀ ਜਵਾਬ ਇੱਕੋ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਝ ਵਾਲੀ **Page 44**

ਜਿੰਨੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਤਗੜੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਦੁਫੇੜ੍ਹ ਧਿਰਾਂ ਲਿੱਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਤਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਸ਼ੈਦਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਇਦਾਰੇ ਨੇ ਭਰੱਪਣ ਦੀਆਂ ਗਲਵੱਕੜੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ, ਪਾੜਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਨਾ ਪਾਓ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਬਖ਼ੇਰੀ ਖੁਨਾਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

6

ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਮੌਕਾ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ? ਆਸ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਕਹਿ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮਸਲੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ, ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵੱਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਸਤਿਆਂ ਦੀ ਮਸਲੇ-ਹੱਲ-ਕਰਨ-ਦੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਮਾਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸੂਤਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਫ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਮਸਲਾ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਖ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨ?'

ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਸਲਾ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਤਹਿਜੀਬਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ—ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਭੂ-ਖੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਹਿਜੀਬਾਂ ਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਚੋਣ ਕਿ ਜੀਓਣਾ ਜੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕਲਚਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡਾ ਕਲਚਰ ਅਪਣਾਓ, ਹੱਸਾਸ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਆਤਮ-ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਵਿਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥਕੰਡਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਟੈਲੀਵਿਯਨ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਰੀਰਵਾਦੀ, ਚਿੰਤਾ-ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਉਪਜਾਊ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਤਿਹਾਰਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਧਾਰਾਵਾਹਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੰਗੇਜ, ਕਾਮ, ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਵਿਚ ਨਿਲੱਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਜ ਦਾ ਉਛਾੜ ਤਕਰੀਬਨ ਲਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਹਰ ਪਲ ਅਮਰੀਕੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਟੀ ਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 'ਰੋਕ-ਨ-ਰੋਲ' ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤੜੀਂਦਾ ਜਾਂ ਮਾਈਕਲ ਜੈਕਸਨ ਵਾਲੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਤੂਫਾਨੀ ਸੁਰ-ਰੇੜਕੇ ਵਿਚ ਮਿਧੀਂਦਾ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਰਜਿਤ ਸੰਜੋਗ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਢੇਰ ਰਾਤ ਗਈ ਵੇਲੇ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਸਤਰ-ਰਹਿਤ, ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਮਲੀਨ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸੀਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਜੋਗਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ—ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨ ਸਮਾਨ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨ ਸਮਾਨ, ਕਰੀਮ ਪਾਊਡਰ, ਲੋਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਬਣ ਸਮਾਨ, ਦੰਦ-ਬੁਰਸ਼ ਤੇ ਪੇਸਟਾਂ ਸਮਾਨ, ਫਰਨੀਚਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਮਾਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਾਨ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮਾਨ—ਗੱਲ ਕੀ ਮੋਟਰਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਤਾਰਾਂ, ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ, ਵਾਇਰਲੈੱਸ, ਫੈਕਸਾਂ, ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ ਵੀ. ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ, ਆਦਿ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਨੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਲੈ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਨ-ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੁਝਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬੜੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਮੈਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਮ-ਖਿਆਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰ ਹੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੇਗੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਝ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪੋ-ਵਿਚੀ ਨੇੜ ਜਾਂ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਪਾਟਕ ਕੁੱਝ ਘਟ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਝ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੱਲ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਝਾਂ ਲਈ, ਕੱਟੜ ਤੇ ਤਅੱਸਬੀ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਫਲਣਾ-ਫੁੱਲਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਥਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਸਾੜਿਆਂ ਤੇ ਕੁੜੱਤਣਾਂ, ਬੁੜਾਂ ਤੇ ਅਪੂਰਤੀਆਂ, ਅਰਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਡਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ, ਕਿਸੇ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦਾ ਖਾਕਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਦਾ? ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਕ ਸੁਫਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕਮੁੱਠ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕਮੁੱਠ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਰ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਜੜ੍ਹ-ਪੁੱਟ ਤਹਿਜੀਬੀ ਝੱਖੜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ Page 46

ਇਸ ਬੜੇ ਹੀ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਦਾ ਠੀਕ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ, ਜਰਮਨੀ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਨਿਜੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ, ਜੋ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੰਤਰਾਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਵੱਸਦੇ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਕਲਚਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਤਨਾਂ ਤੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਾਤਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਇਕ ਕੰਮ-ਤੋਰੂ ਸਮਝੋਤਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਨਿਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵੀ ਪਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁਲਾਰ ਨਾਲ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ? ਜਿਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਮੁਲਕ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਖਪਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਦੂਤ-ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਉਂਸਿਲ' ਵਰਗੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦੂਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ-ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ-ਮੁਖੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਓਨਾ ਚਿਰ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਤੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਓਟ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕਮੁੱਠਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਧਰਤੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਤੋਂ ਸੁਰੰਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਰਲ, ਰਸੀਲ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਤੇ ਇਸ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਲਈ, ਸਾਹਿੱਤ, ਸੰਗੀਤ, ਫਿਲਮ ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਮੋਹ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ/ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਨੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਨਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਖ ਮੋੜਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ

ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਖਿੱਠ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣਾ ਜੀਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਸਾਲਮੀਅਤ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਲਾ! ਬਾਹੂ-ਬਲ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਬਲ ਵੀ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਉਪਜ ਪਵੇ।

ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ, ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ*

ਮੈਂ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਆਰੰਭਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਸੇਵਾਦਾਰ, ਇਸ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਿਆਂ ਤੇ ਪਰਾਇਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਉੱਦਮ ਏਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਹ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਕਹੇਗਾ, “ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਇਸ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਫਨੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਫਲ ਕਰੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਵਿਰਸਾ-ਘਰ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਨੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆ, ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਤੀਰਥ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਤੀਰਥ ਹੈ—ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਰਵਾਨੇ, ਸੰਤ-ਜੋਧੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ, ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰੀ ਵੀਰੋ! ਤੁਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਏਥੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹੋ, ਫੇਰ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਵਤਨ ਦੀ ਸਿੱਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਣੁੱਕੇ ਪਈ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੂਲੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜੰਗਲਾਂ-ਬੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ

* ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, 1992, ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਬੀਜ-ਪੋਪਰ।

ਕਰੜੇ ਪਹਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਡੱਕਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਹਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਿਘਲ ਤੁਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਸਿਰੀ ਰਾਮ ਸਰਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਗੱਲ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਡੀ ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ, ਸੋਲਾਪੁਰ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ) ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਂ ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਿਲੇ। ਚਿੱਟੀ ਧੌਤੀ ਦੀ ਲਾਗੜ ਲਾਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂ ਪੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸਮਝ ਕੇ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੀ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਕੰਨ ਪੱਕੇ ਪਏ ਨੇ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰੋ ਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੋਲ, ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ, ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਲੈਣ ਦਿਓ।”

ਅੱਜ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਏਥੇ ਦਾ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ਲਈ ਤਰਲੋਂ-ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਟੁੱਟਣ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁਦਰਤੀ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਪਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸੋਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਰਾ ਤਿਖੇਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ? ਇਸ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲਈ ਤੜਪ ਵਾਲੀ ਪਾਣ ਜੋ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਜ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਅਣਖ ਦੇ ਪੁਤਲੇ, ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਝਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰਸਾ-ਘਰ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ-ਘਰ’ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

2

ਵਿਰਸਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਿਰਸਾ ਚਿਤਾਰਨ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਪੂਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਛੋਹ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਛੋਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਾਂ। ਆਸ ਹੈ, ਆਪ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਨਿਵਾਜ਼ੋਗੇ।

ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, “ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਓ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਵਰਗਵਾਸੀ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ, ਪ੍ਰੋ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਬੜੇ ਚਟਖਾਰੇ ਨਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਬੜਬੋਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਾਲਿਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “‘ਪਬਲੀਸਿਟੀ’ ਤੇ ‘ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ’ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ?”

ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਪਲ ਗੰਭੀਰ ਸਲਾਹ-ਮਸਵਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਸਮਝ ਤਾਂ ਸਕਨਾਂ, ਪਰ ਦੱਸ ਨਾ ਸਕਨਾਂ।”

ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਜ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਕਲਚਰ’ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਵਿਲਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਦਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਹੇ ਬਿਨਾ ਸਰਨਾ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਕਲਚਰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—ਪਹਿਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਭੂਗੋਲ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਟੋਟਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਨੇ, ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

—ਦੂਜੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਟੋਟੇ ਉੱਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਵੱਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸਕੀਮੋਆ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਵੱਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਨੰਗ-ਧੜੰਗ ਤੁਰੇ ਫਿਰਨ। ਓਥੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘਾਸਾਹਾਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਮਸਵਰਾ ਕਿਵੇਂ ਦੇਣ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ‘ਇਗਲੂ’ ਬਣਾ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤਦਿਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦਾ ਜਲ-ਵਾਯੂ, ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਹਾਂ ਭੂ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਸੁਭਾਵਾਂ

ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਛੱਟ, ਖਦ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਸਲੀ ਜਾ ਹੋਰ ਫਰਕ ਹੋਣ। ਮਸਲਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਬਟਸਨ ਜਾਂ ਐਚ ਏ ਰੋਜ ਵਰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਈ ਨਸਲਾਂ, ਵਰਣਾਂ, ਦੇਸਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਗੋਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਅਨਾਰੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਵੇਖੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀ ਇਹ ਆਏ, ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖ ਲਏ, ਸੋ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਲੇ-ਪਾਰ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਲਸਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਵਾਰੀ ਨਾਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਈਰਾਨੀ ਆਏ, ਫੇਰ ਯੂਨਾਨੀ, ਸੱਕ, ਯੂਈ ਚੀ (ਕੁਸ਼ਾਣ), ਹੁਣ, ਅਰਬ, ਤੁਰਕ, ਪਠਾਣ, ਮਗਲ ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਆਏ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ—ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੜੀਸਾ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਨਾ ਏਨੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਵਿਚ ਆ ਆ ਕੇ ਜਜ਼ਬ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਉਪਜਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ।

ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਏਨੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਾ-ਬਦੋਸੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੀ? ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਖਾਨਾ-ਬ-ਦੋਸ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਘਰ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ'। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੁਣਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਚੁੱਕਣਾ ਆਪਣਾ ਟੀਆ-ਟੰਬਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਾਂ ਟਿਕਾਉਣਾ ਟੱਬਰ ਟੀਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ-ਲੱਗਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪ ਜਾਂ ਵੜਨਾ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਲੰਘ ਜਾਣਾ, ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਫੇਰ ਆ ਵਸਾਉਣਾ।

ਜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਲੜਨ-ਭਿੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੁੰਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਭਿਆਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੰਗਤੇ ਬਣ ਕੇ ਦਰ ਦਰ ਹੁਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ, ਵਿਰਸੇ ਨੇ ਵਲ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਉੱਜੜ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ।

ਏਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਾਕਾਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹਿਤਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਟ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਬੰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਵਾਲੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਓਪਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਨਜਾਣੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਘੱਗ ਵੱਸਦੇ ਹਨ।

4

ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਬਲਵਾਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਫੌੜੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਸਮਝ ਲਈਏ। ਹਾਂ, ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗਲ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਹੜ੍ਹ ਆ ਕੇ ਉਜਾੜਾ ਪਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਬੰਦ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁੱਝ ਜਰਮੇਜ਼ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਮ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲਈਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਬੇਆਬਾਦ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸੋਚਣ-ਮਹਿਸੂਸਣ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਨੇ ਹੀ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲਤੀਫੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮਸਲਨ, ਜਦੋਂ ਭਾਖੜੇ ਤੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵੱਲ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜਮੀਨ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਵੇਚ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਜਾ ਫ਼ਾਰਮ ਬਣਾਏ। ਓਥੇ ਉਹ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ ਭਾਖੜੇ ਤੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵੱਲ ਭੇਜ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੱਢ ਲਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਜੇ ਉਹ ਫੋਕਾ ਪਾਣੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸੋਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ?

ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਵੱਸਦੇ, ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ, ਆਪਣਾ ਕੀਮੀਆਈ ਅਸਰ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ-ਹੰਢਾਉਣ, ਜੀ ਪਰਚਾਉਣ ਤੇ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਾਰਨ—ਗੱਲ ਕੀ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਸਰਗਰਮੀ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਠੇਠ ਮੁਹਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਛਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ, ਸੋਚਣ-ਮਹਿਸੂਸਣ ਤੇ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ, ਕੌਮ, ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਕਲਚਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੀੜਾ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਰੋਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਸ਼ਮੀ ਅਮਲ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਮੁਹਰ, ਮੌਤੀ ਦੀ ਝਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਣਕੇ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦੀ ਕਹਿ ਲਵੋ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਕਹਿ ਲਵੋ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ਕਹਿ ਲਵੋ, ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮੁਹਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਲੱਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘੜ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਗਲੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ, “ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕੀ ਪਛਾਣ ਹੈ?” ਉਹ ਫਟਾਫਟ ਬੋਲਿਆ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਫੈਲ, ਸਾਬਕਾ ਅਮੀਰ (ਮੁਖੀ), ਜਮਾਅਤਿ-ਇਸਲਾਮੀ ਨੇ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ, ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੰਜਾ ਫਿਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਮਾਵਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਸਮਝੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਤੁਫੈਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਪਛਾਣ ਦੱਸ ਦੇਂਦਾ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਦੱਸੋ।”

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਰਾਹ ਜਾਏ ਕੋਈ ਦਸ ਬੰਦੇ ਖੜੇ ਕਰ ਲਓ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡੱਬਾ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਨਿਕਲ ਆਉਣ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ, ਬਾਕੀ ਨਿਰਾ ਮਲਬਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ ਨੱਟ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਗ਼ੈਰ ਦੀ ਸੋਭਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਘੜ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਦਿੱਸਦੀ—ਗੁੱਝੀ ਰਹੇ ਨਾ ਗ਼ੈਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ।

ਕਿਸੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਟੁੱਟੇ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜਤਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕਿਰਸਾਣ ਹੈ ਕਿ ਤਰਖਾਣ, ਖੱਤਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ—ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਬੋਲ ਵਿਗਾੜ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜਾ, ਧੌਸ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਹੁੱਝ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਸਾ ਮਰੰਝ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਮਿੰਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਲਿੱਤਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਹਰ ਗੋਲੇ ਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੀ ਵਧਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ, ਨਾ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਖੜਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਹਨ, ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਉੱਦਮੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭੀਖ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਚੰਗੀ ਜਾਨ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਿੱਗ ਕੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਢਾਹੁੰਦਾ, ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਹੇਠਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਧਰਮ ਈਮਾਨ ਕੁੱਝ ਪਿਆ ਹਵੇ, ਉਹ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸੁਕੀਨ ਦਿੱਸੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਢੇ ਤੇ ਲਸਣ ਦੇ ਤੜਕੇ ਤੇ ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲੇ ਵਿਚ ਭੁੰਨ-ਭੁੰਨ ਲਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਨਾਲ ਰੜੀਆਂ ਹਈਆਂ ਤੇਦਰੀ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣ ਨੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਗੰਜ ਤੇ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਬਾਬ ਤੇ ਤੰਦੂਰੀ ਮੁਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੋੜੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੇ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਲੋਟੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਸੀਖ' ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਾਸਾਂ ਦੀ ਗੱਧ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਦਾ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰੂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ, ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਉੱਚੀ ਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਯਰਾਨੇ ਪੱਕੇ ਤੇ ਵੇਰ ਡੁੱਘੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਸਣਾ-ਖੇਡਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਟਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਲੜਾਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੂਪ ਦਾ ਰਸੀਆ ਤੇ ਅੱਖ-ਮਟੱਕੇ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਿਆਂ ਇਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤੋਂ ਟੱਪ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੰਢ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪਲ ਪਲ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਰੂਪਕਾ ਨਿਚੋੜ ਲੈਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਐਸੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਗਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ, ਖਾਦਿਆਂ-ਪੀਂਦਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਨਦਿਆਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ...”¹

ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣਾ। ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਰਸਮੀ ਤੇ ਹੱਦ-ਬੰਦ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਉੱਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ-ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ—ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਵਿਚ, ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ, ਯੂ.ਕੇ. ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਓਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲੇ, ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਕਲਕੱਤੇ, ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਲੱਛਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ, ਜੇ ਮੈਂ ਹਰ ਦੇਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਏਥੇ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਲਾਗੂ ਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਦੁਲੇ ਇਨਸਾਨ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਵਿਰਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੇ ਹੋਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਾਂ ਬੜੇ ਸਸਤੇ ਭਾ ਵਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹੋ, ਕਰੜੇ ਤੋਂ ਕਰੜੇ ਤਸੀਹੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਝੱਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੱਤ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿੱਤੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਹਾਰਦੇ ਆਏ ਹੋ।

1. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਏ ਬਦੇਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, 1978, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਫ਼ੇ 55-56.

5

ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਤੇ ਇਹਸਾਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਮੌਜੀ ਠਾਕਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਲਚਰ ਹੀ ਮਿੱਸਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁੱਚਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮਿੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿੱਸਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪਟਰਾਟੀ ਬਣੀ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿੱਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਵੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਉਧਾਰੀਆਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇਗੀ, ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਿਆ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੱਡਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਜੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਹੀ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਬੋਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਮਿੱਸੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਟੋਪ ਗਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਬੋਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੰਧ-ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ, ਅੱਧੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਕਲੇਗਾ “ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ।”

ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਵੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਵੱਡੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੁੱਕ ਨੂੰ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਜਿੰਡਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਏਥੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਕਮ-ਨਜ਼ਰੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਓ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ, ਜਾਣੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟਾ ਭਾਗ, ਜਾਣੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ

ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਚੁਥਾਈ ਸਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।² ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਅਜੀਤ' ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾਬ ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਦੀ।³

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕਮੁੱਠਤਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ, ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਘੜਨੀ ਸਭਾ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤਕ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਉਰਦੂ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਾਧਿਅਮ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ 'ਸੱਜਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਸਿਸਕ-ਸਿਸਕ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਮੁਲਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਕ ਪਾਸਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਖ਼ੈਰ, ਇਹ ਮਸਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਗੇ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਿਤੈਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਚਾਹ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਛੇਤੀ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ।

ਜੇ ਕੁੱਝ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਗੁੱਝਾ ਨਹੀਂ—ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅੰਞਾਣ ਸੀ। ਪਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਥ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, ਸੋ ਉਹ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ ਵੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਹੱਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਹੋਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਦੂਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ

2. ਹਣ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਏਲਾਨ 29 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

3. ਹੁਣ ਦ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਦੱਸੀਦੀ ਹੈ।

ਦੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਕਦਮ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੜੋਲੀਆਂ ਫਰੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਈ ਆਲਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੱਭਣੀ ਔਖੀ, ਬਲਕਿ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਉਲਟ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਝੁਕਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਵੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵੀ ਕਈ ਲੇਖਕ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਏਨੇ ਦਬੇਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਬੁਹਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਦਾਣਾ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਖਣ-ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਫਰਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਾਝ ਅਜੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਫਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਾਅਸੂਬਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ, ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਉਸ ਦੀ 'ਹਾ' ਵਿਚ 'ਹਾਂ' ਮਿਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਅਸੀਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੇ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚਮਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਿੱਤ, ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਵਧਣ ਦੀ ਝਾਕ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਤੇ ਵਧਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਦੌੜ ਵਿਚ, ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਡੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਡੀ ਬਣ ਜਾਏ।

ਮੈਨੂੰ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਚਾਲੂ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਦੋ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਖਮਤਾ ਵੀ ਨਾ ਗਵਾ ਬੈਠਣ।

ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ, ਜੇ ਭਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਘੜ ਹੀ ਖਲੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦੇ ਜਬ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਉਣ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੋਇਓ-ਜੋ-ਦੜੋ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵੀ, ਪਰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਵਾਧਿਓ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਰਸੇ ਉੱਤੇ ਨਾਜ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੀ ਜਿੱਤ (712 ਈ.) ਤੋਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭ ਆਗਮਨ (1469 ਈ.) ਤੋਂ।

ਇਹ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਵਰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁੜ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਫਾੜੀ ਫਾੜੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪਾਰ ਦਾ ਗਾਮਾ, ਹੁਣ, ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਉਰਾਰ ਦੇ ਸੰਤ੍ਰ ਪਾਸੋਂ ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਲੋਟਪੋਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਢਿੱਡੀ ਪੀੜਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਸਾ ਮਰੋੜ ਕੇ ਓਪਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ।

ਭਲੇ ਨੂੰ, ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਿਆਣੇ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਏ, ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ 'ਸਾਂਝੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਬੋਲੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਲਿਪੀ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗਾਮੇ ਤੇ ਸੰਤੋ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੇ।

'ਸਾਂਝੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਦਾ ਕੰਮ, ਜੇ ਦੁਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਰਲ ਕੇ ਸਾਭ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕਿਆ ਕਹਿਣੇ, ਵਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ, ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ, ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਐਸ ਐਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *ਬੇਸਿਕ ਪੰਜਾਬੀ* (ਧਨਪਤ ਰਾਏ, ਦਿੱਲੀ; 1963) ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ ਖ਼ਾ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸਾਬਿਰ ਤੇ ਸਿਬਤੁਲ-ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਚਨਾ *ਮੁੱਢਲੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ* (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੌਰ; 1976) ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਿਆ ਦਿੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਘਾਟ ਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਘਾਟ ਏਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੋਚ ਸਕਣ ਵਾਲੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਫ਼ਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਝੰਗ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ਿਜ਼ਿਕਸ ਦੀ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਨੌਬੇਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (ਡਾ. ਅਬਦੁੱਸ-ਸਲਾਮ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਵੀ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਬੋਲੀ ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਛੜ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੇਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੋਚ ਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਾਨੂੰ ਜੂਠ ਹੀ ਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਮੁੱਲਵਾਨ ਕੰਮ ਓਦੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਸਿੱਧੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਗੇ। ਮਜ਼ਮੂਨ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਫਜ਼ ਆਪੇ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ

ਹੋਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ ਮੇਘ ਨਾਥ ਸਹਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਥਕ ਸਿੱਖ ਲਈਏ, ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਆਪੇ ਮੋਕਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਅੱਜ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜਮਾਨੇ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿੱਤ-ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁੰਗ ਤਾਂ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਵੀ ਜਾਏ ਕਿ 'ਸੁਰੰਗ' ਯੂਨਾਨੀ ਮੂਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, 'ਲਾਮ' ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਪੰਜਾਮਾ' ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ 'ਜ਼ਿਲੇ' ਜਾਂ 'ਤਸੀਲ' ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਰਬ ਵਿਚ ਜਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਸਾਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਦੇ ਵੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਹੈ ਕਿ ਟੀ ਵੀ, ਫਿਲਮ ਹੈ ਕਿ ਸਿਨੇਮਾ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਹੈ ਕਿ ਰੌਕਿਟ, ਲੋਕ ਹਰ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਸਮੇਤ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਵੇ।

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਸੂਲ ਇਹ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਵਰਤੋ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਿੱਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਤਰਾੜਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਖਿਆਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੱਖੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਚਾਰਣ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸੂਲ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਣ। ਜੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਜੋਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਲਕਸ਼ਮੀ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਲੱਛਮੀ' ਤੇ ਫੇਰ 'ਲੱਛੋ-ਬਾਦਰੀ' ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ?

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਰੰਭਿਕ ਅਸੂਲ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਜਿੱਠ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਬੁਝ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਾਝਾ ਰੱਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਅਗਲੇ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਬੱਚੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ, ਸਮਝ ਸਕਣ ਤੇ ਬੋਲ ਸਕਣ। ਜੇ ਲਿਖਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਲਿਖਣ ਜੋਗੇ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਕਿਸੇ ਬਦੇਸੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁੱਝ ਸੌਖਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ, ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ :

- (1) ਪਾਠ-ਪਸਤਕਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ,
- (2) ਜੋਬੀ ਤੇ ਸਚਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ,
- (3) ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ,
- (4) ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੀ ਸੌਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ; ਅਤੇ
- (5) ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਤਿਆਰੀ।

ਸਲਾਈਡਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਸਚਿੱਤਰ ਰਿਸਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਇਹ ਕੋਈ ਘਾਟੇਵੰਦਾ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਖਪਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਆਗੂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ. ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬੜੇ ਸਚੇਤ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹਨ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਬਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ, ਜੋ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਓਥੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਾਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣੇ।

6

ਹੁਣ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਸਬੂਲ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰੋਂ, ਪਰਮ-ਅਰਥ ਭਾਲਣ ਲਈ ਜੁਝਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਬੜੇ ਫੁਖਰ ਨਾਲ, ਖੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਆਸਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤਾ', ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ 'ਗ੍ਰੰਥ-ਗੁਰੂ' ਨੇ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਆਪਣਾ ਸਾਝਾ ਵਿਰਸਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਸਾਭ ਲਈਆਂ।

ਜੇ ਰਿਗਵੇਦ, ਗੀਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀਆਂ ਜਗਤਾਰਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਓਂ ਥਾਈਂ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਜਾਈਏ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ 'ਅਸ਼ਟਾਧਯਾਯੀ' ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲਿ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਇਸ

ਦਾ 'ਮਹਾਭਾਸ਼ਣ' ਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਮਹਾ ਆਚਾਰੀਆ ਚਰਕ ਦੀ 'ਸੰਖਿਤਾ', ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਦੇਣ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਓ—ਅੱਦਹਮਾਨ (ਅਬਦੁੱਰ-ਰਹਿਮਾਨ), ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਫਖਰ ਜਮਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੇਖਕ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਾਂਗ, ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ—ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਉਪੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੋਬਤੀ, ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਤੇ ਖੁਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕੁੱਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰਾਬਾਦੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

ਸੁਨਾਇਆ ਰਾਤ ਕੋ ਕਿੱਸਾ ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਕਾ
ਤੋ ਅਹਿਲਿ ਦਰਦ ਕੋ ਪੰਜਾਬੀਓਂ ਨੇ ਲੁਟ ਲੀਆ !

ਪੰਜਾਬੀ ਕੱਵਾਲਾਂ ਤੋਂ 'ਕਾਫ਼ੀਆਂ' ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਜਰਾਤ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਦੇ ਰੰਗੀਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦਯਾ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦੀ 'ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ:

ਕੁਲਹਾ ਦੇਂਦੇ ਬਾਵਲੇ ਲੈਂਦੇ ਵਡੇ ਨਿਲਜ ॥

ਚੁਹਾ ਖਡ ਨ ਮਾਵਈ ਤਿਕਲਿ ਬੰਨੈ ਫਜ ॥ (ਪੰਨਾ 1286)

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੋਕ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਾਦੂ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲੇ !

ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜ਼ਫ਼ਰ', ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ 'ਸੈਦਾ' ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਲੱਭੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਖ਼ੁਦ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ, ਭੰਗੜੇ ਤੇ ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਿਲਮਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਕੁਲੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਮਹਿਕਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ-ਵਿਜੋਗ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਤੇ ਝੀਣੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਅਗਮ ਤੇ ਅਗਾਧ ਦੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤਰੰਗਾਂ, ਰਣ-ਤੱਤੇ ਦੇ ਖੜਗ-ਨਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ। ਘਾਟ ਹੈ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਰ-ਜੋਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਸ਼ਿਲਪ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਖੁਟਾਈ, ਉਟਾਈ, ਕਢਾਈ, ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਵਿਰਸਾ-ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਦਲੀ, ਅਨੇਕ ਨਿੱਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਚੌਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਬਾਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੇ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਕਢਾਈ ਘਰ ਘਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦਰੀਆਂ ਤੇ ਖੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੱਡੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹ ਅੱਡੇ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ, ਉੱਥੇ ਅਣਵਰਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਅੱਗੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿੰਵਣ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਚਰਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਤ੍ਰਿੰਵਣ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਣ? ਕਾਗੜਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵੇ, ਵਿਰਸਾ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਲੈਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਜੋਗੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਾਗ ਕੇ ਛਪਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਰਸਾ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸੱਜੀਆਂ ਰਹਿਣ, ਬਲਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ।

ਪੰਜਾਬੀ, ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਘੱਟ-ਵਧ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ-ਮੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਿਤਾਬ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਦੂਜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਉਹ ਬਦੇ-ਬਦੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇਹ ਹੱਲਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਯਕੀਨੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ*

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅੱਡ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ, 1966 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਅਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੜਾਕੇ ਮੁਦਈ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਵਿਰੋਧੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸਿਆਸੀ ਬੰਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਐਸੇ ਬਣੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਮਿਹਣੇ ਵੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਾਉਂਦਾ ਲੇਖਕ, ਇਸ ਮੰਗ ਲਈ ਹੋਏ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਜਾਹਿਦ ਜਾਂ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਨਿੱਤਰ ਸਕਿਆ। ਵੈਸੇ, ਇਹ ਕੋਈ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਹਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਫ਼ਿਰਕੂ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ-ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਾਈਦ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ, ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ, ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਗਜ਼ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਏਲਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਚੁਭਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਠੀਕ ਜਮਹੂਰੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵੇਰ ਦੁਖਦਾਈ ਦੇਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ ? ਨਵੀਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਹਿਤਕਾਰੀ ? ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਉਚੇਚਾ ਉੱਦਮ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ? ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਫਰਜ਼ ਬਣੇਗਾ ? ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਰੇੜਕੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਚੌਧਰ ਦੇ ਬੁੱਤੇ ਸਾਰਨ ਜਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਵੇ।

* ਆਲੋਚਨਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਜਨਵਰੀ ਮਾਰਚ, 1966 ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਹਿਮ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਤੇ ਕੁਲਾਭਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਈਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਚਰਚਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੜਤਾਲ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸੀਮਾ ਜਕੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਸਲਨ, ਜਾਣਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਆਰ, ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਾਂਗੜਾ, ਜੋ ਫੀਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ; ਵਰਤਮਾਨ ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸਿੰਚਾਈ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਾਲਾਤ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ, ਗ਼ੀਅਰਸਨ ਦੀ ਮਹਾਂ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਉਂ ਰਾਏ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ, ਉਹ ਅਨਰਥ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਦਰ-ਜੋਗ ਸਿਆਣੇ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਫਲਾਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਵਿਸਤਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਬੱਝਵਾਂ ਯੋਜਨਾਪਰਕ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ—ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਮਿਤੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਹ ਯੋਜਨਾ, ਜ਼ਾਤੀ ਤਅਸੁੱਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਨੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਹਿਮਾ-ਭਰਮਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਅੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਸਰਵੇਖਣ-ਟੋਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪਾਸ ਅੱਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਾਲਾ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਵਰਤਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਢਿੱਲ ਹੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣ-ਸਾਰਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ, ਪਰ ਅਵਸੋਸ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਹੁਣ, ਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ, ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ, ਗ਼ੈਰ-ਅੰਦੋਲਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ

ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਲੱਗਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਦੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ-ਗਾਉਂਦੇ, ਗਾਲ੍ਹ-ਮੰਦਾ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਉਂਕਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਲਸੇ-ਜਲੂਸ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਨ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੰਡਪਾਂ ਵਿਚ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਾਪਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰਸੂਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੜੀ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸੱਜਣ, ਖ਼ੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਰਸਨਾ ਤੇ ਲੇਖਣੀ ਰਾਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਿੜਕਾਉ, ਆਚਰਣਿਕ ਵਿੰਗ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਕੂੜ-ਕੁਸੱਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਚਾਨਣ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ, ਨਾ ਤਨ-ਦਰਸਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਨਾ ਮਨ-ਦਰਸਤੀ ਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਅਨੇਕ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ-ਬੋਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਜਬੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਤੋਂ ਵਾਝਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰਤ-ਕੰਵਲਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੜਨ-ਵਿਗਸਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਇਸ ਟੇਢ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇਰੇ ਤੇ ਤਿਖੇਰੇ ਟੇਢ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਿਤ ਵਿਚ ਪਕੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧੇ ਦੋ ਦਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਟੱਕਰ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਦੰਗਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਿਤ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਕ੍ਰ-ਵਿਉਹ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ, ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਢਿੱਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ; ਅਣ-ਸਮਝੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਫੜ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਾਗ ਆਪਣਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੇ ਦੋ-ਦਲੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ। ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਵੈਦ, ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਕਾਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਹੀਓਂ ਉਸ ਦੀ ਦਵਾ ਤੋਂ, ਸਿਆਸੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਟੋਟਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਤੇ ਚਿਰ-ਰਹਿਣਾ ਇਲਾਜ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਵੀ, ਵੈਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੁਰਾਂ ਦਿਆਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਇਲਾਜ ਵੀ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਆਣੇ-ਬਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ, ਗ਼ੈਰ ਤੇਂਦਰੁਸਤ ਅਸਾਧਾਰਣਤਾ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਇਸ ਰੋਗ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਲੱਭੇਗਾ ?—ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਜਾ ਝੂਠਾ ਭੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਤੌਖਲਾ, ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵੰਡੀਜਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਘੋਰ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਲੀਡਰੀ ਦਾ ਅਸੀਮ ਚਾਉ। ਜੇ ਧਿਆਨ

ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਭੈ, ਇਹ ਤੌਖਲੇ, ਇਹ ਝੋਰੇ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਸਭ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਲੀਡਰੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਜੇ ਕਈ ਇਹ ਚਾਹੇ ਕਿ ਮਨ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਮਿਹਿਣਿਆਂ, ਨਿਹੋਰਿਆਂ, ਦਮਗਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਜੌਰ-ਜਬਰ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਭੈ-ਭੰਜਨ ਬਣ ਕੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਸੂਲ, ਗਣ ਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਹਰ ਮਤ, ਹਰ ਧਰਮ, ਹਰ ਸ਼ਿਅਲ ਤੇ ਹਰ ਭੁਕਾਉ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸਵਾਲ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਹਿਮ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਜ਼ਰੂਰ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਧੇਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਧੇਗੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਭ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਛਾਪਕ, ਚਿਤਰਕਾਰ, ਜਿਲਦਸਾਜ਼, ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੇ, ਬਲਾਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਫੁੱਛ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ, ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੇਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੋਰ ਰੱਖਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਉਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਸਵੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਲਿਖਦੇ ਸਭ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ? ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ? ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਤਰੇ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਚਾਲੂ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਨਾਰਨੌਲ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਮਨਾਲੀ ਵਿਚ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਆਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਮਝ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਹਕ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 60-62 ਫ਼ੀਸਦੀ ਭਾਗ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ 38-40 ਫ਼ੀਸਦੀ ਘਾਟਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਚਿੰਤਾ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਹੀਂ

ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤਾਂ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਇਸ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਪਕੜ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਕੱਨੜ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਰੇਲ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਈ ਰਾਹ-ਦਸੇਰੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣ ਖਿਲਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੱਡੀ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਛੋਟੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਜ਼ਰੂਰ ਲਵੇਗੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵੱਜੇ ਸਨ, ਭੁੱਖ ਚਮਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਪਾਦਕ ਇਡਲੀ ਦੋਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਹੋਠਾਂ ਉਤਰ ਪਿਆ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ—ਇਕ ਇਡਲੀ ਦੋਸੇ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ। ਸੰਪਾਦਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਸੁਥਰੇ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਨਾ ਅਖਬਾਰ। ਓਧਰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਕ ਅਸਲੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ, ਦਸ ਵੱਜੇ ਰਾਤ ਦੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਾਹਕੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੈਦੀ ਹੈ, ਕੱਨੜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੱਲੇ ਹਨ, ਪਟਿਆਲੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਜੋ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਨਾਵਾਕਫੀ ਇਕ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਫੇਰ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਪੈ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਕਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਏਲਾਨੀਆਂ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਫੇਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਮੋਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਵੱਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਧਰਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਫ਼ਨੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਬਾਨ੍ਹਣੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ। ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਬਣਨ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਮ ਘਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਬੱਧੇ ਰੱਧੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਵੇਗੀ। ਜੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ, ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਕਸਰ, ਦੂਜਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਦੂਜੀ ਜਾਂ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ,

1. ਹੁਣ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਡੀ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਖੇਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕੇ ਨਾ ਬਣਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਵੇਖਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ।

ਹਾਂ, ਦੇਰ ਲੱਗਣੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਮਨਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਓਰਦੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਤਦਾਰਥ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾੜਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਸਾਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਚੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਉਹ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚੂਸਣ ਦਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜੋੜਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਜੇ ਸਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੋਚਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਮੂਹ, ਇਕ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਵੇ। ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਗੰਢਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਥ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ—ਬੜੇ ਹੀ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਗ ਹੁੱਸਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਦਈਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਣ ਜਾਂ ਕਸਰ ਸੀ, ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੂਝ ਨਾਲ, ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ, ਐਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ, ਐਸੇ ਸੁਝਾਉ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਐਸੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਅਫ਼ਿਰਕੂ, ਉਦਾਰ, ਹਾਰਦਿਕ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਸਾਡੀ ਕੂਕਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਧਰਮ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਰਹੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸੀ ਐਸਾ ਨਾ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਧੜਕਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਪੋਹ ਨਾ ਸਕਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਦਾ 'ਜੱਟ' ਧੂਹ ਕੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਡੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਲਬੇਲਾ 'ਜਵਾਨ' ਫਰਕਣ ਨਾ ਲਾ ਦੇਵੇ। ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਭਾਵਕ ਸਾਝ, ਭਾਵਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਹੁਣ ਤ੍ਰਿਹਾਈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਸਿੱਜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਖਿਮਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੀਆਂ?

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁੱਸੇ ਹੋਏ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮਿਠਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਖਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਆਦਰ-ਭਰਿਆ ਵਸੇਬਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ

ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਗਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿਰਦੇ-ਚੁੰਬੀ ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਹ ਹਿਰਦੇ-ਚੁੰਬੀ ਜਾਦੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਉਣ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਘਾਲੀ ਘਾਲ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮਹਿੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਚਿਣੌਤ ਦੇ ਸੇਕ ਤੇ ਚਾਨਣ ਬਾਰੇ, ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਦਾ, ਟੋਲਦਾ, ਓਭਾਰਦਾ ਜਾਂ ਪੂਰਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਭਾਵਾਤਮਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ ? ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੁਹਫਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਉੱਨਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਰੀਰਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਚੋਸਟਾ ਸਾਇਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਖਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਹੁਣ, ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਤਿਖੇਰੀ ਚਾਲ ਦਾ ਬਾਕਪਨ ਵੇਖਣ-ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ? ਅਵੱਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੌਰ ਦਾ ਬਾਕਪਨ ਆਵੇਗਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਨਾਲ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ*

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਦਾ ਸਰਕਾਰ, ਇਸ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਪਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਹ-ਨਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਮੱਲੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਇਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੇ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਸਕੱਤਰ, ਬਲਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਅੱਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪੌਣ-ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ, ਮਾਰਕੈੱਡ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਤੇ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਸਾਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਕਚਹਿਰੀ ਤਕ, ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ, ਗਵਾਹੀਆਂ, ਜਿਰਹਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗਵਾਹੀ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਸਭਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਮੇਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਪੰਜਾਬੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਹ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਸ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ

* ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਗਈ 11ਵੀਂ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 21 ਮਾਰਚ, 1992 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬੀਜ-ਭਾਸ਼ਣ।

ਕਰਨ ਲਈ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਲੇਖਕ ਬਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਮਤੇ ਉੱਤੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ; ਦਸਖਤੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ; ਮੇਜਰਨਾਮੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤਕ ਸਭ ਦੇ ਦਰ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਧਰਨਿਆਂ, ਜਲਸਿਆਂ ਤੇ ਜਲੂਸਾਂ, ਬਲਕਿ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਤਕ ਵੀ ਨੌਬਤ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ 1967 ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ, 'ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ' ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਿੱਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਠੋਸੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਦਫਤਰੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਖੋਜ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਖਮਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਅਸਰਦਾਰ ਤੇ ਮਿਤੀ ਬੱਧ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2

ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਅੱਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੇਦਿਲੀ ਤੇ ਕੋਤਾਹੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਤਤਪਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(ੳ) ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੀ ਰੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹੁਲਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਬਲਕਿ ਇਉਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ, ਢਿੱਡੋਂ, ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਓਥੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗੱਲ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਦਿੱਸੇ, ਓਥੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਨਾ ਬਣੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜੋ ਵੀ ਪੈਤੜਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਫੱਟਾ ਦੇਸ ਹਿੱਤ, ਰਾਸ਼ਟਰ-ਹਿੱਤ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹਿੱਤ ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਫੱਟਾ ਲਾਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਤੀ, ਉਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧੌਲ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਲੀਆਂ ਪੁਆ ਕੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਪੂਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ—ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ; ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤੋਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਮਸਲਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਸਰੱਖਿਆ

ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡੀਏਵੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਮੁਹਾਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਮੁਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਿੰਦੀ-ਤੇ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਮੁਖੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਮੂਹ ਡੀਏਵੀ ਨਰਸਰੀ ਤੇ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੀ ਜਿਸ ਬੇਤੁਕ, ਘਰ-ਪਾੜ ਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਪੱਕੀ-ਪੀੜੀ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਘਰ ਦੀ ਦੁਫੇੜ, ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪਰਨਾਲਾ ਜਿੱਥੇ ਸੀ ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਭੈ-ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਾਵਾਪਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ, ਮਿਹਨੇਬਾਜੀ ਜਾਂ ਜਬਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਬਰ, ਸਮਾਈ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਹ ਹੈਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਭਾਈ-ਬੰਦ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਅ) ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਇਕ ਬੜੇ ਬੱਜਰ ਭੁਲੇਖੇ ਹੋਠ, ਰੋਜਗਾਰ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਡੇਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਹੋਠ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਭੁੱਲੜ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਾਣਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਭੂਗੋਲ, ਗਣਿਤ ਜਾਂ ਰਸਾਇਣ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈਣ ਜਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਰ ਗੱਲ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਸੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਤੇ, ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦਾ ਹਿੰਦੀਕਰਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਕਦਰਤੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਦੀ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ

ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਹਿ ਵੀ ਲਵੇ, (ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਛੇਤੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਕਰਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਪਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਰਸਰੀਆਂ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਹੌਲ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਣ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾ ਹੇਠ ਸਾਡੀਆਂ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਘੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਪਰਾਧ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਮਾਨਸਿਕ-ਬੌਧਿਕ ਡਾਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਢਾਹ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਓਥੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਟਮਾਰ ਕਲਚਰੀ ਜਬਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਜਾਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਚੋਖੀ ਵਟਕ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਪੱਕੇ ਗਾਹਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਹੋ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਕਚਘਰੜ ਵਪਾਰੀ, ਭੋਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਵਿਲ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਵੜੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੋਚਾਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀਆਂ, ਸਾਡੀ ਭੋਇੰ ਦਾ ਭਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਜੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਘਾਤਕ ਵਾਰ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿੱਲ-ਮੱਠ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਿਖਾਵੇ ?

(ੲ) ਤੀਜੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਥਲਤਾ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਜੁੜਦਾ ਦਿੱਸੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਵਲਾਵੇਂ ਨਾਲ ਓਥੇ ਹੀ ਜਾ ਢੁੱਕੇਗਾ। ਆਸ ਹੈ ਜੇ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਉਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲੇਖਕ ਵੀਰ ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਬਖ਼ਸ਼ਣਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁਲੰਕਣ ਨੂੰ ਇਕ ਚੋਭ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਟੁੰਬ ਤੇ ਵੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਗੇ।

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ, ਫਿਰਕੂ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਭਲਾ ਕੇ, ਬਦੇ-ਬਦੀ ਖਿਚੀਦੇ ਤੁਰੇ ਆਉਣ।

ਮੈਂ ਗਿੱਧੇ ਜਾਂ ਭੰਗੜੇ ਦੇ ਮਘੇ ਹੋਏ ਪਿੜ ਵੇਲੇ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੱਟੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਵਾਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀਵਾਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ

ਮੁੰਡਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਰੁੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਲ ਦੇਂਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਧੁਨਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਦੇਸੀ ਨਾਚ ਜਾਂ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੋ ਜਾਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਜਦੋਂ ਬੋਲਣ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ, ਆਪਣੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਮਹਾਕਾਵਿਕ, ਨਾਟਕੀ, ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੜਕਦੀ, ਖੜਕਦੀ, ਮੜਕਦੀ, ਹੱਸਦੀ, ਨੱਚਦੀ ਜਾਂ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਘੋਲ ਦਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ, ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦਲੇ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਬੰਗੀ ਪਰ ਇਕਾਗਰ ਸਰਵੇਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅੱਗੋਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਵਿਚ ਫਖਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਖੰਡ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਜਗਾਉਂਦੇ, ਖੰਡਿਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੰਡਿਤ ਪੰਜਾਬੀਅਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਛਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਛੰਡੇ ਮਰਵਾ ਮਰਵਾ ਕੇ, ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਭਾਵਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਸਣ, ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੌਰਵ ਪਛਾਣਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਨੇੜ ਵਰਤਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੂਰਛਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ, ਸਚੇਤ ਵੀ ਤੇ ਅਚੇਤ ਵੀ, ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਰ-ਮਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਤਰਲਮੱਛੀ ਹੁੰਦੇ, ਤੜਪਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਭਲਮਾਣਸੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ 'ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ' ਵਿਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਜਮਹੂਰੀ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਲਮਾਣਸੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋਇਆਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ?

3

ਕੋਈ ਵੀ ਸਨਕੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਸੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੀ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਝੱਲ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਕੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁੱਲਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਆਸ ਬੱਝ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦਾ ਰੁਖ ਵੀ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਉਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਤੇ ਮੌਕਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੱਲਿਓਂ ਖਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਨਕਦ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੱਝ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਉਹ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਸ ਦਿਨ-ਦੋਵੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਕਿਰਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਮਨਾਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨੇ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ?

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੱਕ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਵਧਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਬਣਦਾ ਅੱਜ ਬਣੇ।

ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਅਚਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਮਾਇਕ ਲਾਭ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਤੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਟੁੰਬਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੋਝੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਜ-ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੇ ਠੰਠ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਮਨੋਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪਾਂ ਤੇ ਨਿਆਣਪਾਂ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਹੋਰ ਫੱਢੇਕੁੱਟਣੀਆਂ, ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਜਲੀਆਂ ਬਣ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਸੋਜ ਪਈਆਂ ਮਾਣਨ—ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਆਖ਼ਰ ਕੀ ਘਾਟ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ? ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ? ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦਮੋਦਰ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਰੜਾਂ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਆਪਣਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ 1000 ਵਰ੍ਹੇ, ਦਰਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਖਮਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਬੇਸ਼ਰੀਕ ਮਾਨਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਕਿਵੇਂ ਲੈਣ ?

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ-ਭਰੀ ਪਹਿਲ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡਾ ਘੋਲ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਤੇ ਏਲਾਨ ਵੀ ਕਿ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੱਦ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਕੱਦ ਉੱਚੇ ਜਾ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਦੀ ਡੋਲ, ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਚੇਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਜੋ ਥਾਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਈ ਸੋਚੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵੱਜ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਮਾਤਰ ਸ਼ੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਯਕੀਨੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਡੰਕਾ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੁਰ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਉੱਚੇਰੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵਜਾਇਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਗਵਾਹ ਵਿਚ ਹੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੰਚਦਿਆਂ ਕਈ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਗੱਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਛੇਤੀ ਰਸਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਅਸਲ ਨਕਸ਼ੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਬੈਠੇ ਸਾਓ, ਜਿੱਥੋਂ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਲੱਭੇ ਹੀ ਨਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਓਦੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਆਇਆ ਕਿ ਗਵਾਹੀ ਛਾਈਲ ਲੱਭ ਪਈ ਹੈ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਕਸ਼ੇ ਅਸਲ ਨਹੀਂ, ਉੱਘੜ-ਢੁੱਘੜ ਲੀਕਾਂ ਵਾਲੇ ਰੱਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਹਨ। ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ। ਓਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਖੜੇ ਪੈਰ ਕੀ ਕਰਦੇ? ਤੁਸੀਂ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਹੱਦਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡੰਗ ਟਪਾਓ, ਅਸਲ ਨਕਸ਼ੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੱਥ ਆਏ, ਲੀਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰ ਲਵਾਗੇ। ਲੀਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲਈ?”

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ। ਤੁਹਾਥੋਂ ਭਲਾ ਕੀ ਗੁੱਝਾ ਹੈ? ਝੂਠੇ ਨਕਸ਼ਿਆ ਵਾਲੀ ਤਿਗੜਮਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਬਦੇ-ਬਦੀ ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ? ਕਸੂਰ ਤਾਂ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਨ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਪੱਕਾ ਰਹੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬੀਤ ਜਾਣ।

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ। ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਰਮਲ ਨੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਗਰ-ਸਬੂਤ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਸੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਆਦੇਸ਼-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਿਤ ਹਿੰਦੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ 77

ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਗੁਫ਼ਾ ਦਾ ਥਾਹ ਕੌਣ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲੇਖਕ ਵਿਚਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹੀ ਜਾਣ ਸਕੇ ਕਿ, ਉਲਟੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਵੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਗੋਰੇ-ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਬੇਦਾਗ਼ ਸਾਓ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਰਤੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਠਪੁਤਲੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ 'ਗਵਾਂਢੀ ਰਾਜ' ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਲੱਭਣ' ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਲੱਭਣ' ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਟਾਈਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ! ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਉਦਾਰ, ਸਹਿਨਸੀਲ ਤੇ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਟਪਲੇ ਖਾ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਜਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ! ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਹੱਥਲਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵੱਢ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਾਓ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਹਿਸਾਬ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਵਾਈ ਗਈ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਵਾ ਬੜੀ ਦੁਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ, ਲਵਾ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਤੇ ਭੱਜੀ ਜਾਦੀ ਹੈ?

ਸਰਕਾਰ ਜੀ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਮਾਣਿਆ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆ ਪੈਂਦੇ ਹਨ? ਏਡੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿੱਤ ਕਿੰਨੇ ਵਾਇਦੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਰੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵੀ ਤੱਬਾ-ਤੋਬ ਕਰ ਉੱਠੇ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਾਲ, ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਵਾਰੀ, ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪੁਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਕਰੇ?

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਥੇ ਏਨੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਓਥੇ ਇਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੀਜੀਆਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਐਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਾ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਝੱਕ-ਝੱਕ, ਨਾ ਨਾਲੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਕ-ਬਕ ਤੇ ਨਾ ਰਾਖੀ ਦਾ ਫਿਕਰ-ਛਾਕਾ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਿੜੀ-ਸਿਆਪੇ ਦੀ ਸਿਰ-ਪੀੜ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸਹੇੜ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ, ਇਹੀ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾ, ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ? ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਏਸ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰ ਕੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ, ਲੀਨ ਕਰ ਲਓ!

ਪੰਨ ਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਕੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਕੀ ਕਰੇ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਏ ? ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਸੂਰ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਥੱਪੀ ਜਾਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਾਸਕੂ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਨਾ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ, ਸਾਡੇ ਕੱਲ੍ਹੇ ਕਾਹਦਾ ਲੁਕਾਅ ਹੈ ? ਇਹ ਆਪਣੇ ਰੋਡੀਓ ਜਾਂ ਟੀ ਵੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਲੈ ਲਓ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕਿ ਵੈਰੀ ? ਜੇ ਭਲਾ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ-ਸੱਚੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰੋਸੀ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਆਖਰ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ? ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਕੁਕਰਮ ਕਰ ਬੈਠੇਗੀ ? ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅਸੂਲ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ ?

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ ! ਛੱਡੋ ਪਰ੍ਹਾ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੜੀਆਂ। ਜੇ ਅਗਲਾ ਨਿਆਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਦੇਈਦੀ ਹੈ ? ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਝੁਰ ਰਹੇ ਹੋ ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਦਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਵਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਹੇਜ ਜਤਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਮਨੋਤ ਬਿਲਕੁਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਪਕਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਗੇ ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਦਰ ਦੀ ਅੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਸਵੱਲੀ ਹੈ।

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੰਢ ਬੱਝ ਜਾਵੇ ?

ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਓ। ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਰਿਆਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਹਾਸ਼ਮ, ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਉਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼, ਇੰਦਰ ਨਾਥ ਮਦਾਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੋਬਤੀ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਸਜੇ ਹੋਏ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਪਾਸੋਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਭਈਏ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀਏ ਮਜ਼੍ਹਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਖ਼ਾਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਟੁੱਟੀ ਢੁੱਟੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਸਿਖਾਓ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਖ਼ਤਰਾ, ਸਰਕਾਰ ਜੀ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਕੀਰਣ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਾਲੇ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਆਸੀਨ ਹੋਇਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ ! ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤਕਰੀਬਨ 1000 ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਡੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਕੇ ਕਿਤੇ, ਮਸਾ ਮਸਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਹੁਣ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਆਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ-ਲੱਭੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਕੇ ਮਾਣਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਤੂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਏ ਕਰੋ।

5

ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਸਲੇ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਸਲਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ ਦਾ ਸਾਝਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਇਕਮਤ ਹਨ।

ਮਸਲਨ, ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਕੀਕਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਨ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੇ-ਦੁਲਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਖ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛਾਹ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ, ਜਿਵੇਂ ਤਮਿਲ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਇਕ ਦੇਸ-ਵਿਆਪੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ, ਨਿਆ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਮੌਕਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਜਬਰ ਦਾ ਸਿੱਕਾ

ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੋਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਵੀ ਸਭ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਸੰਪਰਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਰ, ਸੁਭਾਸ਼ ਹੋਏ ਹੋਏ ਵੀ, ਅਭਾਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਇਸ ਸਪਸ਼ਟ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਓਥੋਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੋਧ ਜਾਂ ਰਖੇਲ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਇੱਜਤਦਾਰ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਗਣ ਜਾਂ ਰੀਪਬਲਿਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਤੇ ਘੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਅੱਡਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਦਸ਼ਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਗਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਰਾਜ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਕੀ ਅਸਥਾਨ ਹੋਵੇ ?

(1) ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲਣ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਾ ਲਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਅਵਿਗਸਿਤ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰੇਗੀ, ਓਥੇ ਓਥੇ ਹੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਝਗੜੇ, ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ, ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਫਿਰਕੂ ਜਾਂ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

(2) ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਜੇਗ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੂਜ। ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਪਰਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਕਰਨ। ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਸੁਖਾਵੀਂ ਹੈ, ਓਥੇ ਹਿੰਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਕੁੰਜ ਲਾਹ ਕੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਬੈਠੇ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਇਹੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭੁੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਉੱਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਰੁਖੇਵੇਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇ।

6

ਮਸਲੇ ਤਾ ਬਹੁਤ ਪਏ ਹਨ ਵਿਚਾਰਨ-ਜੋਗ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਕੰਨੀ ਖਿਸਕਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਲੇ ਤਾ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕ ਵੀਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁੱਝ ਟੋਟਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਗ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

- (1) ਲੇਖਕ ਵੀਰੋ, ਬਹਿਸ਼ਾ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪਏ ਕਰੀਏ, ਇਕੱਠ ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਰਜ਼ੀ ਜੋੜ ਲਈਏ ਤੇ ਮਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਖਿਲਾਰੀਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗਤੀ ਜਦ ਵੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਦਲ ਕੋਟੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਜਗਾਓ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭੱਜੇ ਆਉਣ।
- (2) ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ, ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਏਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਲ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- (3) ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਪੂਰੇ ਨਿਸ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਲੋਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਉਪਜਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ।
- (4) ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਥੋਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।
- (5) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ।
- (6) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਲਗਨ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਇਓ, ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੀ ਗੁੱਥੀ ਸੁਲਝੇ, ਅਕਲਮੰਦੋ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਕੇ ਉਲਝਾਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ*

19 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਲ, 1967 ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 29 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਲ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਹੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਬਿਲ ਐਕਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 4 ਅਨੁਸਾਰ:

“ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ, ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਸਕੇਗੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ।”

ਐਕਟ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿੱਲ-ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਧਿਸੂਚਨਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਈ। ਐਕਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਰਥਾਤ 30 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਏਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

Department of Languages, Punjab Notification

No. 4629-1-Lg-67/38442. In exercise of the powers conferred by section 4 of the Punjab Official Languages Act, 1967, the Governor of Punjab is pleased to direct that with effect from the 1st of January, 1968, Punjabi shall be used in administration at and below the district level in Punjab.

(Prit Mohinder Singh)

Secretary to Government,

Punjab Education & Languages Department

ਉਪਰੋਕਤ ਏਲਾਨ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

(1) 30 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਨੂੰ ਇਹ ਏਲਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ,

* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ 1980 ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਲੇਖ।

(2) ਕੇਵਲ 31 ਦਸੰਬਰ, 1967 ਵਾਲੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ; ਅਤੇ

(3) ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, 1968 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗਿੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਛਤਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਅਣਹੋਈ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਨੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, 9 ਫ਼ਰਵਰੀ 1968 ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :

Department of Languages Punjab

Notification

Chandigarh, Dated the 9th February 1968 No 861-Lg 68/4661.
In exercise of the powers conferred by section 4 of the Punjab Official Language Act 1967, the Governor of Punjab is pleased to direct that with effect from the 13th of April, 1968 Punjabi (in Gurmukhi Script) shall be used in administration at the State Level in Punjab.

(Prit Mohinder Singh)

Secretary to Government,

Punjab Education & Languages Department

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਦੀ ਕਿੰਤੂ-ਰਹਿਤ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਿਛਾਹ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪ੍ਰਸਤ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ 23 ਮਈ, 1968 ਦੀ ਰਪੋਟ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਪੋਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਡਾਕ ਦੀ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਤਾਲ-ਅਧੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵਜ਼ੀਰ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੋ ਫ਼ੀਸਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ?

ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੀ 1968 ਵਿਚ, ਹੁਣ 1980 ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਐਸੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੋਲੀ, ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਜਾਂ ਢਿੱਲੀ ਪਕੜ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਦੇ ਕੇ, ਰਾਜ-ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦੇਣਾ, ਘੰਡ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2

ਸ ਲਫਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਉਪਰੰਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਲਈ ਖਾਲੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਹੱਦ ਤਕ, ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮੌਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚੱਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਓਥੇ ਓਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਜਦ ਵੀ ਆਇਆ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਤਾਂ 'ਪੋਸ਼ ਕਰੇਦਾ, ਪੋਸ਼'। ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਘਰ-ਮੁੜਿਆ ਦਿਉ, ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੀ ਗੰਧ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਕੇ 'ਆਦਮ ਬੋ, ਆਦਮ ਬੋ' ਕੂਕਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋ' ਦੀ ਦੋਹੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ-ਧਰੋਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦਾ ਉਹੀ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਖਵਾਉਣ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਸੀ।

ਸ ਲਫਮਣ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਝੁਰ ਪਈ ? ਕੀ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਬੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਖਾਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਬੁਝ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੋਝੀ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਹੀਣ ਭਾਵ ਦੇ ਭਜਾਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨੌਕਰਸਾਹੀ ਦੇ ਭੁੱਲੜ ਤੇ ਭੁਲਾਵੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਛੱਪਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਗੌਰਵ, ਰੁਅਬ-ਦਾਬ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਬੈਠੇ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਭਾਈਵਾਲਾ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਤੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਗੌਣ ਭਾਈਵਾਲਾ ਦੇ ਸਮਝੇ-ਬੁੱਝੇ ਪਰ ਗੁੱਝੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛਲ-ਪੈਰੀਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੌਮੀਅਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਾਝੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਾਝਾ ਸਾਧਨ ਤੇ ਵਾਹਣ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸੰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੌਮੀਅਤੀ ਸੰਦ ਨੂੰ ਤਰਾੜਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਬਲਵਾਨ ਸੰਦ ਨੂੰ ਖੁੰਡਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ, ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ, ਕੁੱਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਣਕੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਸਾਡੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ, 1967, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, 1968 ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਐਕਟ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਵੀ, ਨਿਯਮ-ਉਪਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਚਿਤ-ਚੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿ ਐਕਟ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਐਕਟ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਕਰਦੇ? ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਘਾਤਤ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਗਿਣੀ-ਮਿੱਥੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ 'ਉਕਾਈ' ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਚੀ-ਵਿਚਾਰੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ?

(ਅ) ਸ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਵਾਜ਼ ਰੁਚੀ ਉੱਤੇ ਕੁੰਡਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪ ਜਾ ਕੇ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਭਾਕ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਪੋਟ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਅਗਲੇਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ, ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ

ਕਹਿਣ-ਕਹਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਾਸੋਂ, ਅਚਾਨਕ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਹੁਣ, ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਅਗਾਊਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਲਾਣੇ ਦਿਨ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਰ ਲਈਏ? ਅੱਗੋਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਫਸਰ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਨਾ ਵਿਖਾਏ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਓਧਰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਛਾਪੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕਾਢ ਲਈ, ਕੀ ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਭੰਗ-ਹੋ-ਚੁੱਕੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਵਧਾਈ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਲਈਏ ਕਿ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

(ੲ) ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਰ ਮਾਨਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਏ ਐਸ., ਆਈ.ਐਫ ਐਸ ਜਾਂ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਤਮ-ਜਰੀਫੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਪਰਚੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1972 ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਇਸ ਮਦ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੈਸੇ ਹੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਸੋ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ।¹

- 1 ਇਸੇ ਸਾਲ (1980 ਵਿਚ ਹੀ) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਆ ਦੇ ਸਰਕਟ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬਖ਼ਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਝੀ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨਕਲ ਬੱਲੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

Copy of Punjab Government circular letter No. 10/27/79-GE/10582, dated 19th September 1980 from the Department of Personal and Administrative Reforms, addressed to all Heads of Department etc. etc.

Subject: Use of State Language as medium in addition to English

(ਸ) ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਐਕਟਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ, ਹਰ ਰਾਜ-ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਉੱਚ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਨਿਕੰਮਾ ਬੈਠਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਸ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸੁਖਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੀਫ਼ ਮਿਨਿਸਟਰ ਉਸ ਦੀ ਨਗਜ਼ਰੀ ਸਹੇੜਨ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਝੱਲਣ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਦਾਈ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ, ਜਾਣਕਾਰ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮਸਾਂ 25 ਜਾਂ 30 ਐਕਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਤਾਏ ਹੋਣਗੇ, ਉਥੇ ਮਲਿਆਲੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਐਕਟ ਪਰਤਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

(ਹ) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧੀ ਸਿਰ-ਦਰਦੀ ਘਟਾਉਣ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ

in competitive examinations held by the Punjab Public Service Commission I am directed to refer to your letter No P&G/24/72/9926, dated the 12th April, 1972, on the subject noted above and to say that the proposal of the Punjab Public Service Commission for allowing the use of Punjabi language for answering papers (excepting the Language paper) in addition to English in the competitive examinations has remained under consideration of the Government. The position obtaining in respect of the competitive examinations held by the Union Public Service Commission and in other States has been examined and the views of various concerned State Government Departments taken into consideration. After careful consideration of all aspects of the matter Government has now decided that in future the candidates may be given the option to answer all question papers, excepting the language paper, in Punjabi medium in addition to the medium of English, in the competitive examinations being held by the Punjab Public Service Commission. You are, therefore, requested that further necessary action in accord with the decision of Government may be taken and it may be ensured that in future the candidates appearing in competitive examinations be afforded the opportunity to answer the Question Papers (except the language paper) in Punjabi medium in addition to English medium.

2 The minor expenditure on account of setting of Question Papers and getting them printed in Punjabi in addition to English etc. may be met out of the sanctioned budget grant of the Punjab Public Service Commission.

3 The receipt of this communication may also please be acknowledged. **Page 88**

ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਬੋਰਡ ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਆਦਿ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਅਰਥ ਰੂਪ ਦਾ ਵਹੀ-ਖਾਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸਪਲਾਈ ਐਂਡ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਾਰਕਫੈਡ), ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਬੋਰਡ, ਪੰਜਾਬ ਵਾਟਰ ਐਂਡ ਸੀਵਰੇਜ ਬੋਰਡ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਬੋਰਡ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਸੀਡਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਪੋਲਟਰੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਡੇਅਰੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਹਾਊਸਿੰਗ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੋਰਡ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਵੇਅਰਹਾਊਸਿੰਗ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਹੋਜਰੀ ਐਂਡ ਨਿਟਵੇਅਰ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਆਦਿ। ਇਹ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਪੜਤਾਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਕਈਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖੀ ਰੱਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇ ਵਜ਼ੀਰ-ਮੰਡਲੀ ਚੋਕਸ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੁਕੰਨੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਫਸਰ ਚੁਕੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੰਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ, 1967 ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਢੰਗ ਵਰਤਾਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਿਆਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰੀ ਜਾਣਾ।

(ਕ) ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ—ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ; ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਮਲਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵੀ ਉਪਜਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਤਿਆਗੀ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਸਿੱਖਿਆ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣਾ

ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਝਵੇ ਉੱਦਮ ਛੱਡੇ ਗਏ ਹਨ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਅਕ ਦਿੱਸ-ਹੱਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿੱਤ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਜੇ ਏਨਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਮਾਲੀ ਬੋਝ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਲਫ਼ਮਣ-ਸਿੱਧੀ ਪਕੜ ਜਾਂ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰੀ, ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦੇ ਦਿੱਡੇਂ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਤੇ ਸੈਨੇਟ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਘੋਸ਼ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

3

ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਣਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਛੋੜੇਵੇਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਚਾਹੇ, ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰੀ ਅਲਗਰਜ਼ ਜਾਂ ਨਿਰਮੋਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਦ੍ਰਿਖ-ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਜੋ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਕਿਉਂ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ? ਆਖਰ, ਇਸ ਵੇਲੇ, ਸੁਪਰਡੰਟ ਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਅਫ਼ਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਹੇਠ-ਦੱਸੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਜੋ ਬੁਹਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਣੇ-ਮਾਤਰ ਹਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਿਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ?

1 Department of Welfare of Scheduled Castes & Backward Classes
No 1938-71-4-78/9077 Dated 31.7.78.

Subject : Use of word 'Harijan' in State Govt Correspondence

2. Finance Department

No. 12/37/78-FR (3)-79/7713 Dated 10.12.79

Subject : Incentive Bonus Scheme for subscribers to Provident Fund.

3. Department of Health & Family Welfare

No. 7023-5 H BV-79 Dated 19.12.79.

Subject : Reimbursement of Medical Charges.

4. Chief Secretary to Government Punjab

No. 16/16/79-3PP/781 Dated 15.1.80.

Subject : Grant of leave to the Employees retired under the Punjab Civil Services (Preventive Retirement) Rule, 1975

5. Chief Secretary to Government, Punjab

No. 20/4/79 Dated 19.2.80

Subject : Relationship between the Deputy Commissioners and the Departmental officials in the Districts

6. Department of Education

Memo No. 1182-8 Ed. 1-3586.

Dated 22.3.80

Subject : Regulating the entry of visitors to the Directorates and Secretariat offices of the Education Department.

(ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਫਾਰਮ ਵੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ, ਆਦਿਕ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ।)

7. Department of General Administration, Parliamentary Affairs Branch

No. 7/11/78/PA-78/2227 Dated 28.3.80

Subject : Instructions Regarding Proper Courtesies and regard to the members of Parliament.

8. Department of Personnel

Personnel Policies Branch

No. 13/29/79-2PP/3707

Subject : Collection of funds by Government employees, prohibition of

9. Department of Tourism and Cultural Affairs

No. 15 (17)-79-338/867 Dated 8.4.80

Subject : Filling of the post of Additional Director, Cultural

Affairs, Archaeology and Museums.

10. Director Sports

Memo No Sports DA-4-80-7830-41

Dated 2.5.80

ਇਹ ਸੂਚੀ ਅਮੁੱਕ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਭਾਗ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ, ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਨਾ ਰੋਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ 1967 ਦੇ ਹੇ ਰਹੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

4

ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੁਖ਼ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲੋਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਿਤ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕੀ ਕਰਨ ?

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਸਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਤਾਹੀ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ, ਭੰਡਣ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਦਿਵਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੋਸ-ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਕਾਈ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਸਚੇਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲੇ ਫੈਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਮਚਲੇ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਤਮਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਹਵਾ, ਵਰਨਾ ਕੀ ਉਹ ਆਪ ਅਸ਼ਾਂਤ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਹਾਕਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ?

5

ਸਾਡੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੰਗ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸ਼ਰੀਕ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤਣੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ,

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰ ਜਾਂ ਪੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ—ਸਾਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ

ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਵਧ ਹੋਜ ਜਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਫੁਰਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮੁਖ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ, ਸਿਵਾਏ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਰਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫਸਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। [ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫਤਰੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉੱਤੇ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ 1996 ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪਾਸ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਅਣਮੰਗੀ ਸੂਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ—“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੁਸਤ-ਚਲਾਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਨਖਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।” ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕੋ ਵਾਕ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਆਸਾਮੀਆਂ ਚੁਸਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤਬਕੇ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ‘ਚੁਸਤ’ ਜਾਂ ‘ਨਖਿੱਧ’ ਪੇਂਡੂਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।]

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਵਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ, ‘ਜਿਵੇਂ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਰਹਿਣ ਦਿਓ’ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਖਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਹੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ, ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਰੋਸ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੇਧਾਂ*

ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਇਕ-ਚੁਥਾਈ ਸਦੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਧਾਈ ਹੋਵੇ।

ਜਿਸ ਸਭਾ ਨੇ ਪਿਛਲੇ 20 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਹਾਣ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਉਚੇਚਾ ਸਿਮਰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਦਾ ਇਹ ਤਿੰਨ-ਦਿਨਾ ਸਮਾਗਮ (30 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ 1981 ਤਕ), ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ ਤਸਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਇਸ ਉਚੇਚੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਖਣ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਉਂਤਣ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਭਾ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਕਾਮੇ ਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਮੋਢੀ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦ' ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਨਾਲ ਸਿਆਲ ਤੋਂ ਬੇਫਿਕਰ, ਨਗਰ ਨਗਰ ਫਿਰ ਕੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਸਭਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਗਿ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ, ਡਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਵਰਗੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਸ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ, ਡਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸ ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ, ਸ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ ਵਰਗੇ ਜਰਨੈਲ ਸਕੱਤਰ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਭਾ ਦਾ ਬੂਟਾ ਇਕ ਤਗੜਾ ਬਿਰਛ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮੁਖ ਮੰਗਾਂ ਲਈ, ਪਿਛਲੇ 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਸਾਂਝੀ ਘਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ 25-ਸਾਲਾ

* ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਤੋਂ, ਸਭਾ ਦੀ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ 1.11.1981 ਨੂੰ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਸਭਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮੰਗਾਂ ਇਹ ਸਨ :

- (1) ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਹੋਇਆ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ/ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਰਨਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹੋਰ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਸਬੰਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਚਿੱਟੇ ਨੰਗੇ ਅਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਗਠਨ, ਸਭਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੰਗ ਹੈ।)

- (2) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਭਰੀ ਜਾਵੇ।

(ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਭਰੀ ਵੀ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹੋਰ ਆਸਣ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।)

- (3) ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰੇ।

(ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਲਾਹ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਮ-ਬਦਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪਕੜ ਦੀ ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਿਲਿਆਈ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹੀ ਹੈ।)

- (4) ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਐਕਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਕੱਛੂ ਵਾਲੀ ਤੌਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜ ਜਾਂ ਦਸ-ਸਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰ-ਸਾਲਾ ਹੈ।)

- (5) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ/ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ (ਪਾਰਟ 1) ਦੀ ਸਨਦ ਓਦੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹੀ ਸ਼ਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਨਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ।)

(6) ਗੈਜ਼ਟੇਟ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ।

(ਇਸ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਆਰਟਸ ਫੈਕਲਟੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਆਰਟਸ ਫੈਕਲਟੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਲਈ ਗੈਜ਼ਟੇਟ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਵਧਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਬੜੇ ਚਿਰ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੂਲੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਿਸ ਅਰਥ ? ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ।)

(7) ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਬੇਲ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ।

(ਜਦੋਂ ਕਾਲਜਾਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਦਿਮਾਗੀ ਆਲਸ ਕਰਕੇ, ਅਣਪਚਾਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਬੋਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤੇ ਅਣਪਚਾਏ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ, ਟਿਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੱਲੇ ਤੋਂ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਚੌਕਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਧਿਆਪਕ ਅਜੇ ਵੀ ਟਲ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।)

(8) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਉੱਚਾਰਣ ਦੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਨੇੜੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ।

(ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਬੋਲੀ ਵਾਗ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਹੁਦਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਤਿੱਖਾ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਆਪੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਉਚੇਰੀ 'ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕਮੇਟੀ' ਥਾਪਣੀ ਪਈ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ 'ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੌਂਸ' ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।)

(9) ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।

(ਪੰਜਾਬ ਓਫ਼ੀਸ਼ਿਅਲ ਲੈਂਗੂਏਜ ਐਕਟ, 1967 ਦੀ ਧਾਰਾ 4 ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਐਲਾਨ ਨੰਬਰ 861-ਐਲ.ਜੀ. 68/4661 ਮਿਤੀ 9/2/1968 ਅਨੁਸਾਰ 13/4/1968 ਤੋਂ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਐਲਾਨਾਂ ਵਿਚ shall be ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟ ਦੇਣ ਜਾਂ ਢਿੱਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, 10/8/81 ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ

1 ਇਹ ਕੌਂਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸੰਨ 1988 ਵਿਚ ਛਪ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਨਵੇਂ ਵੀ ਸੀ ਡਾ. ਜ਼ਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਉੱਤੇ ਅਣਏਲਾਨੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 3/12/80-1 ਸਿ(5) 2186 ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤੇ ਉਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਰਵੇਖਣ (1981) ਅਨੁਸਾਰ, “ਜ਼ਿਲਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ 70%, ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ 50% ਅਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ/ਬੋਰਡਾਂ ਵਿਚ 25% ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਇਸ ਰਪੋਟ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਖ਼ਾਨਾਪੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਗੋਗਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਜਦ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉੱਪਰੋਂ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੇਠਲਿਆਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਭਾ ਨੂੰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।)

(10) ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

(ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ ਵੀ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਇਕ ਦੂਰ-ਦੀ-ਮਾਰ-ਕਰਨ-ਵਾਲੀ ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਿਭਾਸ਼ੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ‘ਜਨਤਾ’ ਤੇ ‘ਕਾਂਗਰਸ’ ਦੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਭਾ ਦੇ ਰੋਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਘਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।)

(11) ਲੋੜਵੰਦ ਖਿਰਧ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇ।

(ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਅਸੂਲਨ ਮੰਨ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ 9 ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪੈ ਮਾਹਵਾਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੋਣਵੇਂ ਬੀਮਾਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਵੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੀ ਰਕਮ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਮਰ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਲਾਚਾਰ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬਾਹੁੜੀ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਸਹਿੰਸਰਾ ਜੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਓਦੋਂ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਰਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ‘ਆਰਸੀ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ ਉੱਦਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ।)

(12) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਦਦ ਮਿਲੇ ਤੇ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋਕ ਖਰੀਦ ਕਰਿਆ ਕਰੇ।

(ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਰਕਮ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 1981-82 ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਦ ਹੇਠ ਕੇਵਲ 15,000/- ਰੁਪੈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰਾ ਇਕ ਮਸ਼ੌਲ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਬਜਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ 20,000/- ਰੁਪੈ ਵੱਖਰੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।)

(13) ਚੰਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਇਆ ਕਰੇ।

(ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੀਂ ਜਾਂ ਨਿਯਮਿਤ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਟੈਕਸ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।)

(14) ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

(ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।)

(15) ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੀ ਸਿਉਂਕ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ।

(ਸਭਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਫ਼ਿਰਕੂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਬਚਨ-ਬੱਧ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਮ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ।)

3

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਅਜੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਖੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੱਜਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਐਮ.ਐਡ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਐਮ.ਐਡ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਐਮ.ਐਡ. ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ (ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਫੀਕੇਟਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਸਿੱਫੀਕੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨੇਟਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਆਪਣੇ ਆਪ, ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ ਕਿ ਐਮ.ਐਡ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਚੰਗਾ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਤੇ ਖ਼ਰਚੀਲੇ ਦਕਵੰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ, ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਯਰਕਾਉ ਹੁਕਮ ਕੱਢਦੇ

ਹਨ—“ਬਖ਼ਰਦਾਰ! ਜੇ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਵਰਤੀ ਤਾਂ, ਐਹ ਕਰ ਦਿਆਗੇ, ਐਹ ਕਰ ਦਿਆਗੇ,” ਉਦੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਹੁਕਮ ਕੱਢਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਅਮਲ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ, ਜੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਉੱਤਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਘੰਡ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਉੱਪਰਲੇ’ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਮਨਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢਦੀ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੋਝੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਾਗਤੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਜਾਬ-ਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਚਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਇਸ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੱਚਾ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਸਾਡੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਸਾਡੀ ਮਨਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਦਬਾਉ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਭਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਚਪੜਾਸੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਕਰਣ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਬੋਰਡਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ, ਹੇਠੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਵਾਉਣ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ ਵੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਵਾਉਣ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਪੂਰਨ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਨਵਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

4

ਉਪਰੋਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀਕਰਣ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਟੰਗ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹਿਰਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਣੀ ਤੇ ਉੱਕਾ ਕੋਰਾ ਹੈ, ਸਭਾ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰੇਵਾਈ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਗਾਸ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭਾ ਚੋਖੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾਸੇਰੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਉਤਸਾਹ ਤੇ, ਕਈ ਵਾਰੀ, ਸੋਧ ਜਾਂ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਪਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਗੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਭਾ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ

ਤੋਂ ਪਸਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇ ਛੇਹੇ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਪਰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ 'ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ' ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ 'ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ' ਦਾ। ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਦੋ-ਦਿਨਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਿਸੇ ਭਖਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਪੇਪਰਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ-ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਫ਼ਤੇ-ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸਭਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਿਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ, ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇਗੀ। ਮਸਲਨ, ਇਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਸ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਠ-ਦਸ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਫ਼ਤਾ-ਦਸ ਦਿਨ, ਸ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਜਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ 'ਪ੍ਰਸਤਕ-ਆਲੋਚਨਾ' ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਝੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਝੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਸਭਾ ਦਾ ਮੰਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਟਕ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਉਣ, ਹਲੂਣਨ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੰਗ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਬਲਵਾਨ ਸੇਧਕ ਤੇ ਸੋਧਕ ਸੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸਿਰਕੱਢ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸਭਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰੋ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਡਾ ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਦਿ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕ-ਸਰਗਰਮੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ, ਸਭਾ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੇਂਕਲੀ ਥਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

5

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਛਾਪਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਖਰੀਦਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ? ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੈਂਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸਕਣ। ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਉਦਯੋਗ ਲਈ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਕੱਢੇ। ਪੁਸਤਕ-ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਖੜੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਲਾਸੇਰੀ ਦੇਵੇ। ਹਰ ਬਸ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਵਿਚ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹਰ ਜਿਲੇ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ, ਰਿਸਾਲੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਲਾਲਚ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਰਾਇਆ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟਰਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ, ਮੇਲਿਆਂ-ਮੁਸਾਹਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਹ ਟਰਾਲੀਆਂ ਪਹੁੰਚਣ—ਫੇਰ ਵੇਖੋ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਪਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਕਣ ਤਾਂ ਨਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੇਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਕਲਚਰ ਵੱਲੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਲਈ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਕੱਢਣੇ ਉੱਕਾ ਔਖੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

6

ਲੇਖਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਮਤਲਬ ਹੈ ਉਸ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਦੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਹਿਤ' ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਚ (ਸਤਯਮ), ਲੋਕ-ਭਲਾਈ (ਸਿਵਮ) ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ (ਸੁੰਦਰਮ) ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ, ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰੇ ਗੀਤ-ਰਸ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ 'ਗੀਅ-ਰਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਿਆਂ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲੋਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਦੰਡ ਦੇ ਭੁਕਾਨੇ ਨੂੰ ਪਾੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਧੋਖਾ ਖਾ ਕੇ, ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਲੇਖਕ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਦਮੋਦਰ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਤਕ, ਗੱਲ ਕੀ, ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਲਓ, ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਲੱਭਣਗੇ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਮਾਹੌਲ ਕੁੱਝ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਇਨਸਾਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਖੋਪੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਐਸ ਮੌਜੂਦਾ 101

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀਆਂ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਝ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਜਾਂ ਅੱਗ ਖਾ ਕੇ ਅੰਗਾਰੇ ਹੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ ? ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹਿਤੈਸੀ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਵੇਲਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਹਨੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਾਝੀ ਮਾ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਟਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਸੈਕੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਫਿਰਕੂਪੁਣਾ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਕੇ ਤੇ ਅਮਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੋਖੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਤਣਾਉ ਵਿੱਚੋਂ ਮਜਹਬਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਦਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਸ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ ਤਾਂ ਤੋਪ-ਤਲਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਲਿਆਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵੇਖੇ ਇਸ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ ਕਿ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਜਿੰਨੀ ਸਾਡੇ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਕਾਰ ਧੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉੰਨੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਧੋ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਦੁਫੇੜ ਨੂੰ, ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸਾਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਸਾਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਦੀ ਸਾਝ ਹੀ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਦੀ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਤੇ ਕਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜੇ ਅਟਕਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੂ, ਚਾਹੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ, ਚਾਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਵਪਾਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਫਿਤਨੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਨਾਲ। ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ, ਸਭ ਤੋਂ ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਲੱਭਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਬੋਲੇ ਵੀ। ਇਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦੇ, ਵਰਨਾ ਨਿਰੇ ਢੋਰ-ਭੰਗਰ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਇਕਸਾਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਭਾ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ, ਸਾਡੀਆਂ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਚਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਜ-ਸਭਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣਾ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਸਨੇਹਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਰੋਤਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੋਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ, ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਰੋਤੇ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਉੱਤੇ, ਅਚੇਤ ਜਾ ਸਚੇਤ, ਅਨਵਾਦ ਦੇ ਉਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵੇਲੇ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵਿੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਥਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੱਖ ਸਿੱਧੇ ਹੋ ਕੇ, ਡਟ ਕੇ ਪੂਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਏਥੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਝਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਖਵਾਏਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਅਮਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਤਕ ਉਡੀਕਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਏਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤਖ਼ਤ-ਨਸ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਭੰਗੜੇ ਜਾਂ ਗਿੱਧੇ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਜੌੜਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਹੋਈ? ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜੱਟ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ 'ਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸਿੱਖ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ? ਮਸਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ, ਸਿਆਸੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਇਕਦਮ ਭੜਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸ਼ਤੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ, ਜਾਣ ਕੇ, ਕੁੱਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਦੈਂਤ ਦੀ ਪਿੱਠ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਾਖ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਫ਼ੀਰ-ਫ਼ਿਰਕੂ ਲੋਕ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਜਾਇਜ਼, ਬਲਕਿ ਹੱਕੀ ਗੱਲਾਂ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਦ ਜਾਂ ਕਬੂਲ ਉੱਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਨੇ ਬੰਜਰ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬੇਜ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਾਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਾਹੂ ਤੇ ਮਾਵੇ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਵੇਸਲੇ ਭਾਈ ਦਾ ਮਾਸੂਮ ਖੂਨ ਵਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਇਰਤਾ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਾਹਸੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ? ਮੈਂ ਇਸ ਭਾਗਵਾਨ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ, ਥਾਓਂ-ਥਾਈਂ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਰਿਤ੍ਰਕ ਦੇ ਵਾਰਿਸ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰੋਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਮਜਕੜ ਤੋਂ, ਸਚੇਤ ਕਰ ਸਕਣ।

7

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੇ ਇਸ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਜੇ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਜੀਉਂਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ—ਸਾਝੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਸ ਜੋੜਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਦੇਹਾਂ ਪੰਜਾਬ-ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਝੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਤਰਸੇਵਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੌ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਝਾਗ ਕੇ ਤੇ ਹਰ ਔਖ ਨੂੰ ਸੌਖ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਦੌਸਤ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘੀ 'ਜੀ ਆਇਆ' ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੌਸਤ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੌਸਤ ਲਈ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲੋਗੀਆਂ ਇੱਕੋ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਇੱਕੋ ਹਨ ਤੇ ਅਲਾਹੁਟੀਆਂ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ, ਜੋ ਨਕਲਾਂ ਓਧਰਲੇ ਨਕਲੀਏ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਓਹੀ ਏਥੇ ਵੀ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਵੈਣ ਮਾਵਾਂ-ਧੀਆਂ ਓਥੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੀ ਏਥੇ ਵੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਿੱਤਰ ਸਾਬਤ ਪਏ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਹਿਲੀ ਟੱਲੀਆਂ ਵੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਏਨੀ ਦਬੇਲ ਕਿਉਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਦੋਫਾੜ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਮੁੱਹੋਂ ਪਈ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਔਡੋ-ਅੱਡ ਦੇਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਏਧਰਲਾ ਤੇ ਓਧਰਲਾ ਪੰਜਾਬ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਤੇ ਉਰਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ-ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਅੱਗੇ ਆਇਆ-ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਫੇਰ ਨਾ ਇਕ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੋਲੀਆਂ ਬਣਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਰਹੇਗਾ, ਨਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਾਝ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਏਥੇ

ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਓਧਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਤੇ ਅਸੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕੋ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਾਡੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਬਣ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਆਸਿਕ ਤਾਂ ਪਿਆਰਿਓਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਝਨਾ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਸੀਅਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਸਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਝੇ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸੰਗੀਨਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੱਖ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ? ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਾਫੀ ਉੱਪਰਲੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਲਚਰ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਖੇਰ੍ਹ-ਖੇਰ੍ਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਾਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ।

8

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੇਸ ਵਰਗਾ ਬਦੇਸ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਲੈਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ, ਏਥੇ ਆਉਣ ਉੱਤੇ, ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਬਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਸਲਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਂਦਰਾਂ ਹਰਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝਦੇ, ਬੋਲਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਜੇ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ, ਪਰ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਉੱਥਾ ਕੋਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਾਪੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ? ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤੇ ਗਗਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੁਰਾ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹਰ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਚੇਚੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਠਹਿਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਕੁੱਝ ਟੇਪਾਂ, ਗੀਕਾਰਡ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸੇਟ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਵਿਹਲ ਕੱਢਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਰੋਸਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਸਭਾ ਦੀ ਅੱਜ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਮਨਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬੇਘਰਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਸਭਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਚਾਰ ਏਕੜ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

9

ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸੁਆਗਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਵਾ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ; ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਾਥੀਆਂ ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੈ ਚੌਪੜਾ, ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਨੁਆਣਾ, ਸ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਘਈ ਤੇ ਫਗਵਾੜੇ ਤੇ ਪਲਾਹੀ ਦੋਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ, ਟੀ.ਡੀ ਚਾਵਲਾ ਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਪਲਾਹੀ; ਸਭਾ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਨੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰਤ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ ਦੇ ਟ੍ਰਸਟੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਰੋਹ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਮੈਂ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੰਨਵਾਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ, ਇਸ ਦੀ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਆਪ ਆ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਵੀ ਛਾਲਾਂ*

ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਏ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਬੀਜ-ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਥਾਨ ਮਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ; ਦੂਜੇ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਸੋ ਆਪ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਗਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਉੱਦਮਾਂ ਸਦਕਾ ਵਧਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਓਦੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ; ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੰਧੀ ਬੱਚਾ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—‘ਸੱਜਨ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੇਲ ਹੋਇਆ, ‘ਲਹਿਰਾਂ’ ਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹਵਾਰੀ ਰਿਸਾਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰਜਾ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਜਾਂ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ, ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੋਏ ਹਨ;

* ਇਹ ਬੀਜ-ਪੇਪਰ 24 ਮਾਰਚ, 1996 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਹਾਲ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿਸਟਰਡ) ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਸਰਬ-ਪਾਰਟੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੀਏ ਤਕ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਖਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਥਾਪੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਬਜਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਕਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਫਿਲ./ਐਮ.ਲਿਟ., ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਤੇ ਡੀ.ਲਿਟ. ਤਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਪਰੀਖਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀਆਂ ਖੋਜ-ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕਈ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਇਕ ਅਸਾਮੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਕੋੜੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗ੍ਰੇਡ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਬਦ-ਕੋਸ਼, ਸਬਦ-ਜੋੜ-ਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ-ਪੁਸਤਕ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਵਾਲਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਰੋਜਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਤਾਂ ਲੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਟੱਪ ਗਈ ਦੱਸੀਦੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੱਖ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਸਮਗਰੀ ਵਾਲੇ ਰਿਸਾਲੇ ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ-ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕਈ ਸਿਆਸੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧਿਰਾਂ ਵਧਾਈ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਰਸਮੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਧਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ, ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਨਿੱਘੀ ਵਧਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ, ਉਸ ਸਿੱਧੇ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਅੱਥਰੂ-ਪ੍ਰੰਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਮਿਲਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜ-ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਹਿਰੀ ਤਬਕੇ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਆਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰਿਆ ਵੱਲ ਨਿੰਦਿਆ-ਸੂਚਕ ਹਵਾਲੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਨ—ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਨਾ ਅੱਗੇ ਸਵੱਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੁਣ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੇਜਰ-ਨਾਮਿਆਂ, ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਰੋਸ-ਧਰਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ? ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਥਿਤ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਬਿਠਾਏ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਟਿੱਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡੋਜੋਰੀ ਵਾੜਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “11.1. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗੀ।” (ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ ਪੈਮਫਲਿਟ ‘ਅਮਨ ਦੀ ਜਿੱਤ’।) ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਾਣੀ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 11 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਜ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਪਲਾਟ/ਮਕਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਿੱਲੜ ਵੱਡੇ ਤੇ ਗਿਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਖਾਵਾ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਤੇ ਅਜਮਾਏ ਹੋਏ ਗੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਚਿੱਟੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਨੀਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਓ, ਨਾ ਸਿਖਰਲੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਫਤਰੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਨ? ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਦੁਬਾਜ਼ਰੀ ਨੀਤੀ ਓਦੋਂ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਓਦੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਜੌਹਰ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਜ਼ਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੰਗ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅਸ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਪਿਛੋਕੜ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੱਕ, ਨਾਹ-ਨੁਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹੀ ਹੈ ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਿੱਘੀ ਵਧਾਈ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਦੁਰਾਹੇ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰੜਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ—ਆਪਾ-ਚੀਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਵਡੇਰੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਚੁਣ ਕੇ ਕਦਮ ਅਗੇਰੇ ਪੁੱਟਣ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਲੇਖੇ-ਜੋਖੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ 1947 ਦੇ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ’ ਵਿਚ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ; ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਣ ਰਹਿ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਛਿਦਰ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ; ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਛਪੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਚਾਹੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਭ ਲਓ; ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤਕ, ਸਭ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਬੱਲੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਮਿਆਰੀ ਸਨਦ, ਨਿਪੁਣਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਵਰਗੀ ਅਥਾਹ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵਾਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ 'ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ ਕੇ' ਹਨ; ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਪਰਮ ਗਿਆਨੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਮ ਵਿਗਿਆਨੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਥੁੜ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਚੇਤਨਾ ਦੀ। ਚੇਤਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰੂ ਰੋਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੋਗ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਸ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਹਰ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਰ-ਖਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰੂ ਰੋਗ ਹੈ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਦਬਾ-ਦੱਬ ਉੱਗ ਰਹੇ ਨਰਸਰੀ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਹਾਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਚੋਪੜਬਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਵੰਡ ਵਰਤਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਜੋਗੀ ਵਿਚਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਜਿਹਨੀਅਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਹੋਜ ਜਤਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਓਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਬਲਕਿ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਸੀ, ਪਰ ਓਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਹੈ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ 'ਹਾਂ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਜਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਸੁਖਮ ਰੋਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆ ਚੰਬੜਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵੀ ਢਿੱਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਖ ਹੋ

ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ; ਕੀ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚ-ਜਾਤੀਏ—ਸਭ ਰਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਰੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਆਖਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਇਸ ਰੋਗੀਲੇ ਫੈਸਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੱਢੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਦਿੱਸ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਔੜਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਸਬੂਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਅੱਲੀ ਉਮਰ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ‘ਹੱਪਟੀ-ਡੱਪਟੀ’ ਤੇ ‘ਜੈਕ ਐਂਡ ਜਿਲ’ ਸਿਖਾ ਸਿਖਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕ ਆਸ ਇਹ ਲਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੋ ਪਨੀਰੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਮੁਦਈ ਬਣੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੈਣਾ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਗਏ ਹਨ “ਓਏ ਜੱਟਾ ਪੰਜਾਬ ਦਿਆ। ਕਿੱਕਰ ਬੀਜ ਕੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਲਾਈ ਬੈਠੈ ? ਭੋਲਿਆ ਕੁੱਝ ਅਕਲ ਕਰ।” (ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ, ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ॥ ਹੰਢੈ ਉੰਨ ਕਤਾਇਦਾ, ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ॥੨੩॥—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੯)। ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਇਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੁਸੀਂ ਥਾ ਥਾ ਸੁਣੋਗੇ:

“ਡੈਡੀ! ਉਨੱਤੀ ਕਿੰਨਾ ਹੁੰਦੈ?”

“ਪੁੱਤਰ! ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਟੀ-ਨਾਈਨ ਨੂੰ ਉਨੱਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।”

“ਤੇ ਡੈਡੀ ‘ਪਚਵੰਜਾ’ ਕੀ ਹੁੰਦੈ?”

“ਬੇਟਾ, ਫਿਫਟੀ-ਫਾਈਵ ‘ਪਚਵੰਜਾ’ ਹੁੰਦੈ।”

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਵਰਨਾ ਮਾਪੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਝੁੱਝੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਡੌਰ-ਡੌਰ ਹੋਏ ਖੜੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸੰਤਾਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲੁਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੁਹਫੇ ਵਜੋਂ ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ। ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮਾਦਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਿੰਨੀ ਰਸੀਲੀ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਹੀਰ ਜਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਸੱਥਾਂ ਖਚਾ-ਖਚ ਕਿਉਂ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਦੋਗਲੀ ਜਿਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਣਗੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਲੱਭ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਭਰਾਵੇ, ਦੁਹਾਈ ਜੇ, ਇਸ ਆਪ-ਸਹੇੜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੋਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਕਰਾਓ, ਜੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ

ਕਰਵਾਓ; ਜੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤ-ਵਿਆਪੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਲ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਜੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਓ ਤੇ 'ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਮ ਕਾਲ ਦਾ' ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਾਡਾ ਨਾਅਰਾ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਹਿੰਦੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਓ। ਹੋਰ ਵੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ, ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਕੁਲੱਛਣੇ ਹੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਵਧਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਡਰ ਹੈ ਕਿਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਹਵਾਈ ਕਿਲੇ ਬਣ ਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ।

ਕੁੱਝ ਜਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਯੋਜੀਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਖੁਣੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੂਚੀ-ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ।

(1) ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡੰਡਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਮਲਾ-ਫਿਅਲਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਫਸਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਮਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਕੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧੋਣਾਂ ਦੀ ਆਕੜ ਭੰਨਣੀ ਹੈ—ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮੱਦ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਦਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

(2) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਬਚਨ ਲਿਖਤੀ ਸਮਝੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸੌ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਨਸਲੀ ਰਲੇਵਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

(3) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਿਲੇ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਏ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖੇਡ-ਮੈਦਾਨਾਂ, ਲੈਬੋਰੇਟਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਮਨੇਜੀਅਮ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਾਟਕ-ਮੰਚ, ਅਜੋਕੀਆਂ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਹੂਲਤਾਂ, ਦਿਲਕਸ਼ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਸੁੰਦਰ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਵੇ। ਫੇਰ ਵੇਖਿਓ, ਉਹੀ ਮਾਪੇ ਜਿਹੜੇ ਬਦੇ-ਬਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵੱਲ

ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਏਧਰ ਖਿੱਚੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(4) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁਹਰ-ਤਿਹਰ ਛਾਂਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਪੋਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਿਗੁਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਰਜ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਝੀ ਰਕਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝ ਜਾਵੇਗੀ।

(5) ਯੂ ਕੇ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਆਦਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੇਖਣਾ ਲੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਰ ਬੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵੀਡੀਓ-ਕੈਸੇਟਾਂ, ਟੇਪਾਂ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਫਲੋਪੀਆਂ, ਸੀ ਡੀਆਂ ਤੇ ਡਿਸਕਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਾਨਕਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਬਾਹੁੜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

(6) ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ, ਕਦੇ ਬਾਲ, ਕਦੇ ਕਿੱਕਲੀ, ਕਦੇ ਲੋਹੜੀ, ਕਦੇ ਗਿੱਧੇ ਤੇ ਕਦੇ ਭੰਗੜੇ ਰਾਹੀਂ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨੱਚਣ-ਖੇਡਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੁੱਸਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਕੋਈ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਰਚ ਰਹੀ। ਬਾਲ-ਗੀਤ, ਬਲਕਿ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ, ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਛੜਿਆ ਵਰਗ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵਿਰਲ ਭਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਅਮਿੱਤਰੂਪੀ ਖੁਰਾਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਨਾ ਰਹਿਣ।

(7) ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਭਾਸ਼ਾਗਤ, ਆਕਦਮਿਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਬੰਧੀ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਥਾਈ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਭਾ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ, ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਹੇ।

(8) ਮੇਰਾ ਇਕ ਸੁਝਾਉ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਏ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਛਪਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਵੀ ਆਏਗੀ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਉਣੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਛਪ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਏਨੀ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਰੀਦਾਰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਕਟ ਟੁੱਟੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਛਪਣਗੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦਾਰਾ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਵੱਧ ਛਾਪਣ ਲਈ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕੁਆਲਿਟੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਇਸਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ। ਅੱਜਕਲ ਦੀ ਖਪਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਭੇਤੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦੀ ਮੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਲਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਵੇ ਤਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਮਗਰ ਆਇਆ ਲਓ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਲੋੜ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਕੰਮ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ ਰਚਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੇਖਿਓ ਸਫਲਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੈਰ ਕਿਵੇਂ ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ।

॥ ਜੈ ਪੰਜਾਬ, ਜੈ ਹਿੰਦ, ਜੈ ਜਗਤ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ?*

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਾਵੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪਸਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਗਸਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਗਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਮ, ਅਰਥ ਤੇ ਮੋਖ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ, ਸੁਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ।

ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਗਸਿਤ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲਈ, ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੀ, ਉਠਾ ਸਕਣਗੇ। ਅਜੇਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਨਾ ਆਪ ਲੈ ਸਕਣਗੇ ਤੇ ਨਾ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਸਕਣਗੇ। ਮਸਲਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ, ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਪੈਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਤਹਿਜੀਬ ਤੇ ਕਲਚਰ ਲਈ ਤਰਜੀਹੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਦੀ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਟੁਣਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ, ਬੇਹੱਦ ਔਖਾ ਬਲਕਿ ਕਰਾਮਾਤ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ, ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,

* ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਆਣਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 15 ਜੁਲਾਈ 1979 ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ, ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਤੇ-ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੇਸੀ ਚੌਧਰੀ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਨੁਕਤਾ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲੱਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਰ ਚੀਜ਼। ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਬਦੇਸ ਦੀ, ਸਿੱਖਣਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਜੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ ਜਾਂ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵਿਗਸਿਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ, ਨਿਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ, ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦੇਣਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੰਦ-ਭਾਗਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹੀ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣੇ ਹਨ, ਸਭ ਨੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟ ਦੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤਕ, ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ, ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ, ਗ਼ਾਧੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਈ ਤੱਕ, ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵੇਤਾ ਇਸੇ ਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਏਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਬੀ.ਏ. (ਆਰਟਸ) ਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਅਜੇ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਹੋਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ :

- (ੳ) ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੱਕੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ, ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿਵਾਈ ਜਾਵੇ; ਅਤੇ
- (ਅ) ਜਿਸ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਅਣਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੱਥ-ਵਟਾਈ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ; ਫ਼ੌਜ, ਡਾਕਟਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ; ਸਾਇੰਸ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਰਟਸ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਸਮੇਤ, ਹਰ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਏਨੀ ਭਾਰੀ ਚੌਧਰ ਹੈ ਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਡੇ

ਪੇਡੂ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ, ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਕਦੇ ਨਾ ਵਿਛ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚਿੰਤਾ-ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਤਾ ਓਦੋਂ ਹੀ ਪਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਉੱਪਰਲਿਆਂ ਪੇਸਿਆਂ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੇਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਠੀਕ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਤਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਕੜਬੰਦੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਆਪਣੇ ਸੋਹਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਸਿਰ-ਤੋੜ ਜਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਡਾਸ਼ਾ-ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ, ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਰੂੜੀ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਰਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਕੇਦਰਾਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਤਰੱਕੀ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਿਓ-ਧਰਤਿਓ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਧ ਨਾ ਬਣੋ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਥਿਤ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਦਮਸ਼ੀਲ ਹੋਵੋ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਚਾਹੋ, ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੱਖੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਬਦਲੋ।

ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ—ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਦਾ*

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਜਾਏ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੋਹ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੁਦਰਤੀ ਨਜਾਰੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤ, ਲਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੇ ਸਦਾ-ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਚਿਤਵਣ ਵਾਲਾ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਬੇਗਾਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਦੁਪਰਿਆਰਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਨਤੀ ਵੱਲ ਪੁੱਟੇ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇ ਤੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਈਬੰਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਅਕਾਰਨ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੱਖੀ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਠੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੋਂ ਸੜ ਕੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਧਰਮ ਚਾਲੂ ਹਨ—ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਈਸਾਈ। ਏਥੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਹਨ। ਅਫਸੋਸ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਜਾਤਾ-ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਵੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੋੜਨੀ ਸਾਝ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜਮਾਦਰੂ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਾਝ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਗੂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਆਸਤਕ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਨਾਸਤਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ

ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ, ਜੈਨ ਜਾਂ ਬੋਧੀ—ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਦਾਤ ਤੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਵਿਰਸਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਵਾਗ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਰਸ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀਅਤ ਇਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਣ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਣ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਣ-ਲਾਭ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜੋ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ-ਪੂਜ਼ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਇਸ ਸਾਝ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸੁਲਹ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ, ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਧਾਰ ਪਰਵਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਰੱਸ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਦਿਆਂ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਰਾਮ ਤੇ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬਦ-ਨੀਅਤੀ ਨਾਲ, ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਗੁਆਚੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਨਰੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਕੇ-ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਖੁਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਜਾਣ। ਮਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ—ਨਹੀਂ, ਇਸ ਮੰਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਰਾਜਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦਬਕਾ ਕੇ, ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਪਲੱਸ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ, ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਕਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਲਈ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬੇਯਾਦੀ ਨਾਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋਣ—ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦਿਆਂ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਠੀਕ ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾ ਆਰਜ਼ੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੜ ਕੇ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੇਰਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੱਲ ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਰ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮੁਦਈ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਰ ਹਰ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਕੋਈ ਹਰ ਹਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਜ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਆਸੀਲ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਦਾਇਕ ਰਾਹ ਇਹੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।

2

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰ-ਉਚੇਚ ਲੱਛਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ-ਦਿਮਾਗਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਸਮਤੋਲ ਤੇ ਸੁਖੈਨ ਉਸਾਰੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਈ ਕਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਵਿਕਸਿਤ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ, ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਾਂ ਮਾਪੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਧਰੋਹ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਤਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ੀ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ-ਉਦਗਾਰਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਇਹਸਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਝ ਤੇ ਸੋਝੀ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਨਾਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਹਰ ਮਾਧਿਅਮ ਉੱਤੇ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਵਰਨਾ ਖ਼ਤਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਉਪਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ-ਉਰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਜੁੱਟ ਪਕੜੇ ਬਣਦੇ ਜਾਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮਾਂ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਠ-ਜੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ (ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮਤਲਬ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ-ਦਿਮਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕਈ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਜੋ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਰ ਗੱਲ।

1947 ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਰੋਬ-ਕਰੋਬ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ, ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 1971 ਤੇ 1981 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ 98 ਫ਼ੀਸਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ।

ਸੰਗਠਿਤ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੇ, ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਧੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਨਾ-ਜਾਣਦੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ, ਸਮੇਤ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਲੂ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਅਕਾਡਮੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਦਰਸ਼ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਲਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਤਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਨਾਅਰੇ ਵਾਗ, ਹੋਇਆ ਹੀ ਕੁਝ-ਕੁਸ਼ੱਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਿਛਲੱਗ ਚੰਗੀ-ਭਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਿਆ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸੱਚ ਬੋਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਵਾ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1981 ਦੀ ਜਨ ਗਿਣਤੀ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ। ਉਂਜ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਓਨਾ ਕੁ ਹੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿੱਖ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਗੇਆ ਸਮਾਜੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ **Page 121**

ਭਾਸ਼ਾਈ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੋ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਾਰਿਸ ਝੂਠ ਦੇ ਪੈਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਣਗੇ।

ਧਰਮਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮੇਰੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ।

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਘੁਸਮੁਸੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਬਰਕਦੇ ਸੂਖਮ ਇਹਸਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ-ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਰ ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਫਿਰੇ ਹੁੰਦੇ।

ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਭਾਰਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ। ਡਾ. ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵਿਗਸਿਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਡਾ. ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦਾ ਉਹ ਕਥਨ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਸਭ ਝੂਠ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਟੈਗੋਰ ਤੇ ਡਾ. ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁੰਗੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ; ਹੋਰ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟਕ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਆਓ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਰੋਟਕ ਵੀ ਵਧਾਓ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿੱਤਰੇ ਹਨ, ਆਓ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਓ।

ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਡੁੱਘੇ ਨਿਹੁੰ ਦਾ ਅਰਥ ਜੋ ਕਈ ਰੋਗੀ ਮਨ ਇਹ ਕੱਢ ਲਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਹਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੈਰੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ

ਸਤਕਾਰਜੋਗ ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦੇਸੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਬਦੇਸੀ।

ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿੱਖ ਹੈ ਨਾ ਈਸਾਈ। ਇਹ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਦਮੋਦਰ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਜੋਸ਼ੁਆ ਫਜ਼ਲ ਦੀਨ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਫ਼ਰੋਲ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੇ।

ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਦੇਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ-ਪਰਖਣ ਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਗੁਰਮਤਿ (ਸਿੱਖ), ਭਗਤੀ (ਹਿੰਦੂ) ਤੇ ਸੂਫੀ (ਮੁਸਲਮਾਨ) ਵਾਲੇ ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ-ਪਰਖਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਵਾਦੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਚੇਤ ਜਤਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨ ਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਬੋਰਡਾਂ, ਫੈਡਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ, ਪਰੀਸਦਾਂ, ਸੰਮਤੀਆਂ, ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ ਵੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਹਟਵਾਟੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਪੈਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਨੋਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜਥਾਨੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ, ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਕ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿਤੀ-ਬੱਧ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਨੇ ਵੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਲਮਕਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਚਾਨਣ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੱਕ ਮੈਂ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਮੈਂ ਹੋਰ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ

ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਰਿਆਇਤ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।

3

ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਹਿਜੀਬ ਵੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬੜੀ ਗੌਰਵਮਈ ਹੈ—ਮਾਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਪੁਰਾਣ, ਲੋਕਯਾਨ, ਵਿਆਕਰਣ, ਛੰਦ, ਵਰਣਮਾਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਭਵਨ-ਉਸਾਰੀ, ਗਣਿਤ, ਜੋਤਿਸ਼ ਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ, ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਦੇਣ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੌਣ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਿਜੀ ਵਿਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਹਰਿਆਲੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਇਕ ਗਣ-ਰਾਜ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੁਕਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਵਰਨਾ ਅਗਿਆਨ-ਵੱਸ, ਗਲਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਫ਼ਰ ਹੈ।

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਗੀ-ਤਰ੍ਹਾਂ-ਜਾਣੇ-ਜਾਂਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੂਪੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤਮਿਲ ਨਾਲ ਤਮਿਲਨਾਡੂ, ਬੰਗਲਾ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ, ਮਰਾਠੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਤ, ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਜੁੱਟ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ, ਸਾਝੀ, ਦੇਸੀ, ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਵਰਣ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

2. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀਆਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਲਕਿ ਕੁੱਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ, ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਿਗਸਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੱਢ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜ, ਸੱਤ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਰ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਆਸਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਵੀਆਂ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਹਨ।

3. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਲੱਖਾਂ ਤੱਕ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸੂਬੇ ਤਾਂ, ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਗਰੀ ਭਾਗ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ (ਮੈਨਮਾਰ), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼।

ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਫਲ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਨਾ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਨਾ ਜਮਹੂਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੈ, ਨਾ ਗਣਰਾਜੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ।

ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਮੈਨਮਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ, ਤਮਿਲਨਾਡੂ, ਬੰਗਾਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਕਦੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਮੰਨ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਇਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪਛਾਣਦਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੱਟੀ ਮੇਸ਼ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਛਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਸਤੇ ਠੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਮਖ਼ਮਲੀ ਫਰਸ਼ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ?

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਿੰਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਥੋਪੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਗੇ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਹੈ—ਉਹ ਵੀ ਗਣਤੰਤਰ

ਵਾਲੀ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਗਣਤੰਤਰੀ ਅਮਲ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਖੋਹ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਗਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਪਰਕ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਦੇਸੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸਨੀਕ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੋਵੇ।

ਭਾਰਤ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਿਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਐਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਭਾਰਤ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਰਪੂਰਤਾ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖੇ-ਮਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ-ਫੇਰੀਆਂ, ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤੇ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਵੇਖਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ-ਦੁਕੱਲਾ ਰਾਜ ਤਗੜਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਮੇਰਾ ਖੂਨ ਚੂਸ ਕੇ ਹੀ ਤਗੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਗੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਆਪ ਤਗੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਤਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕਰੇਗਾ।

ਆਦਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਗੜਾ ਕਰਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣਨ।

ਜੇ ਕੇਂਦਰ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲਸ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਵੱਢ ਕੇ ਕਿਸੇ ਗਵਾਈ ਦੀ ਖਾਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਹਨੇਰਾ ਵਰਤਾ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਗਵਾਈ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਗਮਗ-ਜਗਮਗ ਕਰਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮੋਮੋਨਗਟੀ ਲੋਲੋ-ਪੋਪੋ ਨਾਲ ਵਰਚ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਾ।

ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਹੱਕ ਜਤਾਵੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਇਹ ਨਦੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: “ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਬੂਹ ਕੋੜਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।” ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਵੀ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, “ਇਹ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਠੰਡਾ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਜੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ; ਪਾਣੀ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ।”

ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਢਿੱਡ ਕੱਟ ਕੇ ਵੀ, ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣਗੇ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਜ਼ਰੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਦੀ ਬਾਂਦਰ-ਵੰਡ ਨਾ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਉਪਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਕ ਚਪੜਾਸੀ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਮੈਰਿਟ” ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਸਾਡਾ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਿਲਾਜਲੀ ਦੇ ਦੇਵੇ ਕਿ “ਮੈਰਿਟ” ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਹੋਵੇ ?

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ, ਵਿੰਗੀ ਤੇ ਅਨਿਆ-ਭਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨਿਆ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਨਿਆ ਤਾਂ ਅਨਿਆ ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ।

ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਧੱਕਾ-ਧੜਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੋਸ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਧੱਕੇ ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖਾਂ—ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰਾ ਸੁਫਨਾ ਹੈ ਕੇਂਦਰ ਤਗੜਾ ਬਣੇ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ, ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਧਨੀਆਂ-ਧਨਾਢਾ ਦਾ ਪੱਖੀ ਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣੇ। ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਗੜਾਈ ਉਸ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਤਗੜਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਓਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਨਿਹੱਕਾ ਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਲਈ ਇਕ ਕਾਰਖ਼ਾਨੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਨਾ ਲਾ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਜਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵਾਝਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਨਤ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਬਚਤੀ ਖਾਤੇ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ, ਬੈਕਾ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਵੀ, ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਨਹੀਂ ਖੜੀ, ਅਜੇ ‘ਉੱਡਤੇ ਜਨਾਵਰ ਕੀ ਛਾਉ’ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਵਿਗਸਿਤ ਰਾਜ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੈਂਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਹੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ

ਬੰਨ੍ਹੇ ਖਤਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਾਗ ਫੇਰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਣ ਵਿਚ ਜੁਝਦਾ ਵੇਖੋਗੇ। ਪਰ ਅਮਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਝੁੱਗੇ ਦੀ ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੇ-ਵਿਸਾਹੀ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਖਿੱਧ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰੀ ਜਾਣਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਇਹ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿ ਜੇਰਾ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਸਦਾ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਝੁਰਨ ਲੱਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਨਸਾਨੀ, ਮਿਲਖੀ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਉਜਾੜਾ ਝੱਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਭੋਖੜਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਣਕ ਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਕਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਬਰਦਸਤੀ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਤਨ ਢੱਕਣ ਲਈ ਕਪਾਹ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮੀ ਤੇ ਸੇਪੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ, ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ। ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਸਹਿ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦਾ ਅਸੂਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਮਲ ਵੇਲੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਤਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਾਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਹਸਾਸ ਘਰ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਖ਼ੁਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਕ ਧੜਾ ਬਣ ਕੇ, ਕਦੀ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਛ ਨੂੰ ਤੇਲ ਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸੇਧ ਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਹਸਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਂ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਮਸਲੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਇਉਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰ ਹੀ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਦੱਸ ਕੇ ਨਿੰਦ ਛੱਡਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਦਲ ਨਾ ਉਠਾ ਲਵੇ, ਇਕ ਪੁੱਠੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਵਿਰਕਪੁਣੇ ਤੇ ਭੈਂਗੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਵਾਸੀ ਵੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਮਾਚਾਰ, ਸੂਚਨਾ, ਪ੍ਰਸਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਲੇ-ਪਲੀ ਸੁੰਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਹਾਂ ਕਿ ਜਗਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ, ਮਾਲੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਰ ਬੈਠੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖਤਰਾ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਗਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਸਾਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਤਰੇ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਸਰਬੱਤ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸਾਝੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਣੁਕ, ਬਿਜਲਈ, ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਾਇਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਤਜਰਬਾ-ਘਰਾਂ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਅਣੂਆਂ, ਕਿਰਨਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ, ਜੀਵਾਣੂਆਂ, ਕੀਟਾਣੂਆਂ, ਰਸਾਇਣਾਂ ਤੇ ਗੋਲਿਆਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ, ਫਲਸਫ਼ੇ, ਤਹਿਜੀਬ, ਕਲਚਰ, ਸਾਹਿੱਤ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ, ਭਵਨ, ਸੜਕ ਤੇ ਪੁਲ-ਉਸਾਰੀ ਜਾਂ ਸੂਹਜ, ਸਹਿਜ, ਧਿਆਨ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੁੱਫਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਾਬੜੀ ਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ।

ਓਥੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਹਿਸਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਟੈਂ ਭੰਨਣ, ਈਨ ਮਨਾਉਣ, ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਫੈ-ਫੀਤ ਰੱਖਣ, ਉਸ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਤਸੀਹੇ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਪੀਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਲੱਭਣ ਦੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਆਕਲਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ—ਅਸੀਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦਿਆਂ, ਇਕ ਮਹਾਂ ਵਿਕ੍ਰਾਲ, ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿੱਸ਼ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਖੁਸ਼-ਫਹਿਮੀ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹੀਏ ਕਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ, ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ, ਇਹਸਾਸਾਂ ਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ, ਮੋਹ ਤੇ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਫ਼ਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਾਂ—ਸਾਨੂੰ ਕੀ, ਦਸੰਗੀ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਮੁੱਢਨਾਕ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਰਬਨਾਸੀ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਵੇਂ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਰਗਾ ਘੋਰ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਵਾਪਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਨਾ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਅੱਗੋਂ ਕਦੀ ਵਾਪਰ ਹੀ ਸਕੇਗਾ। ਕੋਈ ਬਚੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸਣ ਜੋਗਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਨਾ।

ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੱਸੇ ਤੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਖਸ ਹੋਵਾ ਕਿ ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੁੱਥਣ ਕੁੰਜ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਬੈਠਾ ਰਹਾ ਤਾ ਪੱਕ ਜਾਣੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ।

ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਦਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੌਸਲਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਮੇਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੈ ਥਰੇਗਾ।

ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਜੰਗਬਾਜ਼ਾਂ, ਪਸਾਰਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਪੈਸਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੁਕੰਨਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਮਨ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ, ਜੰਗ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ, ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਖੇਡੇ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹਾਂ, ਮੁਰਦੇਹਾਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹਾਂ, ਗ਼ਮੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਹਾਂ, ਮੌਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਕੇ ਖਸ ਹਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ।

ਅਮਨ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਖੇਡਾਂ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹਾਸਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਿਰੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕਮੁੱਠ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਮਨ-ਪਸੰਦ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤੇ ਜੰਗ ਪਸੰਦ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਵਿਤਕਰੇ, ਅਨਿਆਂ, ਜਬਰ, ਲੁੱਟ, ਨਫਰਤ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਰਤੀ-ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁੱਪ-ਕੁੱਟੀ ਸਾਂਝ, ਨਿਆਂ, ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਪਿਆਰ, ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਮਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ, ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਕਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਹਾਂ।

ਅਮਨ ਦਾ ਘੁਲਾਟੀਆ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮੀਆ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਤੈਸੀ, ਖਸਹਾਲੀ ਦਾ ਸੈਦਾਈ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਹੋਵੇ, ਕੋਠੜੀ ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਦੇਸ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੈਰੀ ਦੇਸ ਦੀ, ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਸੇ ਦੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾਉਣ ਲਗ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਰਲਮੱਛੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਲਮ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਲਮਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਲਾ ਦੇਵੇ।

‘ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਚਾਨਬ’ ਤੇ ‘ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ’ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ, ਸਾਇਦ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ।

ਪਹਿਲਾ ਨਾਅਰਾ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਝੰਡੇ ਉੱਤੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਨਾਅਰਾ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹਟਾਓ*

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਮੌਕਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬੋਰਡ ਮੇਰੇ ਲਈ ਓਪਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਆਰੰਭਿਕ ਪੂਰੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਾਛਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ, ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਘਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਦੇ ਓਰੀਐਂਟੇਸ਼ਨ ਕੋਰਸਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾ ਉੱਤੇ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਡੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਬੋਰਡ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ—ਸੱਦੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ 'ਜੀ-ਆਇਆ' ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਾਉਣ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਚ ਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2

ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਕੁੱਝ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਖੱਲੂ ਕੇ ਫਿਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

* ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 29.11.90 ਨੂੰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਬੀਜ-ਭਾਸ਼ਣ।

ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਪੂਰਾ ਮੋਰ ਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਓਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਉਸੇ ਨੇ, ਨਿਰਸੰਕੋਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਰੋਹੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦੋਖੀ ਹੀ ਦੱਸਿਆ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਕ ਫਲਸਫੀ ਡਾ. ਯਜ਼ੀ ਦ-ਜਿਲਹ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਏਨੀ ਅਣਸੁਭਾਵਿਕ ਬਲਕਿ ਅਣਸਖਾਵੀ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਛਿੱਥਾ ਜਿਹਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਸਮੇਟਣ ਦੇ ਬਿਆਲ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ! ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆ-ਸੁੰਦਿਆ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਖਸੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਹੋਰ ਗੱਲ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਜਮਹੂਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਮਗਰਲੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤ ਰਹੀ, ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਆਪਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਖਾਵੇਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੱਡ ਲਈਏ ”

3

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਜਿਲਹ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜਾਂ ਯੂਰਪੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਹੋਣਗੇ। ਓਦੋਂ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਸੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਰਗੇ ਸਬਦਾਂ ਦਿਆ ਛਾਤਰਾਂ ਹੇਠ, ਆਮ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਉਲਟੇ ਅਰਥ ਵੀ ਵਧ ਫੱਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਜਦ ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ ਤੇ ਏਥੇ ਵਰਤ ਰਹੀ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਓਦੋਂ ਤਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗਦੀ ਮਨੋਤ ਇਕਦਮ ਚਕਨਾ-ਚੂਰ ਹੁੰਦੀ ਦਿੱਸੀ। ਬਾਲਵਾੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ-ਸਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਘੋਰ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਨੀਤੀਵੇਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਬਦਨਸੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ, ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਤਿਆਂ ਦੇ ਘੋਰ ਅਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦੋਰ ਸਾਰੀ ਘਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ

ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਦੋਵੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ, “ਫਰਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸੀ ਜਰਵਾਣੇ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸਤੰਤਰਤਾ ਖੋਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੌਰਵ ਦਾ ਸੇਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਪਿਘਲਾਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਲੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਾ ਆਪਣੀ ਤਹਿਜੀਬ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੇਖ ਵਿਚ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅੱਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਖਰ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਛੱਪਾ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਉਸੇ ਗ਼ੈਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਹੋਣ ? ਕੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਜਾਣੂ ਕਈ ਨਹੀਂ ਵੱਸਦਾ, ਜੋ ਸੱਚ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ ? ਕੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕੋਈ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਕੋਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੰਜੋੜ ਕੇ ਸਚੇਤ ਕਰੇ ਕਿ ਦੇਸੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਦੇਸੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿੱਥੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਰਥਾ, ਜਜ਼ਬਿਆ, ਇਹਸਾਸਾਂ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ, ਪੁਰ ਅੰਦਰਵਾਰ ਦੇਸੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਦੇਸੀ ਘੁਟ ਵਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਕੋਈ ਮਸੀਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਬਲਕਿ ਘਾਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰੇ ? ਕੋਈ ਅੰਕੜਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਹ ਦੱਸੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿੰਨੇ ਕਰੋੜ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਧਵਾਣੇ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਕੇਵਲ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਧਨਾਢਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਪੱਕੇ ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਵੀਆਂ ਵੱਲ ਝਾਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ? ਕੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਤੀਜਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਗ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੈ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦਿਮਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਕਾਰਸ਼ਤਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰੇ ?”

4

ਭਾ ਜਿਲਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਰੋਹੀਲੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਚੁਧਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਨਰਸਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵੱਟੇ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉਚੇਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਠੰਕੇਦਾਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਬੇਮਖਤਾ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਨਾ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਾਲ ਓਦੋਂ ਵੀ ਹਿੱਤੋ-ਚਿੱਤੋ ਸਹਿਮਤ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਮੰਚ ਸੀ ਜਾਂ ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੱਥਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹੀ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ-ਪੜ੍ਹਾਓ, ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਓ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਾੜੇ ਬਹੁਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਜੰਗੇ ਹੋ ਸਕਣ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸਫ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਵਲੋਟ ਦਿਓ। ਹੁਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਵੀ ਮੈਂ ਟਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਜੋ ਦੇਸ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਕੱਦਾਵਰ ਮੌਲਿਕ ਭਾਗ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਦਬਾਉ ਜਬਰ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੰਨੇ ਬਣਦੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਰ ਦਾ ਮੂਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ, ਸਾਡੀ ਭਾਲ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਖੜਾ ਕਰੇਗੀ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਕਲ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਜਾਰੀ ਖੁਲਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਕਸਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਸਲੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਅੰਤਿਮ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਹੀ ਲੱਭੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਦੇਹ-ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਯਾਨ, ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਕਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਰਸੇ—ਗੱਲ ਕੀ, ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਜੋਗੇ ਹੋਏ ਬੇਜੜੇ, ਬੇਦਿਸਾਈ ਤੇ ਬੇ-ਮੁਰੱਵਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ-ਵਧਦੀਆਂ ਹੋੜਾਂ ਦੀ ਬੇਮੁਹਾਰਤਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹੱਥ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਮੈਂ ਆਪ ਉੱਤੇ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ।

5

ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿੰਗ-ਟੇਢ ਪੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਹਿਮਤ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਧਾੜੇ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰੀਏ? ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪਰਾਏ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਭੂਤ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘੀਓਂ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਚੇਤਨਾ ਬਖੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਰੋਗ ਹੈ ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਜਾਨ ਦਾ ਖੜ੍ਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਚਿਰ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੋਬ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਦਪਰਿਆਰਾ ਲਗਦਾ

ਲੱਗ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਅਗਰ-ਮਗਰਵਾਦੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਵੇਲੇ ਖੋਹ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਰਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਈ ਘੜਮ-ਚੌਧਰੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਸ਼ੌਰ ਮਚਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਹਵਾਲਾ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤੋਟ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਰਿਸਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਕਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਜਾਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਲਾਂ ਹਿੱਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮਿਆਰਾਂ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਦਰ ਮੱਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸਾਡੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ। ਭਲਾ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ, “ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੱਚੀ ਸੱਚੀ ਦੱਸਿਓ ਕਿ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਕੁੱਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ, ਕਿੰਨੇ ਫੀਸਦੀ ਭਾਗ ਹਨ ? ਮੈਡੀਕਲ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਪਾੜੇ, ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਸੌ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਹ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣਾ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਲੈਕਚਰ, ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ? ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਹਨ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਿੱਤਾ-ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜੁਆਨਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੁੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇਗੀ। ਫੇਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਸੱਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ, ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਨ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਬੜੇ ਨਿੱਸਲ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਰੋਗ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਹੀ ਹੈ - ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਬਰੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਯੂ ਕੇ, ਯੂ ਐਸ ਏ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ 1960 ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੀ, ਮੁੱਢਲੀ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਰੇ ਸਨ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਡ-ਭੰਨ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਡਾਲਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਮਾਏ, ਆਪਣੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਅਮਰੀਕਨ ਤੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਸਾਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਦਰਜਨ ਵਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਸੌਦੇ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਬੁਝ ਉੱਤੇ ਨਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਣੇ ਜਾ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਵਰਗਾ ਇਹਸਾਸ ਹੀ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਸਿਆਣੇ ਵੀਰੋ! ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਮੁੱਲ ਪਵਾ ਸਕਣ ਦੇ ਜੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈਏ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਪੜ੍ਹਾਈਏ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਜਾਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਈਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਥਿਤ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਠੱਸੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਇਕ ਲੰਗੜਾ ਬਹਾਨਾ ਹੈ। ਅਸਮਰੱਥਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਿਹਣਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ। ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੋਲ ਬਾਹਰਲੇ ਨੂੰਮੁਣਿਆਂ ਨਾਲ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ, ਵਿਗਸੀ-ਵਿਗਸਾਈ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਗਸਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ-ਪਸੀਨੇ ਨੇ ਹੀ, ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫਲਸਫੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਫਰਾਂਸਿਸ ਬੇਕਨ (1561-1626), ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰਿਆ ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੇ ਚੌਹਠ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਲਾਤੀਨੀ ਵਿਚ ਰਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ, ਐਵੇਂ ਰਾਹ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੇਕਨ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾ-ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ?” ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਗੀਆਂ ਐਰ-ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਦਿਵਾਲਾ ਜੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਕਲਿਆ ਸਮਝੋ। ਮੇਰੀ ਮੱਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਜੋ ਲਾਤੀਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਵਾਂ।” ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੋਕ, ਅੱਜ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮਕਾਲੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਭਾਣੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਗਸੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਜਰਮਨ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਗਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਨਾਕਾਬਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਫਰੀਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ-ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ‘ਅਯੋਗਤਾ’ ਜਾਂ ‘ਅਸਮਰੱਥਾ’ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਰੱਖਦੇ।

ਲੋਚੀਏ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਾਹਰ ਇਹ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਦੋਸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ? ਫਿਰਕੂਪਣੇ, ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਪੜਦੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸੱਯਦ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕਰਨਲ ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਅੱਗੇ ਇਸ ਦੀ 'ਅਸਮਰੱਥਾ' ਦਾ ਰੋਣਾ ਰਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਉੱਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜਿਹੜੀ ਕਸਰ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਕਰਕੇ ਵਾਪਰ ਗਈ ਹੈ। ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਹਰ ਕਸਰ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਪੇਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪੇਡੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਉਹ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ-ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੇਤੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪੱਖ, ਇਕ ਇਕ ਸੰਦ, ਸੰਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ, ਭੋਇੰ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਕਿਸਮ, ਇਕ ਇਕ ਫਸਲ, ਜੜੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਘਾਹ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਵੰਨਗੀ, ਇਕ ਇਕ ਤਿੜ-ਗੱਲ ਕੀ, ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਨਿੱਕੀ ਵੱਡੀ ਵਸਤ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ, ਨਵੇਂ ਸੰਦਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਲਈ ਸਾਡੀ ਕਿਰਸਾਣੀ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚਾਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ, ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਭਰ ਕੇ ਜਾਂ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਘੜ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਕ ਮਾਧਿਅਮ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਨਵੀਨਤਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਾਡੇ ਪੇਡੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥੁੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਕ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ? ਕੀ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹੀ ਰੱਟ ਲਾਈ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਰੋਸਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਓਨਾ ਚਿਰ ਹਰ ਉੱਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਰੱਖੇ ਜਾਣ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ? ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਬ ਹੇਠ ਆ ਕੇ, ਬੀਏ. ਤਕ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਅੱਧ-ਪਚੱਧੇ ਮਨ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰੀਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨੀਝ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

6

ਸੋ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾ ਪਹਿਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਈਏ ਬਲਕਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦੇਈਏ, ਫੇਰ ਵੇਖਣਾ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਗਲ ਦੇ ਪੋਟੇ ਕੁ ਜਿੱਡੀ ਛਾਲ ਤੇ ਸਲਝ ਜਿੱਡੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸੱਭਿਆ, ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ-ਮਾਤਰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ-ਮਾਤਰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਦਿਓ, ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਭਾਰ ਬੱਲੇ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਗ ਉੱਠੇਗੀ। ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਕੇ, ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਾਂ ਵੇਖ-ਵੇਖਾ ਕੇ, ਸਖਤ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੋਈ ਇੱਛਕ, ਸੁੱਕੇ ਟੋਭੇ ਵਿਚ ਤਾਰੀ ਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ। ਤਾਰੀ ਲਈ ਤਾਂ ਭਰੇ ਟੋਭੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ, ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਉਣ ਤੇ ਗੱਤੇ ਖਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਰੂ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲੈਣਾ, ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ, ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਦੀਆਂ ਝੱਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਪੜ੍ਹਾ ਦੀ ਤਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਭਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ, ਅਭਿਆਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਇਹ ਮਨਤਾਰੂ, ਤਰਨਾ ਸਿਖ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸੇ ਨੇ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ, ਪਾਣੀ ਚੀਰਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਵਾਲੇ ਹੱਕ ਨਾ ਖੋਹੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰਨਾ ਸਿੱਖ ਕੇ ਫੇਰ ਹੀ ਟੋਭੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਾਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦਿਓ, ਸਾਰੇ ਅਨਾੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਵਲਾਯੇਤ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇਗੀ—ਮਾਰਨ ਦਿਓ, ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਏਗੀ, ਲੰਘਾਉਣ ਦਿਓ, ਗੱਤੇ ਵੀ ਖਾਏਗੀ, ਖਾਣ ਦਿਓ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਹਾਰ-ਹੁੱਟ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹੇਗੀ ਕਿ ਤਰਨਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਾਸੇਗੀ ਦੇਣੀ, ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਰੱਖਣਾ, ਨਾ ਕਿ ਅਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਦਬਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਟੋਭੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ। ਅੱਜ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨਤਾਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਅਣਹੋਂਦ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵੱਲੋਂ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ।

7

ਆਸ ਹੈ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜ ਵਰਤਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾ ਤੇ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਕੇ ਪਿਛਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਤੱਈ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ, ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਮ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਬਦਲੀ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਛੇਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਰਨਾ ਪੂਰੇ ਵੀਹਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਆਪਾ ਸਾਰੇ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਘਾਲ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕੀ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਤੇ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਵਰਗੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸਾਲੇ ਛਾਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਲਾਗਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਦੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਪੁਸਤਕ-ਭੰਡਾਰ ਤਾਲਾਬੰਦ ਹੋਏ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਮੇਰੇ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—ਇਸ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਬੁਝ ਪੂਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ-ਬਦਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵੀ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਾਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਣ-ਫਟੋਕ ਕਰਵਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਸੇਧਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣ।

ਰਾਜਕੀ ਸਾਸਨ ਤਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਸਸਤੇ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗੇ ਮੈਡਲ ਸਕੂਲ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਧੀਆ ਬਾਲ-ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਫ਼ਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ, ਪੱਕੇ ਤੇ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮੰਜਲੇ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਪੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਤਲਿਆਂ ਲਾਲ-ਗਲਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਆਦਾਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ, ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਆਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਰੋਸ ਦੇ, ਪ੍ਰਤਿਸਠਾ-ਸੂਚਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਪ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਦਾ-ਜਾਗਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ, ਇਸ ਮੂਲ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਾਸਤਾ ਵਾਲੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਲੰਮੀ ਅਣਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਮੰਡਲ ਵੀ ਸੌਖਣਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਕਥਾ-ਸਰੋਤ ਵੀ ਸੁੱਕੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਜਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਜਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਾਨ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਫਰੋਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਰੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਵ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।

ਆਦਾਨ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਬੇਮੁਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਾਨ-ਖੇਤਰ ਜਿੰਨਾ ਸੰਗੜਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਨਹੀਂ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਖਰ, ਜੇ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੇ ਡਰ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੇ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਮੁੜੀ। ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰਾਬਾਦੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ

ਸੁਨਾਯਾ ਰਾਤ ਕੋ ਕਿੱਸਾ ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਕਾ,

ਤੇ ਅਹਿਲਿ ਦਰਦ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਓ ਨੇ ਲੂਟ ਲੀਆ।

ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਨਜ਼ੀਰ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਕਥਾ ਬੇ ਰੰਗ, ਸਪਾਟ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਤੁੰਘੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਤਾਣੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨਜ਼ੀਰ ਇਉਂ ਬੋਲਿਗਾ

ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ ? ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਾਣ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਣ ਹੈ। ਉੱਪਰਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਬੰਦੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲੋਂ ਕਿੰਨੀ ਉਪੇਖਿਆ ਪਏ ਵਰਤਣ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਕਿਰਸਾਣੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਥ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਗਏ ਹਨ—ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ, ਚੀਨ, ਰੂਸ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਬਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਸਾਗ ਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਈ ਫਿਰੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣਾ, ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਲੰਘ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦਾ ਇਹ ਮਜ਼ੀਠੀ ਰੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੜਾਵਾਂ, ਸਤਾਵਾਂ, ਟਾਡਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋ ਹੇਠ, ਮਚਲਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪਿਆ, ਗਿੱਧਿਆ ਤੇ ਕਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਬਾਲਾ, ਜੁਆਨਾਂ ਤੇ ਬਿਰਧਾਂ, ਤੀਵੀਆਂ-ਮਰਦਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ-ਰਾਣੀਆਂ, ਪਰੀਆਂ-ਦੇਵਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ-ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਅੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹਰ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ। ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਜੋ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਢਾਕਾ, ਆਦਿ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਦੱਖਣੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਬਲਕਿ ਖ਼ੁਦ ਦਿਹਲਵੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜਮਾਦਰੂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਦਰੇ ਉੱਤੇ ਬਬਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਲਮਾਂ ਘਸਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਸੈਰਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਅੰਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਕਰਵਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਗਰ-ਨਗਰ, ਡੰਗਰ-ਡੰਗਰ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਡੰਗਰ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਜੋ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਕੱਟੜ ਤੇ ਕੱਟੜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਸੰਤ-ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ, ਵਾਸ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਮਿਆ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛਤਿਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਸਾਡਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ, ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਘਰੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ, ਕੁੱਝ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਰਚਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ

1 ਇਹ ਜਿਹੇ ਇਕ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਤਾ 'ਬਾਕੂ' ਵਿਚ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਖਾਰਾ (ਇਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ) ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੋਸ਼ਮ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਅਸਲ ਗਵਾਹ ਵਿਚ ਬਣੀ 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਰਾਂ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਤਾਨੰਦ (ਮ੍ਰਿਤ 1799 ਈ) ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਰਨੌਲੀ ਸਨ ਪਰ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਖੋ:

ਤੈਡੀ ਬੰਦੀਆਂ, ਹੋ ਸਜਣਾ !

ਦਰਸ ਦਿਖਾਵਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? (ਟੋਕ)

ਓ ਦਿਲ ਜਾਨ ਮਾਣ (ਮਾਨ) ਲੈ ਵਿਨਤੀ

ਹਰਦਮ ਤਾਲਿਬ ਤੇਰਾ ॥

ਪਰਦਾ ਬੋਲ ਖੁਸ਼ੀਓਂ ਸੇ

ਕਠਿਨ ਇਸਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ॥2॥

ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ ! ਮਾਰ ਚਲਮੋਂ ਸੇ

ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਚਸਮ ਛੁਪਾਵਦਾ ॥

ਚਸਮ ਛੁਪਾਵਦਾ, ਦਰਦ ਨਾ ਆਵਦਾ

ਲੂਣ ਕਟੇ ਪਰ ਲਾਵਦਾ ॥3॥

ਦੌਲਤ-ਮਾਲ, ਮਿਆਲ ਮੁਆਬ ਦਾ

ਆਸ਼ਿਕ ਕੋ ਨਾ ਸੁਹਾਵਦਾ ॥

ਨਿਤਾ ਨੰਦ ਮਹਿਬੂਬ ਗੁਮਾਨੀ

ਤੁਝ ਬਿਨ ਔਰ ਨਾ ਭਾਵਦਾ ॥4॥

ਜਾਂ

ਜਗਤ ਦੀਵਾਨਾ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਭਾਵਦਾ

ਤੁਝ ਦੇਖਣ ਦਾ ਚਾਵ, ਵੇ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਜੀ ! (ਟੋਕ)

ਤਨ ਭੀ ਤੇਰਾ, ਵਾਗੀ, ਮਨ ਵੀ ਤੇਰਾ, ਵੇ !

ਸੱਜਣ ਲਹਿਰ ਦਰਿਆਵ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਜੀ ! ॥1॥

ਮੰਦਰ ਮੇਰੇ ਆਓ, ਮਿਹਰ ਕਰ

ਪਲਕੋਂ ਪਰ ਧਰ ਪਾਵ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਜੀ ! ॥2॥

ਪ੍ਰੇਮ-ਸਮੰਦਰ, ਘਟ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਬੰਝੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਓ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਜੀ ! ॥3॥

ਨਿਤਾ ਨੰਦ ਮਹਿਬੂਬ ਗੁਮਾਨੀ

ਅਮਰਪੁਰੀ ਕੇ ਰਾਵ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਜੀ ! ॥4॥

(‘ਅਣਪਰਖੇ ਹੀਰੋ’ ਵਿੱਚੋਂ)

ਪੰਡਿਤ ਦਯਾ ਰਾਮ (1777-1852) ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚੰਦੌੜ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਵੱਡਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਪਦ

(ਰਾਗ ਭਿੰਝੰਟੀ, ਗਤ ਟੱਪੇ ਦੀ)
 ਮੈਡਾ ਪਿਆਰਾ ਵੇ, ਮੈਡਾ ਸਾਵਰਾ ਸਲੂਣਾ
 ਮੈਡਾ ਮੋਹਨ ਮਿਜਾਜੀ—ਹੋ ਮੈਡਾ...
 ਤੁਮਰੇ ਦਰਸ ਦੀ ਤੋ ਪਿਆਸੀ, ਮੈਡੀ ਅੱਖੀਆ ਵੇ
 ਮੋਹਨ ਮੁਰਲੀ ਵਾਰਾ ਵੇ—ਹੋ ਮੈਡਾ...
 ਮਨ ਮਹਬੂਬ ਦਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੇ
 ਤੁਹੀਂ ਚਸਮਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਵੇ—ਹੋ ਮੈਡਾ...

ਦਯਾਰਾਮ ਨੇ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ—
 ਸਾਮਲੜਾ ਮੈਡਾ ਕਿਉਂ ਚਿਤ ਚੁਰਾਇਓ

ਰਾਗ ਜੰਗਲੀ ਵਿਚ—
 ਸਾਮਲੜਾ ਵੇ ਤੁਹੀਂ ਮੈਡਾ ਪਿਆਰਾ...

ਰਾਗ ਥਾਢੀ, ਗਤ ਠੁਮਰੀ ਵਿਚ—

- (i) ਮਤ ਛੋਤ ਵੇ ਅਸਾਨੂੰ, ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਵੇ
- (ii) ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ, ਸਾਮਲ ਜਾਣਦਾ ਭਲਾ ਵੇ

ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਦੇ ਵੀ ਰਚੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਖਮਾਇਚੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਖਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜਫਰ' ਨੇ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗੁਲਾਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ

ਅਗਲੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਤੈ ਕੀ ਪੁੱਛਦਾ,
 ਦੇਖ, ਇਹ ਅਬ ਜੋ ਹਾਲ;
 ਖਾਕ ਵੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲਗਦੀ ਨਾ
 ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ।

ਮੈਡਾ ਮਤ ਹੈ ਨੇਹੁ ਉਸੇ ਦਾ
 ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਡਾ ਨੇਹੁ
 ਮੱਲਾ ਪਾਧਾ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ
 ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ਏਹੁ
 ਕੁਫਰ ਸੇ ਕਿਆ ਕਾਮ ਮਝ ਕੋ ਕਿਆ ਗਰਜ ਇਸਲਾਮ ਸੇ ?
 ਦੇਖ ਕੇ ਸੁੰਨੀ ਸੇਜ ਪੀਆ ਬਿਨ,
 ਭਰ ਭਰ ਆਉਦੇ ਨੈਣ
 ਕੁਛ ਮਤ ਪੁੱਛੇ ਲੋਗਾ, ਮੈਨੂੰ
 ਕਿਉਂ ਕਰ ਕੱਟਦੀ ਰੈਣ ?
 ਰੋਤੇ ਰੋਤੇ ਸੁਬਹ ਹੋ ਜਾਤੀ ਹੈ ਮਝ ਕੋ ਸ਼ਾਮ ਸੇ

... ..

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਮਖ਼ਾਰ ਅਸਾਡਾ
 ਆਖਾ ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ
 'ਸੱਕ ਰੰਗ' ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਸਿਉਂ ਕਹੀਏ
 ਜੋ ਹੈ ਆਪਣਾ ਹਾਲ।

ਸੱਚ ਸੱਚ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਆਪਣੇ
 ਨਾਹੱਕ ਮੁਰਖ ਹੋਂਦਾ
 ਹੋਣਾ ਥਾ, ਸੋ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕਾ,
 ਅਬ ਰੋਣੇ ਸੇ ਕਿਆ ਹੋਂਦਾ ?

ਡਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਤੇ ਡਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਇਹ ਸੂਚੀ ਕਾਫੀ ਹੋਰ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਸ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਨਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ ਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਮਲੰਗਾਂ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ-ਗਮਨ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਉਦੋਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਪਾਰ, ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਨਿਰੋਲ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਹਰ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦਿਲ-ਗਰਮਾਉ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਉਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਨਿੱਬਲ ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਸਾਰਥੋਂ ਵਿਸ਼ੁ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਡਾ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਨਿਯੁਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ-ਗਿਆਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੁ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਆਚਾਰੀਆ ਡਾ ਗਲੀਸਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ।² ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ, ਡਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਸ਼ੁ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਉਪਾਧੀ ਲਈ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ੁ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ,³ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਡ ਵਿਚ ਬੈਠਾ

2 ਹੁਣ ਡਾ ਗਿੱਲ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਖੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

3 ਡਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਉੱਥੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪਵੇਸਰ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਜਾਨ ਗਵਾ ਬੈਠੇ।

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਲਾ ਪੱਧਰ ਤਕ ਹਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੁ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਇਸ ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਂਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਵਲੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਚਾਲੂ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਜੇ ਹਾਲਤ ਹੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਪਰ-ਕਬਿੱਤ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਜਿੱਤ ਵੇਲੇ ਮੰਜੂਦ ਸੀ? ਫੇਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੁੱਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ

- (i) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ, ਵਾਮ-ਪੱਖ ਦੇ ਦਾਵੇਦਾਰ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਮੁਹਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮੋੜੀਆਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ, ਡਾ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਡਾਚੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਉਪਿੰਦਰ ਨਾਥ 'ਅਸ਼ਕ' ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ-ਲਿਖਦੇ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਝੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ।
- (ii) ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ 1,60,000,00 ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ 50 ਲੱਖ ਦੇ ਏੜ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੋਣਗੇ। ਹਰਿਆਣਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਸਭ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹਾਉ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਓਥੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਵੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਮ ਹੈ।
- (iii) ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਮਰਨੇ-ਪਰਨੇ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਹਰਿਆਣੇ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਜ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦਰਜਾ ਖੋਹ ਕੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੇਤੀ ਓਥੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

- (iv) ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।
- (v) ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਕੱਢ ਕਵੀ ਜਾਂ ਲੇਖਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ।
- (vi) ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਪਾਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੱਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਵਿਰੋਧ ਹੈ।

ਘਰੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਦਸਾ ਅਸੰਤੋਖ ਜਨਕ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਭਰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਮਤ-ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਝੋਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੱਲ ਠੀਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਵੇ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੱਚ-ਮੱਚ, ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲੋਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਤ, ਮਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਭਾਵ, ਬਲਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਏ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਵਾਲੀ ਦਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹਾਸੇ ਤੇ ਰੋਣੇ, ਫੁਰਨੇ ਤੇ ਸੁਫਨੇ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੁਚਕਾਰਾਂ, ਛੇੜਾਂ ਤੇ ਠੱਠੇ, ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਰਨਾ ਨਕਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਦਰਤੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਹੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਅਨਵਾਦ-ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਫਾਲਤੂ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਸ ਸਰਵ-ਸਿੱਧ ਨਿਯਮ ਦੀ ਖਮਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਤੇ ਸਰਲ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਲੋੜ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਿਆਣਿਆ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੜਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਭਾ ਵੀ ਲਵੇਗੀ? ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਅਜਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਕਿੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੱਚ-ਲੀਹਾ ਅਵਿਗਸਿਤ ਹਨ, ਸੋ ਨਿਹਫਲ ਕੰਮ ਉੱਪਰ

ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਨਵੀਂ ਘਾੜਤ ਉੱਤੇ ਜੋ ਅਮਿਟਵਾਂ ਸਮਾ ਲੱਗਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਚਾਇਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਵੇ ? ਸਾਡੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੋਕਾਂ ਤੇ ਘਬਰਾ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੈ ਰਾਈਆਂ ਪੂਰੀਆਂ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਪੂਰਣ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣੀ, ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਲ ਆਪਣਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਏਨਾ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਜਿਉਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫੁਟਾਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤਕਰੀਬਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲੱਖਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰੋੜਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਨ-ਸੱਤਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਘਾਟਾ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਧੋਣ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਜੋਗੇ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਸਾਧਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਤਮ ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆਤਮ-ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨ ਉਹ ਵਿਉਂਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਧੇ-ਰੁੱਧੇ, ਚੱਟੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤਸਾਹ-ਹੀਣ ਬੰਦਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਤਸਾਹਦਾਇਕ ਉਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ?

ਉਪਰੋਕਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਨਿੱਗਰ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਈਏ, 'ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਤਮ-ਬਲ'

ਸਾਹਿੱਤ, ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮ ਦੀ ਦੂਜੇ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੜਪ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਝੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮੋਹ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਹੈ, ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਰੂਪ ਤਕ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਟਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਭਾਡੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੋਹਣ-ਟੁੰਬਣ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੋਟੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਸੁਆਦ ਅਸਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਿਆ ਕਹਿਣੇ ! ਕਾਲੀਦਾਸ ਜਾਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਝੱਲੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ 'ਗੁੰਗੇ ਜਿਉਂ ਮਠਿਆਈ' ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੁਆਦ ਦੇ ਇੱਛਕ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਕਾ ਦੇਈਏ ਕਿ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਲ ਰੂਪ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ

ਤੀਬਰ ਹੋ ਉੱਠੇ। ਉੱਚੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਠੰਮ੍ਹਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ, ਕਿਸ ਛਿਨ, ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਸਤਕ ਉੱਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਆਪ ਭਿਲਕ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੋਹੀ ਜਾਵੇ, ਜਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਰੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ 'ਮੌਜੀ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ ਲਈ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਆਇਆ "ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ, ਸਨੇਹਾ ਕੀ ਭੇਜਾ?" ਸ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਕਲ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਚਰਚਾ-ਯੋਗ ਬਣੇ। ਜਿਸ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਮਿਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਤੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤਾੜਕ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਚੋਣਵੀ ਰਚਨਾ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਉੱਚ ਕੱਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਉਂਤ ਸਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸਕਤੀ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਵਤਾਂ ਤੇ ਆਪਾ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।

ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪਰਾਣਾ ਰਾਹ ਪੱਛਮੋਤਰੀ ਦੌਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੌਰ ਉੱਤੇ, ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਫਸੋਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਅਜੇ ਤਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ—ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰਨ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਖੈਰ ਕਲਪਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੋਰਨ ਦਾ ਇਕ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਧਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਤੁਰਤ ਸੁਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ—ਭੂਗੋਲਿਕ, ਨਸਲੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੈਨਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ

ਵਹਿਮਾ-ਭਰਮਾ ਦਾ -ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਲਕੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੇ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਬ ਸਰਬੱਤ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੁਫਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਭੂਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਬੂਟੀ ਅਵੱਸ਼ ਉੱਗੇਗੀ, ਅਸੀਂ ਦੱਬੇ ਹਏ ਭੂਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਹੀ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਦੋ ਨਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਬਾ ਏਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਿਤ, ਧੜਕਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਥਨੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਵਾਈਆਂ ਉਡਾ ਕੇ ਦੂਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਦਲ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੀ ਬਾਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਹੁੰਚਣਗੇ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿੱਥੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਓਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰਾਹ ਮੋਕਲਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦੇ ਤੇ ਫਿਲਮਾਏ ਜਾਣ। ਇਹੀ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦੂਰ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਰਾਂ ਤਕ ਸੌਖ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਏ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਵਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੁਣ-ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਇਤਨੀ ਕਾਹਲੀ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛਪਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕੁੱਝ ਵੰਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਖੱਯਾਮ ਦੇ ਫਿਟਜ਼ਜੀਰਲਡੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦਾ ਸ਼ੈਦਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰੂਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਰੂਸ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਸਾ ਕੁੱਛ ਜਾਣਨ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਬਦੇਸੀ ਦੂਤ-ਘਰ ਆਖਰ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਮੁਫਤ ਦੇ ਭਾਅ ਵੰਡਦੇ ਫਿਰਦੇ? ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕੀ-ਦੁੱਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇੱਕੀ ਦੁੱਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਭ ਦੇਸੀ-ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਪੰਜਾਬ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ

ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲਾ ਲਾਭ ਵੱਖਰਾ।

ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਹਿੱਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰੋ ਮੈਂ ਸਪੇਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਂਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ? ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਕਿ ਉਹ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ? ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਹੋਟਲ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਪੇਨੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਛਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ 'ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?' 'ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੀ', 'ਮੌਸਮ ਬੜਾ ਸੰਦਰ ਹੈ ਜੀ', 'ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਿੱਲ ਦਿਓ ਜੀ', 'ਮੈਂ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜੀ', 'ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਲਗ ਰਹੇ ਹੋ?' 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ', ਆਦਿ ਸਪੇਨੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹੋਏ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਿਆਇ-ਵਾਚੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਵਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ, ਮਰਾਠੀ-ਪੰਜਾਬੀ, ਤਮਿਲ-ਪੰਜਾਬੀ, ਤੈਲਗੂ-ਪੰਜਾਬੀ, ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਫੇਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਰਪੀ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਤੇ ਵਾਕਾਵਲੀਆਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਖਾਦਰੂਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬੜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਸੌਖੇ ਵਿਆਕਰਣ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਬੋਧ ਤਿਆਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਤੇ ਵਾਕਾਵਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਇਦ ਏਨਾ ਔਖਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਕੀਤਾ-ਕਿਤਾਇਆਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ,—ਭਾਵੇਂ ਏਥੇ ਵੀ ਇਹ ਘੋਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਵਾਹ ਪੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ? ਮਸਲਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਾਕਾਵਲੀ, ਅਰਬੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਵਾਕਾਵਲੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਵਿਆਕਰਣ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਬੋਧ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਕੋਈ ਤਗੜਾ ਜਾਣਕਾਰ ਹੀ ਥਾਪੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਰੁੱਖਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣਾ ਇਕ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੋਲੀ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਕੋਈ ਹੁਨਰਮੰਦ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਅੱਗੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਸੌਖੇਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ ਬਦੇਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਇੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅਮਲ ਅਕਾਊ-ਬਕਾਊ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਤੇ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਓਠਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਤੇ ਵਾਕਾਵਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਾਤਰੀ-ਸਵਾਗਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਹਨ।

ਆਉਣਗੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵੰਡ ਲਈਏ ?

ਮਸਲਨ :

- 1 ਇਕ ਲੜੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸ ਚੁੱਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ। (ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹਨ)।
- 2 ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲਿਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਲੜੀ।
- 3 ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲਾਂ ਲਈ (ਜਿਵੇਂ ਰੂਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਿਭਾਸੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ)।
- 4 ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਲਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਚੱਲ ਪਵੇਗੀ।

ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਕੈਸੀ ਹੋਵੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਛਾਪਕ 'ਬਿੱਲੀ' ਦੀ ਮੂਰਤ ਛਾਪਣ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ-ਪਹੁੰਚਦੀ 'ਉੱਲੂ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਖਰਗੋਸ਼' ਤੇ 'ਬੱਕਰੀ' ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਹੀ ਫਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਲੱਡੂ' 'ਸ਼ੇਰ' ਦੀ ਸਕਲ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵੇਸ਼ਕਾ, 1966, ਡੀ ਪੀ ਆਈ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਛਾਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ)। ਇਹ ਕਹਿ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੋ ਮਿਸਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਾਸ ਅਜੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੇ, ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਸ਼ੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੀਆਂ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕੀਆਂ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਪਿੱਛੇ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭ ਇੱਛਾ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਅਡੰਬਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਬੇਤੁਕੀ ਛਪਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰ-ਇੱਛਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੀਏ। ਸੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਟਾਈਪ ਦੀ ਸੁਨੱਖਤਾ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਦੱਖ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਵੰਨਗੀ, ਸਭ ਸਿਰੇ ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੇ ਮੜਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟੇ ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਹਕੀਮ ਨੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸਤਕ-ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਲਕਿ ਕਈ ਬਹੁਤੀ ਮੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਈ ਕਾਪੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਭਰਤਾਈ ਜਾਏਗੀ। ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਇਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜੇ

ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਓਧਾਰ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੁਣਗੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਇਹ ਸਨਦ ਦੇਈ ਜਾਣਗੀਆਂ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਨੇ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਸਹੀ, ਫੇਰ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਯਮਿਤ ਤੇ ਵਿਗਸਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਆਪੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇੱਛਕ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਲੋੜ ਹੋਰ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸੋਖਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ, ਉਹ ਹੈ ਬੋਲ-ਤਵੇ ਜਾਂ ਟੋਪਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁੱਧ ਉੱਚਾਰਣ ਤੇ ਠੀਕ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਤਵਿਆਂ ਜਾਂ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਤਵਾ ਭਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ 'ਹੜੇ' ਤੇ 'ਕਨੜੇ', 'ਨੰਨੇ' ਤੇ 'ਟਾਟੇ', 'ਲੱਲੇ' ਤੇ 'ਲਾਲੇ', 'ਅੰਗ' ਤੇ 'ਅੰਡ', 'ਅੱਜ' ਤੇ 'ਅੰਵ', ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਸੁੱਧ ਉੱਚਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੋ ਸੁਆਦ ਕਿਸੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਧੜਕਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਿਰਜਿੰਦ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਖੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਮਫਤ ਕਲਾਸਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਦਸ ਪਾਠਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਓਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਧਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ। ਚਾਹੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਖਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗੇ ਪਰ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਮਾਇਕ ਹਾਣ ਲਾਭ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਇਹ ਜਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼੍ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਸਣ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਸੰਗਠਿਤ ਉੱਦਮ ਕਰਾਰੇ ਤਾਂ ਯੂਰਪ ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਵਧਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਕੂਲ ਐਂਡ ਓਰੀਐਂਟਲ ਐਂਡ ਐਡਰੀਕਨ ਸਟਡੀਜ਼, ਲੰਡਨ ਦੇ ਇਕ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ-ਖ਼ਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਕਲ ਨਾਲ, ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਏ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ, ਮਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਕਾ ਦੂਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਲੰਡਨ ਜਾ ਕੇ ਖੋਜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੰਡਨ ਦਾ ਉਹੀ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠੱਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਾਲੂ ਕਰਾਉਣ ਵੱਲ ਕੁੱਝ ਹਿਲਜੁਲ ਕਰੀਏ। ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੋਣਵੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਧਿਆਪਕ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਚਾਲੂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਆਪੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਇਲਮ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲਗ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਵੀ ਖੁੰਝਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਵਾਪਸੀ ਉਪਰੰਤ, ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ, ਸਦਾ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਕਾਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਵਜ਼ੀਫ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜੋ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹ, ਵਾਕਾਵਲੀਆਂ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਕੋਸ਼, ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਰਗੇ ਮਿਲਾਪੜੇ, ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ, ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੇ, ਖੁਸ਼-ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਹਾਸ-ਬਿਲਾਸੀ ਲੋਕ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਮਹਿਫ਼ਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੇ ਦੇ ਫ਼ਹਾਰੇ ਛੁੱਟਦੇ ਮੈਂ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਲੜੀਫੇਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਮੈਂ ਤੱਕੀ ਹੈ, ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਮੌਕੇ, ਹਰ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ?

ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਚਾਰੀਆ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਰਾਏ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆਈਏ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਤਕ

ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤਣੁੱਕਾ ਵੱਜੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਰੋਮਾਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਾਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਟੀਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਨਾਚ-ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰੋਮਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਕੇ ਫਾਵੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ-ਪਾ ਰੱਜਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਇਕੱਲੀ ਇਕੱਲੀ ਨੇ ਹਰ ਜੁਆਨ ਨਚਾਰ ਨਾਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਈ ਤੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਅੱਡ। ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲੋਂ, ਕਰੇਘੜੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਕੇ, ਪੈਰ-ਚਾਲਾ ਤੇ ਚਾਲ-ਬਦਲੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਰੋਮਾਨੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੋਂ ਇਉਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਬਲ-ਬਲ ਪਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੌਮਲ-ਮਲੂਕ ਨਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਨਾਚ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਚ ਨੂੰ 'ਠੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਅਨਘੜ' ਦੱਸਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਾ ਬੱਕੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਭੰਗੜੇ ਵਾਲੀ ਜਾਨ ਹੈ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਕੌਮਲ ਨਾ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਪਸ਼ੇਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਮਾਣ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਨ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਰਦਾਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਗਣ-ਭੱਜਣ ਦੀ ਉੱਕਾ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

1967 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਜੋ ਸਾਲਾਨਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸਵਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਘੁੰਗ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਪਾਸ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਚਾਹੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਈਏ, ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਤਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਖਰਚੀਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਲਪਣਾ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਠਹੁੰਮੇ-ਭਰਪੂਰ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਨਿਰੀ ਸੁਭ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਤਰਨ ਤੇ ਵਿਗਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਥਾਪਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਪੂੰਜੀ 50 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਇਕ ਅਰਬ ਤਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਛਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਦੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦੂਰ ਅਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਚਾਨਣ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਘਰ-ਮੁਖੀ ਦਲਾ ਤੇ ਵਿੱਤ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਦੂਰ-ਰਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਲੱਛਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਉਸਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਆਸਵੇਂਦ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਚੁੱਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛਾਹ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਲਦੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਲਦੇ। ਇਸੇ ਦੁਵੱਲੀ ਝਾਕ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜ਼ਰੂਰ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਊਂਸਿਲ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਅਸਲੋਂ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ*

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਚਾ ਹੁਣ ਆਮ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਿਹੌ-ਜਿਹੌ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਥਾਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਅਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਵੀ, ਕਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਕਦੀ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫਿੜਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੀ ਗਿਆਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ' ਜਾਂ 'ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ' ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਕਮਾਊ, ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

ਕਦੀ ਕਦੀ, ਖ਼ੁਦ ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਦਸੌਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ—ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ—ਉਥੋਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ ਹਾਲਾਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਾਝਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਨ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

* 1983 ਵਿਚ ਬੈਂਕੋਕ (ਥਾਈਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਹੋਈ ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਲੇਖ।

ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਜੋ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੱਗੇ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਰਚੇ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵਡੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਯੋਗ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਪਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੰਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

2

ਮੈਂ ਆਪ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ-ਦੱਸੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ

- 1 ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਈ,
- 2 ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਮੇਲੀਆਂ-ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਲਈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਈ,
- 3 ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਝੱਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ,
- 4 ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੌਂਧ ਪੂਰੇ ਕਰਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਮਨ ਪਰਚਾਉਣ ਜਾਂ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ;
- 5 ਟੇਪਾਂ ਜਾਂ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਤੇ/ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ/ਗਾਣੇ ਸੁਣਨ ਲਈ,
- 6 ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ, ਅਤੇ
- 7 ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਲਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਪਰਲੇ ਸੱਤਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝੇ ਕਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1. ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ

ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਾਂਗ, ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ, ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣਿਆ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ੇਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਡੂੰਘੇ ਦਸੋਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੈ, ਘਰ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਸੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਬਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਈ ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ, ਆਪਣਿਆ ਘਰ ਦਿਆਂ ਜੀਆਂ ਨਾਲ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ, ਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਬੋਲਦੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ, ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਆਮ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਸੋਰੀ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਪਣਿਆ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਵਾਹ-ਲੱਗਦੀ, ਨਿਰੋਲ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਵੀਰ, ਆਪਣਿਆ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾ ਆਪਣਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨੇਮ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹ ਨਕਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਰਤੋਂ ਹੀ, ਪਰ ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ।

ਬਿਲਕੁਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਹੈ—ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਪਰਵਾਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਲਿਖਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਡੀਓਂ ਬੰਨੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਨ-ਜੋਗ ਮਸਲਾ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. ਇਕੱਲੇ-ਦੁਕੱਲੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਘਰੇਲੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ

ਕੁੱਝ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਇਕੱਠਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਮਸੀਤਾ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ

ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਸੀਤਾ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋਣ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਆ ਜੁੜਦੇ ਹਨ।

ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਣ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਆਪਸੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਜਾਂ ਇਕੱਠਾ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ, ਨੇਮ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਰਹੇ ਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਪਹਿਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰਕੂ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਅਸਰ ਕਰਕੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, 'ਅਜੀਤ' ਜਾਂ 'ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਦੇ ਗਾਹਕ ਸਿੱਖ ਤੇ 'ਜੱਗ-ਬਾਣੀ' ਦੇ ਗਾਹਕ ਹਿੰਦੂ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਪਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਝੋਂਸ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ-ਸਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਅਨਜਾਣ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ, ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛਪਦਾ। ਅਖ਼ਬਾਰ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮੁਦੱਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਮਜਬੂਰਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ, ਕਈ ਬੜੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਜਾਂ ਪੰਦਰਾਂ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਨ।

ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ, ਕਿਸੇ ਸਾਝੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਖਬਰਾਂ ਨਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੇ ਤਾਕਤਵਰ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਨੀਅਤ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿ ਦੇਸੀ ਖਬਰਾਂ ਦਸੰਰੀ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣ।

ਸੋ ਇਹ ਪਾਸਾ ਵੀ ਦਸੰਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ-ਪਰੋਡੇ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਦਸੰਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖਪਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਖਬਾਰ ਤਾਂ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਿਸਾਲੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਧੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਰਿਸਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖੁਦ ਦਸੰਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਾਹਵਾਰੀ ਰਿਸਾਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਪੱਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਬੜੇ ਘੱਟ ਹਨ।

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲੇ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਲ ਖਪਤ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਵੀ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਇਹੀ ਗੱਲ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗਈ-ਗੁਜਰੀ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਸ੍ਰੀ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਆਪ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਹਨ। 1982 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਲੰਡਨ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਤਜਰਬਾ ਸਾਝਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਝਾ ਕਰਨਜੋਗਾ ਹੈ।

ਚੰਦਨ ਹੁਰਾਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ, ਕਾਫ਼ੀ ਸਥਾਨਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਵਾਈਆਂ, ਪਰ ਜਦ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ, ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਬਾੜ ਸਮਝ ਕੇ, ਰੱਦੀ ਵਿਚ ਸੌਟਣੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਅਜੇ ਤਕ ਹਾਲਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਗਰਮਖੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਦੇ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਦਲੇਰ ਜਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਨਿਤਾਣੇ ਜਿਹੇ ਚੱਪੂਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਖੁਰਾਕ ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਚੇਚੀਆਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੋਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹਿੰਗਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਘਾਟ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਨਾਵਾਕਫ਼ੀ ਤੇ ਛਪੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5. ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਗੀਤ/ਗਾਣੇ

ਕੀਰਤਨ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗਾਣੇ ਤੇ ਗੀਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਨ ਤੇ ਟੋਪਾਂ, ਗੋਕਾਰਡਾਂ, ਵੀਡੀਓ ਕੈਸੇਟਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ, ਨੂਰ ਜਹਾਂ, ਰੇਸ਼ਮਾਂ, ਮਹਿੰਦੀ ਹਸਨ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਰੂਨਾ ਲੈਲਾ ਤੇ ਨਾਹੀਦ ਅਖ਼ਤਰ ਵਰਗੀਆਂ ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਗਾਏ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੀਤ ਅਨੇਕ ਦੇਸੀ ਤੇ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਏ ਹਨ।

ਇਕ ਤਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲਿਪੀ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੰਦ, ਲਚਰ ਗਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਉਹੀ ਦਸੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਿਟ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

6. ਫ਼ਿਲਮਾਂ

ਫ਼ਿਲਮ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ, ਹੱਲੇ ਗੁੱਲੇ, ਉਧਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਡੂਏ ਦੇ ਪਕੌਰੇ ਉੱਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੀ ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਕੋਈ ਮੰਡਰੀ ਵਾਲਾ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾ ਟੀ ਵੀ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਹੜੇ ਮੰਡਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਕਿਹੜੀ ਟੀ ਵੀ ਸੰਸਥਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਵੱਟਕ ਵੱਲੋਂ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਹੁਣ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸੇਟਾਂ ਨਾਲ ਸਾਇੰਸ ਕੁੱਝ ਫਰਕ ਪਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

7. ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਦੇਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਿਸਾਲਿਆਂ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਬਰ ਮੋਚ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਵੇਂ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੱਭਿਆ।

ਪਰ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਮੁਹਾਰਾ ਮੋੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਛਪਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੱਧੂ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਸਾਬੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ, ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਸੋਹ ਜੰਗ ਜਾਗਲੀ, ਸਿਵਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੰਤੋਖ, ਬਲਬੀਰ ਸੰਘੋੜਾ, ਆਦਿ, ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗੁਰਮੇਲ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁਸੈਨ, ਆਦਿ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮਵਾਲੀਆ, ਸੁਖਜੀਤ, ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਸਾ, ਆਦਿ ਅਤੇ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਤੇ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੂਚੀ, ਜੋ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਦਸੋਰੀ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਉਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ?

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਦੇਸ-ਮੁਖੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਔਖਿਆਈਆਂ ਝਾਗਦੇ ਰਹੇ, ਸਿਰ ਤੰਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੋਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਬਚਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ - ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਭੇਜੇ, ਹਥਿਆਰ ਭੇਜੇ, ਅਖਬਾਰਾਂ-ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਕੈਦਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਵੀ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਪੰਜਾਬ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹ ਸਨ ਤੇ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸੌਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ 1960 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਦਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਵਕੀਲ, ਕਲਾਕਾਰ, ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਪਿਛਾਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਪੈਸੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਦੇ।

ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹੱਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਓਦੋਂ ਯੂ.ਕੇ., ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਸੀ, ਅਖਬਾਰ-ਰਿਸਾਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਰੇਡੀਓ-ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਪੱਜ ਬਣਾ ਕੇ, ਕਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ, ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੱਲਾ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਥਾਈ ਬੋਲੀ ਦਾ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਮਲਾਈ ਦਾ ਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਲੈਣਗੇ?

ਨਤੀਜਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਮਾਪੇ, ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਮੋਹ ਨਾਲ ਚੇਤੇ

ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਉਸ ਤੋਂ ਓੱਕਾ ਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਸੋਰਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇੱਛਕਾ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਨਿਕਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸੋਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸਾਇਦ ਬਹੁਤਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜੇ ਨਵੇਂ ਬਾਲਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਯੂ ਕੇ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਬਾਈਲੈਂਡ, ਮਲੇਸੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਜਾਂ ਕੀਨੀਆ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਯੂ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4

ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੀ ਬਣੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਵੱਲੋਂ, ਨੇੜੇ ਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਮਿੱਥ ਕੇ, ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਹੰਝਲਾ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਘਟਦੀ ਘਟਦੀ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਘਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੇ, ਹੱਥ ਨਾ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਝ ਦੀ ਤੰਦ ਹੀ ਜਰਜਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਝ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਸਤਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ ?

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧੁੰਦਲੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਰੁਸਨਾਇਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ ? ਦਸੋਰਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਨਾਲ ਸਾਕ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿਰ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ?

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਝੱਲਾ ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵੇਲੇ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਜੰਮਦੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਾਂ ਉਪਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ, ਸੋ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸਾਰੇ ਲਕ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਛਤਰ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ, ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਮਾ-ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨੀ-ਲਿਖਣੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ।

ਪਰ ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ-ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਉੱਤੋਂ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮਜਹਬਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝੀ **Page 164**

ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਬਲੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਇਉਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਭਾਗੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ, ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੜਾਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਮਸਲਮਾਨ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਉਰਦੂ-ਮੁਖੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਬਿਆਣੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨੰਗਾ-ਚਿੱਟਾ ਝੂਠ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਸ਼ੁਕਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਟ ਕੇ ਅਪਣਾ ਲਈ, ਵਰਨਾ ਜੋ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਆਪਣਿਆਂ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਦੇ ਹੀ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ, ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ, ਇਬਰਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸਰਾਈਲੀ ਧਰਮ ਨੇ, ਅਰਬੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੇ ਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ, ਅਪਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਹਨ ਕਿ ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੁਲਾਰਾ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਗਿਆਨ, ਸੁਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਕ-ਧਰਮੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਇਸ ਨੇ ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਰੁਖ਼, ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਘਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਤੇ ਸੈਕੂਲਰਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਬਣਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਤੇ ਸੈਕੂਲਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣੇ, ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ, ਨਾ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਤਣਾਉ ਦਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਜਿੰਨੀ ਕਹਿਣੀ ਸੌਖੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੀ ਔਖੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਥਾਂ ਸੈਕੂਲਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਜਰਬਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਮਾਅਤ ਇਸਲਾਮੀ, ਆਦਿ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਆਨੰਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਵਖੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਬਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ-ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ

ਢੰਗ ਨਾਲ, ਚੁੱਟ ਜਾਣ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ—ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੱਛਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸਿਆਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣਾ ਇਕ ਅਣਟੁੱਟ ਤ੍ਰਿਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਕਤੀ ਦੀ ਅਣਟੁੱਟਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਅਣਟੁੱਟ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਗੰਢ-ਚਿਤਰਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਤੇ ਮਾਣ-ਭਰੀ ਪਕੜ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਸਾਧਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀਅਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਸਾਡੇ ਕਿੱਸੇ, ਸਾਡੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਇੱਕੋ ਹਨ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਂਝਾ ਹੈ; ਸਾਡੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਇਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਕੁੱਝ ਪਈ ਹੋਵੇ।

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੈਠਾ ਹੈ—ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਈਸਾਈ, ਮਾਝੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ, ਭਾਪਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਜੱਟ, ਜੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਇਕਸਾਰ ਦੱਬਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

5

ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਤਾਸਕੰਦ ਦੀ ਸੰਨ 1978 ਦੀ ਇਕ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਚੇਤੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਜ਼ਬੇਕ ਸਾਇੰਸ ਅਕੈਡਮੀ, ਤਾਸਕੰਦ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਘਰ (ਪ੍ਰਧਾਨ, ਵਜੀਰ ਸੀ) ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਾਅਵਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਬੈਠਾ, “ਤੁਸੀਂ ਰੂਸੀ ਲੋਕ...” ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨੂਰੁੱਦ-ਦੀਨੋਵ ਹੁਰੀਂ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ ਤੇ ਗੁੱਖੀ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਅਸੀਂ ਰੂਸੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਉਜ਼ਬੇਕ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਉਜ਼ਬੇਕ।” ਗਲਤੀ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਜੇ ਮੈਂ ‘ਸੋਵੀਅਤ ਲੋਕ’ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਿਸ ਫ਼ਖ਼ਰ-ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਜ਼ਬੇਕ ਹੋਣ ਉੱਤੇ, ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ, ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸਬਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਤਾਸਕੰਦ ਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਜ਼ਬੇਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਜ਼ਬੇਕੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਗੌਰਵ, ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਭਾਸੀਏ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਜਾਰਜੀਆ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੋ ਘੱਟ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਏ, ਉਹ ਜਾਰਜੀਆ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, “ਜਾਰਜੀਆ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੇਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀਆ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਨੱਖੀਆਂ ਹੁਰਾਂ ਹੋਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਰਜੀਆ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਜਾਰਜੀਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਾਰਜੀਆ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਾਰਜੀਆ ਦਾ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ, ਜਾਰਜੀਆ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਜਾਰਜੀਆ ਦਾ ਇਸ਼ਕ, ਜਾਰਜੀਆ ਦਾ ”। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਨਾਲ ਜਾਰਜੀਆ ਦੀ ਸੋਭਾ ਕਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੋਭਾਸੀਆ ਇਕ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਫੰਜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੂ ਐਸ ਐਸ ਆਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਕਰਬਾਨੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਜ਼ਬੇਕੀਅਤ ਨੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜਾਰਜੀਅਤ ਨੇ, ਧਰਮ ਵਾਲੀ ਜਜਬਾਤੀ ਪਕੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ, ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ, ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਫਖਰ ਤੇ ਮਾਣ-ਮੱਤੀ ਜਜਬਾਤੀ ਪਕੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਝਗੜਾਲੂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੱਲ ਹੋਣ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ ਸਹੀ, ਝੱਟ ਉੱਪਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ, ਸੰਘ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਕੇ, ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਨਿਰਲੱਜ ਸੁਰ ਵਿਚ, ਭਾਰਤ/ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਧੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੁਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਧਰੋਹ ਤੇ ਏਕਤਾ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਇਲਾਕਾਵਾਦ ਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਖਬਰੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਸਵਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲ ਛੋੜਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ/ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਿਪਟਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲ ਜਾਂ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਿੰਧ ਜਾਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਮਾਉਣੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਐਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਹਜ਼ਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇਸ ਜਾਂ ਮਹਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਿਆਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਬਚਿੱਤਰ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਘਾੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਵੀ।

ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ..

ਕੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਚਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੌਮੀਅਤਾਂ

ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਿਬਲ ਅਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਦੂਸਣਾਂ ਨਾਲ ਗੰਦਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਪੈਤਝੋਬਾਜ਼ ਮੌਕਾ-ਤਾੜ੍ਹਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

6

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਇਕ ਮਾਹੌਲ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ/ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜੋ ਦਸੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਕਲਚਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੁਝਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਸੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਦਸੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ, ਇਕੱਲਿਆਂ-ਦੁਕੱਲਿਆਂ ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਜਿਪਸੀ ਲੋਕ, ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਅਣਲਿਖੀ ਰੋਮਨੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਹਜ਼ਾਰ ਬ੍ਰਹੁਈ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਬਲੋਚੀ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ, ਜਿੰਦਾ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਘਰੋਂਗੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੱਲਣ ਦੇਂਦੇ।

ਦਸੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟੱਪਰੀ-ਵਾਸਾਂ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਗ ਦੁਭਾਸ਼ੀ, ਤਿਭਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਚੁਭਾਸ਼ੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣੀ ਹੀ ਸਿੱਖਣੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਜਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਖੈਰ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਆਮੂਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਧੁੱਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਧੁੱਸ ਲਈ ਥਾਓਂ-ਥਾਈਂ ਸਾਝੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਜੋ ਜਾਤੀ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ, ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਸਿਆਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸੰਮੇਲਨਾਂ, ਬਲਕਿ ਦੁਵਰਕੀਆਂ, ਚੁਵਰਕੀਆਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿਣ।

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਏਥੇ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਚਿੱਠੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੀ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਫੁਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਝਾਕਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਚਿੱਠੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਉਚੇਰੀ ਟੂਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਰ ਚਿੱਠੀ ਬੜੇ ਚਟਸਾਰੇ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਲ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੌਸਲਾ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਪਰ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਸਿਖਾਉਣੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਸਿੱਖ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(3) ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਮਰਾਤਬਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਦੈਨਿਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਛਾਪ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਨਾ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਨਾ ਗੁਣ ਵਜੋਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਹੱਠ ਤੇ ਤਅਸੁੱਬ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲਾ ਜੁੱਟ ਅਪਣਾ ਸਕਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ

ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾ ਸਕਣ ਤਾਂ ਸ਼ੋਕੀਆ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਲੈਣ।

ਜੇ ਇਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦਸੋਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਿੱਖਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਘੰਟੀ ਵਿਚ ਢਾਈ ਟੋਟਰੂਆਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਰਿਆਂ, ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਇੱਕੋ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸਕੂਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਚਲਾਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ—ਬਲਕਿ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾੜਾ ਹੁਣ ਤਕ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਇੱਕੋ ਸਾਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਸੁਫਨਾ ਕਦੀ ਵੀ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਇੱਕੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(4) ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਵੱਧ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਿਆਣੀ ਨੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ/ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਕੂਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ, ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। (ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ)।

ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਓਥੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਮਸਲਨ, ਟੋਰੰਟੋ (ਕੈਨੇਡਾ) ਵਿਚ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਓਥੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਹਿੱਸਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਉਣ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ

ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਕੀਆ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(5) ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਬਾਵਜੂਦ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਉਚੇਚੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ, ਸਕੂਲੀ ਤੇ ਕਾਲਜੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਘੱਟ ਤੇ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਪਰੂਫ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਜਿਲਦਸਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਢੋ-ਢੁਆਈ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ, ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਖਰੇ ਤਾਹੀਓਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋਰ ਉੱਪਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ।

ਇਸੇ ਲਈ, ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਘਟੀਆ, ਛਪਾਈ ਘਟੀਆ, ਚਿਤਰ ਘਟੀਆ, ਜਿਲਦ ਘਟੀਆ ਤੇ ਪਰੂਫਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਗਲਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਅਤਿ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ' ਲੇਬਲ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਦਾ-ਵਿਕਾਸ-ਲੋਚਦੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਚੇਚੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅੰਡਰੀ ਵੰਨਬੀ ਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਸਾਰ ਤੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਦਰਜਾ-ਬਦਰਜਾ ਵਧਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਕਰਨ-ਗੋਚਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕਰਤਿਆ-ਧਰਤਿਆ ਨੂੰ, ਦੇਸ਼ਵਾਰ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਵੀਆਂ, ਸੋਧੀਆਂ-ਸਵਾਰੀਆਂ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸਚਿੱਤਰ ਛਾਪਾ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ ਸਮਿਤੀ ਬਣਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਸੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਜ਼ਰੂਰਤੀ

ਜੇ ਇਸ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਵਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਦੇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਇਕ-ਭਾਸੀ ਤੇ ਦੋ-ਭਾਸੀ ਕੋਸ਼, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਕੋਸ਼, ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਨਕਸ਼ੇ, ਚਾਰਟ, ਸਾਰਣੀਆਂ, ਕਾਰਟੂਨ ਤੇ ਕੌਮਿਕ, ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

(6) ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤਾ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੋਲੀ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਜਕਲ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਰਲਵੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਆਮ ਲਈ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੌਖੀ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਘਰ ਜਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਲਾਈਡਾਂ, ਟੇਪਾਂ, ਤਵਿਆਂ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸੇਟਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ-ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉੱਕਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਈਡਾਂ, ਟੇਪਾਂ, ਰੀਕਾਰਡਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ, ਕਾਰਟੂਨਾਂ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਲਹਿਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਬਹੁਤਾ ਓਪਰਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਕਫੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਘੰਟੇ, ਸਵਾ ਘੰਟੇ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫਿਲਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਫੀਚਰਾਂ ਬਾਰੇ ਫਿਲਮਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ, ਖੀਉੜੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ, ਖੰਡਰ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ (ਜਿਵੇਂ ਹੜੱਪਾ), ਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਰੁੱਖ (ਜਿਵੇਂ ਪੀਲੂ, ਪਲਾਹ, ਜੰਡ, ਡਰਵਾਂਹ, ਬੋੜ੍ਹ ਆਦਿ)।

(ਅ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ

(ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਕੀ-ਵਾਸੀ, ਨਿਹੰਗ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਭੰਡ, ਨਚਾਰ, ਹਲਵਾਈ, ਪਨਸਾਰੀ, ਪੁਜਾਰੀ, ਆਦਿ) ਕਿਰਸਾਨ (ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ—ਵਾਹੁਣ-ਕਰਾਹੁਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਫਸਲ ਸੁੱਟਣ ਤਕ), ਪੰਜਾਬਣਾਂ, ਆਦਿ।

(ੲ) ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ

(ਮਚਾਨਾਂ ਤੇ ਛੰਨਾਂ-ਝੁੱਗੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਤਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ, ਜਨਾਨਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਗਾਂ), ਪੇਂਡੂ ਸਵਾਣੀ (ਚੱਕੀ, ਗੋਹੇ-ਕੂੜੇ, ਰੇੜਕੇ, ਚਰਖੇ ਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਗ ਦੀ ਕਢਾਈ ਤੇ ਦਰੀਆਂ, ਖੇਸਾਂ ਦੀ ਬੁਣਾਈ ਸਣੇ), ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ

ਪਕਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ, ਮੰਡੀਆਂ, ਤਿਉਹਾਰ, ਮੇਲੇ, ਲੋਕ-ਨਾਚ, ਲੋਕ-ਸਾਜ਼, ਲੋਕ-ਸੁਰਾਂ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਮਕਾਬਲੇ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਆਦਿ)।

(ਸ) ਗੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਵਿਆਹ, ਨੌਵੇਂ, ਆਦਿ

(ਹ) ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ, ਕਿਲੇ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ

(ਕ) ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤ, ਕਲਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ, ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ, ਬੁੱਤਕਾਰਾਂ, ਕਢਾਈਕਾਰਾਂ, ਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਉਸਰਈਆ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਹੋਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਕੰਧ-ਚਿਤਰ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਖਿਡੌਣੇ, ਗਹਿਣੇ, ਲੱਕੜ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਆਦਿ।

(ਖ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਭਗਤ, ਸ਼ਹੀਦ, ਪਹਿਲਵਾਨ, ਖਿਡਾਰੀ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਆਦਿ

(ਗ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ

(ਘ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹਿਰ

(ਙ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਭਾਕੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ—ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਅਕਾਡਮੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਅਕਾਡਮੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੱਝ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਐਕਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਉਪਰੋਕਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਵੰਡ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਲਈ ਦੇਸਵਾਸੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਬੱਝਵੀਂ ਪੰਜਾਬ-ਹਿਤੈਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਹੋਏ-ਹਵਾਏ ਮਿਲ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਰੇ ਵੀ ਨਾ, ਇਸ ਲਈ ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ।

(7) ਪਾਠ-ਪਸਤਕਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਦਾ ਜੋ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਰੁਸਨਾਉਣਾ ਇਹਸਾਸ, ਕਿਸੇ ਦਸ਼ੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਪੰਜਾਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੋਈ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਖਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਹਰ ਸਿਆਲ ਵਿਚ,

ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਉਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਮਾਉਣ ਫਿਰਾਉਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸੈਲ-ਸਪਾਟੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਟੋਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ ਫੀਸਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੁੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਰ ਪੀੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਟੋਲੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਚਿਤਰਾਂ, ਕਾਰਟੂਨਾਂ, ਲੇਖਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਨਾਮੀ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ; ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਛਪੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਸਚਿੱਤਰ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ-ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਰਾਹੀਂ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਆਪਣੇ ਸਚਿੱਤਰ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਹੀ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ, ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਗਾਣਿਆਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸੁਬਰੇ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਟੇਪਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(8) ਆਪਣੇ ਦਸੋਰੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ਬਿਸਰਾਮ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੋਣਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਟਿਕਾਣੇ ਉਸਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਖਰਚ ਨਾਲ, ਮਹੀਨਾ-ਦੋ-ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਰ ਟਿਕਾਣੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਝਾਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਉ ਚਿਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਟੇਪਾਂ, ਆਦਿ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

7

ਜੇ ਤਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਨਗੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਦਸੋਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਬਾਰੇ ਆਸਵੰਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸੋਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੋਲੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਸੋਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਦਸੋਰੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਿਸਾਲਿਆਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ ਵੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਏਸੀਆਈ-ਅਫ਼ਰੀਕੀ-ਚੀਨੀ ਬੰਦਾ, ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੋਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਹਿਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਏਸੀਆਈ, ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਜਾਂ ਚੀਨੀ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਸਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਓਥੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਨਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਤੇ, ਏਸੇ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ।

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਤਾਂ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਖਾਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦਸੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੋਰਵਾ, ਦਸੋਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ

ਖਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਖੜਿਆ-ਉੱਖੜਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਤਾਣੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਤਕਾਰਿਤ ਢਾਸਣੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ, ਜਿਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਲੁੱਛਦੀ ਤੇ ਵਿਲਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਮੱਚ, ਕੱਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਜੋਂ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁੜ*

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਖੁੜਾਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਹੋਣੀਆਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ—ਘਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਜੁ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਖੁੱਸਿਆ ਰਾਣੀਪੁਣਾ ਬਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸੋਝੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਭਾਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੀਰ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ, ਕਿਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਵਾਗ, ਰਾਜਕੀ ਏਲਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮਾਦਰੀ ਜਬਾਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਦਰ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਘਾਲ ਤੇ ਘੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਬਿਧ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ? ਇਕ ਠੋਸ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈ ਲਈਏ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਨਿਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਜੱਜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਨਤਾਰੂ, ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਵਕੀਲ ਤੇ ਜੱਜ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਦੇਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਨਿਆਂ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਸਕੂ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਾ ਵਕੀਲ ਛੱਡਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਜੱਜ। ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: “ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਗੁੜ੍ਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ?”

ਇਉਂ, ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਏਲਾਨ ਦਾ ਬਟਣ ਦੱਬਦੇ ਸਾਰ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਭੂਤ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇਗਾ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਨਿਕਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ਿਆਈ’ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬਲ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਸੱਚੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁੜਾਂ ਤੇ

ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਿਕ ਬਿਉਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਰਾਜਕੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਤੋਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵੱਲ ਬੜੇ ਚੌਕਸ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਬਲੀ ਨੂੰ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾ ਮਕਾਬਲੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉੱਚਤਮ ਪੱਧਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗੇ? ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂਚ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਝਾਵੱਲੇ ਸਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਵੀ ਕਿਹੜਾ ਬੋਝੀਆਂ ਹਨ? ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਨਾ ਵੀ ਤੋਰੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਗਠਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਕਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਿਆਰ ਹੋਣੇ ਹਨ ਅੱਜ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਰਿਸਾਲੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣੇ ਹਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ—ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਬੜੇ ਜਰੂਰੀ ਤੇ ਕਾਹਲੇ ਹਨ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਹਿਨ-ਸੀਲਤਾ ਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਅਜੇ ਸੁਭ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੇ ਪੜ੍ਹਾਉ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖੜੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਪਰਾਧੀਨ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾਪਰਕ ਉਸਾਰੀ ਲਈ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਛਾਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਗਾਊਂ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕੇ ਪਰ ਡਰ ਹੈ ਕਿਤੇ ਪਛੇਤੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਪੱਛੜ ਜਾਣ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਪਰ ਲੋੜਾਂ ਸਿਰ ਲੋੜ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਯੋਗ ਬੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ, ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਊਂਪਣੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਘੜਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹਿਤਮਈ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਕਦਮ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਬਾਨ੍ਹਣ ਤਾਂ ਕੀ ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਅਮਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਕ ਚੁਥਾਈ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਇਸੇ ਵਿਚ **Page 177**

ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ) ਉੱਚੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਦਬਾ-ਦਬ ਪਾਸ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੀਰ ਰਾਖਾ, ਸਲਤਰ ਫੜ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁਹੇ ਅੱਗੇ ਖੜਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਰੜਾ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਵੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਜੋ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਕਈ ਅੱਧਾ ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਰੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ, ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਯਥਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਪਿਛਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਪਸੰਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਸੁਯਗ ਤੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾ ਅਜੇ ਵੀ ਨਿਰੇ ਹਿਤਸੀ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬੱਤਾ ਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਡੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਐਸੀ ਦਸਾ ਵਿਚ ਸਾਇਦ ਹਰ ਥਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹਵੇਗਾ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲ ਅਸਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਬੰਗੀ ਘਾਟ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?

ਵੇਸ਼ੇ ਤਾਂ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਛਟੇ ਜਿਹੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਰਦਆਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਤੇ ਸਥਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹ ਜਿਹੇ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਅਪਾਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲੋਕ 'ਸੂਰਜ' ਜਾਂ 'ਸਾਗਰ' ਨਾਲ ਉਪਮਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਕਾਫੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਬਲਵਾਨ ਚੇਤਾ, ਸਬਦ-ਸਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਚਿੱਤਰ ਅਰਥ-ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਕੁਸਲਤਾ, ਭਰਪੂਰ, ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਤੱਤ-ਚੁੰਬੀ, ਸਾਰ-ਗ੍ਰਾਹੀ ਬਿਰਤੀ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਚਿਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਸੁਤੇਤਰ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯਗਤਾ—ਇਹ ਹਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੱਝ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਣ। ਇਹ ਗੁਣ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਸਾਧਨਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਕਮਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰੁਕਲਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਹੌਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਧਰਮ ਸਾਸਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਪਿੰਗਲ, ਕਾਨੂੰਨ, ਗਣਿਤ ਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ, ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪੱਧਰੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਮਤ ਮਤਾਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਲਈ ਨਾ ਗੁਰੁਕੁਲ ਰਹੇ, ਨਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਨਾ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਹੀ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ, ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਬੇਨਿਆਜ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਵਿਹਲ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਿਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ

ਵਿਦਿਆ ਪਿੱਛੇ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਇਕ-ਪਰਤੀ ਲਗਨ, ਕਰੜੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਉ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਖੋਜ, ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਰਪਣ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ 'ਜਨਾਲ' ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ—ਤੇੜ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਰਨਾ, ਬਾਕੀ ਨੰਗ-ਧੜੰਗ, ਪੈਰ ਜੁੱਤੀਓਂ-ਵਾਹਣੇ, ਕੱਛ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪੋਟਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਧੋਤੀ; ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਦਿਨ ਅੰਨ-ਆਹਾਰ, ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਮੂੰਹ ਸੁੱਚਾ, ਉਮਰ ਪੰਜ ਘੱਟ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹੇ; ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਉਮਰ ਭਰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ! ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੂਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਰਾ, ਭਰਜਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਮ-ਡੋਰ ਦੇ ਵੱਸਣ ਲਈ ਥਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਸੋ 'ਵਿਹਲੜ' ਤੇ 'ਪਾਗਲ' ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ, ਘਰ ਦੇ ਛੰਦ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ 65 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 55 ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਹਨ, ਰਹਿੰਦੀ ਵੀ ਏਸੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੱਗੇਗੀ।" ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਗਿਆਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਇੱਕੋ ਥੰਦੇ ਦੇ ਦਿੱਡ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਪਈ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਵਰਗੀ ਲਗਨ ਹੀ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਮੇਲ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਕੁੱਲ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਜਿਨ ਮੁਨੀ, ਡਾ. ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਡਾ. ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਰਜੀ ਜਾਂ ਡਾ. ਦਮੋਦਰ ਕੋਸਾਂਭੀ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਲ ਸਫਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਬੰਗਲਾ, ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਸਿਰੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੀਵਾ ਵੀ ਜਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੇ ਝਾਕਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਵੱਗਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ-ਸੁਦਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਓਨੀ ਹੀ ਆਦਰਜੋਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਖੋਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਜੋਂ, ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਗੁਰੁਕੁਲ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਵੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਕੇ ਖੜੀ ਰਹੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ

ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਜਾਂ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ, ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੱਝਵੇਂ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੱਧ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਓਨੀ ਹੀ ਇਸ ਘਾਟ ਦੇ ਛੋਟੀ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੰਗ ਪੌਲਿਓ ਵਜੀਫੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਕ ਇਮਦਾਦ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਯੂ ਜੀ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਆਦਿ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੀਫਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਲਾ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਜੀਫੇ ਦੀ ਮਿਆਦ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਗਰਾਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਖੋਜ ਲਈ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਤਿੰਨ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਜੀਫੇ ਮਿਲ ਗਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਬੰਦ ਰਹੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੱਢ-ਚਾਲ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਜੀਫਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮਦਮੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਵਾਕਫੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੁਣ ਤਕ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਅੱਧ ਵਜੀਫਾਖਾਰ ਨੇ ਹੀ ਖੋਜ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਜਾਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਯੂ ਜੀ ਸੀ ਦੇ ਵਜੀਫਿਆਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਡੁੱਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਫੌਰੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਫਲਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਤਿੱਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਹਨ :

- (i) ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਣਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ;
- (ii) ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਏ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ੇ ਬੋਧਣ ਦੀ ਕਾਹਲ;
- (iii) ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਬਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਲਚਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ;
- (iv) ਯੋਗ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਘਾਟ, ਅਤੇ
- (v) ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਮੁਖੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਆਦਿ।

ਜੇ ਕੁੱਝ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਵਿਚ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਹ

ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਵਧੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਰਨ, ਅੱਗੇ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਝ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅੱਗੇ ਵਾਗ ਓਥੇ ਕਤਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਲਕ-ਰਾਏ ਦੀ ਤਿਖੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਠੱਕ ਸਿਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਛੜੇਵੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤਾ ਪੈੜਾ ਬੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋਈਏ, ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮਸਲਨ .

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਫੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ 250 ਰੁਪੈ ਮਾਹਵਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪੰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੁੱਲ 1250 ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਜਾਂ ਕੇਵਲ 15000 ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਖਰਚ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ 45000 ਰੁਪੈ ਦਾ। 45000 ਰੁਪੈ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਾਲੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਵਧਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਚੇਟਕ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗੇ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਏਲਾਨੀਆ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਿੰਨੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਹੱਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ, ਉੱਪਰਲੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਕੇਵਲ 105000 ਰੁਪੈ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ, ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ, 11 ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ।

(ੲ) ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦਾ ਰਹੇ। ਮਸਲਨ, ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਪਣਾ ਲਵੇ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਵੇਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਸਕੀਮ ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਝੁਰਦੀ ਰਹੇ; ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ Page 181

ਸੁਤੰਤਰ, ਪੱਕੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਲਈ ਅੱਡ ਪੱਕੀ ਸੰਸਥਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਕੀ ਸੰਸਥਾ, ਆਦਿ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਭਾ-ਮਾਤਰ ਹਨ, ਵੈਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਛੱਟੀਆਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਪਰ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ੋਗ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਆਦਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੂਜਣ, ਪੋਥੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਤੇ ਚੰਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਏਸ ਆਦਰ ਤੇ ਅਦਬ ਦੀ ਆਦਤ ਹੋਣ ਸਾਡੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਰਜੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਾਣੇ, ਸਿਰ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਉਦਾਰ ਵਿਦਿਆ-ਹਿਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਰਸਰੀ, ਸਤਹੀ, ਤਰਦੇ ਤਰਦੇ ਤੇ ਪਰਾਧਾਰਿਤ ਕੰਮ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਨਿਰੀ ਸੰਖਿਪਤ ਵਾਰਤਾ ਜਾਂ ਸਾਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜਾਂ-ਨਵ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉਦਾਰ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਤੇ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਤੇ ਮਾਇਕ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰੀਏ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ, ਉੱਭਰਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪ, ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਰਮਾਏ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਥੁੜ ਇਕ ਬੌਤ-ਚਿਰਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੰਮ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਆਦਤ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਥੁੜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਅੰਦੋਲੇ-ਭਰੇ ਝੋਰੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਕੂਕਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਆਸ-ਭਰੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖ ਦਾ ਦਿੱਸ-ਹੱਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਬਿਰਛ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਦੋਂ ਹੀ ਮੌਲੇਗਾ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ, ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖੋਜਾਂ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਗੇ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਚਾਰੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਤਕ ਰਹੇਗੀ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਹ ਗਲਤ ਹਨ ਆਖਿਰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਚੱਲੇਗਾ? ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਲੱਛਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਕਿੰਨੇ ਸੁਭਾਗੇ ਹੋਣਗੇ।

ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ : ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ?*

ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਰੰਗਰੂਟ ਹਾਂ—ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪੋਥੀਆਂ ਹੀ ਛਪੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਧ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਮੰਚ ਤੇ ਮੁਖ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕੇ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਏਨਾ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਟਾਢੀਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਪੈਸੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਖਰੀਦਣ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਘੜਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬਾਲ-ਗੀਤ ਰਚ ਕੇ ਗੱਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਨਾ ਵੀ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਚਦਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਲ-ਪੋਥੀਆਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਬਾਲ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ, ਫਖਰੀਆ ਲਹਿਜਾ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਦੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਡੇਝ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਮੁੱਕਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕੇ ਦੱਸੀਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ, ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਲੈ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉੱਕੇ-ਪੁੱਕੇ ਯਾਰਾਂ ਸੌ ਤੇ ਕੁੱਝ ਰੁਪਇਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਲ-ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਮੌੜ ਕੱਟਿਆ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਘਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੁੜ, ਬਲਕਿ ਅਣਹੋਂਦ, ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਏ ਰੇਤ-ਕਿਣਕੇ ਵਾਂਗ, ਹਰ ਵੇਲੇ, ਰੜਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਭਾਵਾਂ ਦਿਆਂ ਮੰਚਾਂ ਤੋਂ, ਜਦ ਵੀ ਕਦੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲਵੋ। ਸਿਆਣੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਡੰਗ ਟਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬੱਚੇ ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹਿਣ ? ਅਖੀਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਵਾਹ ਓਏ, ਵੱਡਿਆ ਭਾਸ਼ਣਕਾਰਾ ! ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਿੜ-ਪੱਲੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ

* 26.9.1991 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਤਰੀ ਭਾਸ਼ਣ।

1. 1996 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦਸ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪ ਲਈ ਹੈ।

ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦੈ ? ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਕੁੱਝ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾ ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਉ, ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਈ ਜਮ ਜਮ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰੀ।”

ਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ, ਬਾਲਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਾਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਏਨਾ ਫ਼ਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਿਤ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾ ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੈਨੂੰ ਲਾਅਨਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

ਮੇਰਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਕਸਬ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਠੀਕ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਸਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਲੀ ਤਕੜੀ ਉੱਤੇ ਫੁਲਣ ਜੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ, ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਝਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਜੱਟ ਨੇ ਮਠਿਆਈ ਦੇ ਫੱਕੇ ਨਾਲ ਦੰਦਾਂ ਹੇਠ ਜਾ ਫਸੇ ਫੜਫੜਾਉਂਦੇ ਡੂੰਡ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚੀਂ ਕਰ ਭਾਵੇਂ ਪੀਂ, ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਖਰਚੇ ਹੋਏ ਨੇ,” ਓਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵੀ ਕਹਿਨਾ, “ਮਿੱਤਰੇ! ਝਾਕਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੈ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਸੇਵਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਹੀ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ, ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ ਜ਼ਰੂਰ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਮੇਰੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੋਵੇ।”

2

ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤਿਕ ਉਪਜ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ:

- (1) ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪ;
- (2) ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ; ਅਤੇ
- (3) ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਇਹ ਤਿਕੋਣ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡਿਆਂ ਲਈ, ਪਰ ਇਕ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ। ਵੱਡਿਆਂ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ, ਇਵੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਾਠਕ ਵਾਲੀ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹਰਨਾਮ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਸ਼ੋਕਾਤੁਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਮ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਰਚਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਚਿਤਰਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਏਨੇ ਰੂਪ-ਤੋੜ ਤਜਰਬੇ ਹੋਏ ਕਿ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਦਨਾ

ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਕੁੰਜੀ-ਬਰਦਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਜੋ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਦੱਖ ਵਾਲੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ, ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਕਾਇਆ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਨਿਖੇਧ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਵਿਧਾਨ, ਨਵਾਂ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਰੂਪਕ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਮ ਪਾਠਕ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਠਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਬਾਲ-ਪਾਠਕ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੇਖੋ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਦਾ, ਉਹ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਰੇਡੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਾਠਕ ਬਣੇ ਪਰ ਬਾਲ-ਪਾਠਕ ਇਕ ਬੜੀ ਕਰਤੀ ਸਰਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ “ਰੂਪ ਨੂੰ ਕੁਰੂਪ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਜਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਓਗੇ।” ਜੰਗ, ਰੂਪ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬੇਪਛਾਣ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਮਰੁੰਡਿਆ ਤੇ ਮਧੋਲਿਆ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੰਗ-ਚੁੱਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰੂਪਕ ਤੇਜ਼ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਕ ਮੂਕ ਏਲਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ; ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹਸਾਇਆ ਹੱਸ ਸਕਾਂ ਤੇ ਰੁਆਇਆ ਰੋ ਸਕਾਂ, ਰੇੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਰਿੜ੍ਹ ਪਵਾਂ ਤੇ ਉਡਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉੱਡ ਪਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਿਸ ਵਸਤ ਨਾਲ ਵੀ ਚਾਹੇ—ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਆ-ਜੰਤ, ਪੰਛੀ ਤੇ ਜਨੌਰ ਜਾਂ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ—ਮੈਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਛੇੜ ਸਕਾਂ; ਦੇਵਾਂ-ਪਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਕਿਲਿਆਂ ਤੇ ਬਾਗਾਂ-ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ, ਅਨਜਾਣੇ ਦੇਸਾਂ-ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੇ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਾਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਹਰ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਬਣਾਓ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਜੋੜ ਸਕਾਂ—ਗੱਲ ਕੀ, ਮੈਂ ਹਰ ਗੱਲੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਸਕਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੋ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਰੂਪਈ ਤਜਰਬੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਰ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ, ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਰਤੀ-ਮਾਸਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।’

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੇਜਰਨਾਮੇ ਵਿਚਲੀ ਮੰਗ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਅਣਲਿਖਿਆ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਜਦ ਵੀ ਕਦੀ ਬਾਲਾ ਲਈ ਕਲਮ ਚੁੱਕਾਂਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਤੁਰਾਂਗੇ ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ, ਬੇ-ਪਛਾਣ ਕਰ ਦੇਣਾ

ਰੂਪਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਸਮਝਾਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਬਿਲੰਬ ਹੋ ਸਕੇ।'

3

ਮਨੋਰਥਾ ਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਬਿਲੰਬ ਸੰਚਾਰ।

ਇਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹਰ ਬਾਲ ਦੀ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ—ਸਿਰਫ ਇਸ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਰੋਸਣਾ ਜੇ, ਉਹ ਸੁਆਦਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ। ਉੱਤੇ ਉੱਤੇ ਲਗਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਸੌਖੀ ਹੋਵੇ, ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ, ਹੈ ਬੜੀ ਹੀ ਔਖੀ। ਸਬਦ ਦੇ ਜੋ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹੀ, ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ, ਬਾਲ-ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ—ਇਸ ਅਮਲ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਉਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਚੌਕਸ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖੋ, ਕੁੱਛੜ ਦੇ ਅਬੋਲ ਬਾਲਕ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੋਤਲੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਖਾਦਰੂ ਲਈ ਹੋਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਲਾਡ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਮਿਸਟ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੀ ਪੇਂਟਰੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਰੇਡੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਹਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਲਸੀਏ ! (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਬੋਲੀ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ 'ਬੋਲ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਈਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁਬੋਲ' ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ)। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਫਲ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਰਚਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਰਚਣਹਾਰ ਨੂੰ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਭਾਲ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ—ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਉਸ ਦੀ ਮਾਦਰੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਵਿਚ ਮੁਰਗੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਬੱਲੇ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ 'ਕੁੱਕੜੀ'—ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਮੁਰਗੀ' ਨੂੰ ਕੁੱਕੜੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਕੁੱਕੜੀ' ਸਬਦ ਮੱਕੀ ਦੀ 'ਛੱਲੀ' ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਓਥੇ ਦੇ ਬੱਚੇ 'ਕੁੱਕੜੀ' ਸਬਦ ਦੇ ਉੱਪਰ 'ਛੱਲੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੁਰਗੀ' ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਖੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਖਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹੜੀ ਐਸੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੰਬਲਭੁਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਘੋਸ਼ਣੇ ? ਮੇਰੇ ਸੁਵਰਗਵਾਸੀ ਮਿੱਤਰ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਬਚਾਉਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀ ਇਕ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀ ਨੂੰ "ਨੀ ਕੁੜੀਏ।" ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਕੁੜੀ' ਅਸੀਂ 'ਲੜਕੀ' ਜਾਂ 'ਧੀ' ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੈਬਲਪੁਰ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਨੂੰਹ'। 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਲੇਖਕ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ 'ਲੜਕੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਕੁੜੀ' ਲਿਖ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ 'ਮੁਰਗੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਕੁੱਕੜੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੱਡਾ ਇਹਸਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਮੈਨੂੰ 1990 ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਪਾਸੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ 'ਮੱਝਾ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਨਹਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ' ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੇਚਲ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੱਝ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਹਿ' ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਆਵੇਗੀ ਤੇ 'ਹੈ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁੱਝ ਬਣਾਉਣੀ ਲੱਗੇਗੀ, ਪਰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਨਾ ਮੱਝਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਛੱਪੜ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਿੰਗਾਪੁਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਸਲੇ ਖੜੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਾਰਦੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸਲਾ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਮਸਲਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ, ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਖ ਨੂੰ ਸੌਖ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ—ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਬਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਦਿ ਨਾਲ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਸ ਕਿਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ। ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ ਸਮਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਗੌਰਵ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਜਾਂ ਆਵ-ਗਵਾਵ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੇਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਜੇ ਬੋਲੀ ਬਾਲ-ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਵੀ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰੋਸਿਆ ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ?

4

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਰਾਹੁਣਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ-ਬੁੱਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਜਰਾ ਜਿੰਨੀ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਾ ਹਰ ਕੰਮ ਆਪੋ ਕਰਨ ਲਈ ਹਠ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਲਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਗਲਾਸੀ ਫੜ ਕੇ 'ਆਪੋ', 'ਆਪੋ' ਦੀ ਰੱਟ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਹਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਧ ਪੀਣਾ ਨਹੀਂ, ਡੋਲ੍ਹਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਮਚੇ ਨਾਲ ਖੀਰ ਜਾਂ ਖਿਚੜੀ ਖਵਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਚਿਮਚਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਨ ਲਈ ਰਿਆੜ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਮਚਾ ਫੜਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਲਬੇੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਿਮਚੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਖਿਚੜੀ, ਬਾਲੀ ਜਾਂ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਡਾ-ਉਡਾ ਕੇ ਤੇ ਖੜਾਕ ਪੈਂਦਾ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸਮਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਫਾਸਲਿਆਂ ਤੇ ਭਾਰਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿਮਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਹੱਥ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਿਮਚੇ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਕੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਕੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਣ-ਕੱਟਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਜੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ। ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਕੱਟਣ-ਵੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਕਰੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਇਸ ਦੀ ਘਾੜਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਵਾਲੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ :

- (1) ਬੱਚੇ ਲਈ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ, ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਓ ਕਿ ਲਗਾਤਾਰ, ਨਿਰੰਤਰ, ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ। ਗੱਲ ਦੀ ਤੰਦ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੁੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਹ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੁਨਰਮੰਦ ਦੁਹਰਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚੇਤਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੁਹਰਾਉ-ਤਿਹਰਾਉ ਦਾ ਝੱਸ ਵੀ, ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

- (2) ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਾਪਤ 188

ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸੋ ਜਾਵੇਗਾ;

- (3) ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬਾਲ-ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੇਡ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਖਿੰਡਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪਜਾਏ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ—ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਾਲ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ-ਵਧਦੀਆਂ-ਵਿਗਸਦੀਆਂ, ਫੈਲਦੀਆਂ ਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ, ਕਾਲਪਨਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਜਤਨ ਕਰਨੇ।

ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਚਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਹਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੰਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਚੋਰ ਬਣੇ, ਵਾਟਮਾਰ ਬਣੇ, ਹਤਿਆਰਾ ਬਣੇ, ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲਵੇ, ਅਬਲਾਵਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰੇ, ਦਾਰੂ ਵਿਚ ਗੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਫਿਰੇ, ਮੰਗਤਾ ਬਣੇ ਜਾਂ ਲਫੰਗਾ ਤੇ ਗੁੰਡਾ ਬਣੇ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਟੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਬੇੜਾ ਗਰਕ, ਜਿੰਦਗੀ-ਦੀਆਂ-ਨਿਵਾਣਾਂ-ਵੱਲ-ਲਿਜਾਣ-ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਤੇ ਕੋਈ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤ ਬਚ ਨਿਕਲੇ, ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਸਾਡੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਕੰਜ ਲੱਥਦੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਦਲਿੱਦਰ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਬਾਰੇ ਉੱਦਮਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਸ ਖਾਸ ਅਹਿਮ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿੱਤ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਾਦੂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਰਗੜਨ ਨਾਲ, ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਾਰਸ ਦੀ ਪੱਥਰੀ ਲੱਭਦੇ ਸਾਰ, ਰੰਕ ਤੋਂ ਰਾਣਾ ਬਣ ਜਾਈਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਦੀ ਬਭੂਤੀ ਦੀ ਇਕ ਚੁਟਕੀ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਵਾ ਲੈਣ ਨਾਲ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਉਹ ਵਰ੍ਹੇ, ਜੋ ਸੰ

ਨੂੰ ਹਾਕਾ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਟੁੱਟੜ ਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਲਾਦੀਨੀ ਦੀਵੇ ਦੇ ਲੱਭ ਪੈਣ ਤੇ ਕੀਮੀਆਈ ਪੱਥਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਆ ਬਹੁੜਨ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਾ ਕਲਪ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧ-ਸਾਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਵਾਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਜਵੰਤ ਚਾਨਣ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਜੁਝਾਰ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਰਛਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਰਾਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਾਡਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਨਿਤਾਣੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਰਚਿਆ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਮਿੱਤਰੋ ! ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੇਤ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਦੀ ਲੰਡ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਅੰਗ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਣਾ, ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਲੈ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਲੈ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਕੀੜੇ ਲੈ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਲੈ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜੀਵ ਲੈ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਵੇ; ਕੋਈ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਾਂ ਲੈ ਬੈਠੇ, ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ, ਕੋਈ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ—ਗੱਲ ਕੀ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ, ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣ ਲਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਰੋਸਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਉ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਫੇਰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਗਾਣੇ ਲਿਖੇ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਰੀ ਨੂੰ ਅਜਮਾਏ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਲਿਖੇ, ਕਹਿ-ਮੁਕਰਨੀਆਂ ਲਿਖੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੇ, ਲਤੀਫੇ ਲਿਖੇ, ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ, ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ—ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਲਿਖੇ, ਚਾਰੇ ਚੱਕ ਜਗੀ—ਉਸ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਭਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਝੱਗੇ ਜਾਂ ਪੱਗ ਜਾਂ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਾਲ-ਪਾਠਕ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸੁਖ ਵੀ, ਇਕ ਅੱਖ ਹੱਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਰੋਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੋਰ ਵੱਸਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧ ਵੀ ਮਿਲ ਪੈਣਗੇ, ਪਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਬਚਪਨ ਦਾ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਨਿਹਕਲੰਕ ਸੁਰਗ ਦੇ ਝੂਟੇ ਝੂਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਅੱਖਾ ਓੱਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੂਲੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਤਲੀਆਂ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਮਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ

ਕੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਘੋਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਬਣਨ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਨੂੰ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਫੁਹ ਲੱਗਣ ਦੇਣ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਵਾ ਦੇ ਹਰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਬਹੁਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਹਿਮ-ਭਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਇੰਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੇਗੀ। ਦੋ ਨੂੰ ਦੋ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋੜ ਚਾਰ ਆਵੇਗਾ, ਪਾਣੀ ਭੋਲ੍ਹਾਂਗੇ ਤਾਂ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਵਗੇਗਾ ਤੇ ਸੇਬ ਜਦ ਵੀ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇਗਾ, ਇਹ ਸਭ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤਾਂ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਅਨਹੋਣੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਝਿਆਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਖਰਾ ਬੰਦਾ, ਖੋਟੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੇਈਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਹਲਭ ਨਾਲੋਂ ਕਮਾਉ, ਆਲਸੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਦਮੀ, ਢਾਹੁ ਨਾਲੋਂ ਉਸਰਦੀਆ, ਝਗੜਾਲੂ ਨਾਲੋਂ ਅਮਨਪਸੰਦ, ਕਾਇਰ ਨਾਲੋਂ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਪੱਤਹੀਣ ਨਾਲੋਂ ਪਤਵੰਤਾ ਸੱਜਣ ਵਧੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵੀਰੋ! ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਡੇ ਢੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਮਹਿਕਾ ਦੇਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜੀਉਣ-ਜੋਗੇ ਨਾ ਬਣਨ, ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਬੁਰੂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਉਣ-ਜੋਗਾ ਬਣਾ ਦੇਣ। ਫੇਰ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਜੱਗ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿੱਠਾ-ਮਿੱਠਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਵੇਗਾ ?

ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਟ੍ਰਸਟ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ*

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ 'ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਟ੍ਰਸਟ' ਲਈ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਪੇਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਫੇਰ ਵੀ ਜੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤਕਾਉਣ ਲਗ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਨਜੋਗ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨ-ਹਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਸਲੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਖਣਾ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਮਾਨਾ-ਬਦੋਸ਼ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਰਾਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਤੇ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰਾਂ, ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀ। ਬੱਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੱਡੀ, ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਅੱਗ ਜ਼ਰਾ ਮੋਕਲੇ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਹਰ ਬੇਸੀਟੇ ਦੀ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਧੀ ਟਿਕਟ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਟਾਈ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਧੱਕ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਸੀਟ ਮੱਲਣ ਦੇ ਇੱਛਕਾਂ ਨੂੰ ਅਚਵੀ ਲੱਗੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀ ਜੁੜੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਗੱਪ-ਗਿਆਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਰੇਹ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਝੱਟ ਕਾਕੇ ਜਾਂ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਆ ਵੱਜੇ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਵਗਾਰਾਂ ਭੁਗਤਾਉਣ ਲਈ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਧਦੀ ਉਮਰ

* ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ 'ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ

ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਕਲਪਣਾ, ਸੂਝ ਜਾ ਚੰਗ ਮੰਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਚਹੁੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਸਤਾਰ ਜਾਂ ਸੇਧ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਭੈਣਾ-ਭਰਾਵਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਗਿਆਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਭੱਲ ਉੱਤੇ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀ, ਬਲਕਿ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਰਨ, ਛੁਟਿਆਉਣ, ਝਾੜ-ਝੰਬ ਕਰਨ, ਕੰਨ ਮਰੋੜਨ, ਬਲਕਿ ਪਾਸੇ ਸੇਕਣ ਤਕ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਬ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇ-ਸਮਾਰ ਮਾਰਖੋਰੇ ਮਾਪੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਹੇਠੀਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਗੰਢਾਂ ਦਾ ਫੌਰੀ ਹੱਲ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਅਕਾਰਨ ਫੈਟਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੋਗ ਤੇ ਅਜੋਗ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਾੜਦਾ-ਸਮਝਦਾ ਹੈ--ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਤੱਥ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਜਿਉਂਦੀ ਤੇ ਧੜਕਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਨਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਗਸਿਤ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੀ, ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ, ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਜੋਗ ਤੇ ਕੁਸਲ ਮਾਪੇ ਬਣਨ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੋਈ ? ਜਿੱਥੇ ਡਾਕਟਰੀ ਵਰਗਾ ਪੇਸ਼ਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਮਾਪਿਆਂ ਪਾਸੇ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਾਈ ਗਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਜਾਂ ਸੂਝਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨਜੋਗ ਮਾਮਲਾ ਸਮਝਣਗੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰਵਾਰ ਥਾਂ ਦੇਣਗੇ, ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਤੁਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜੇ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਸਲ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਸਿੱਤੀ ਜਿਹੀ ਬਾਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਭਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਵਾਧਰੇ ਵਜੋਂ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੱਕੀ ਆਧਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਧਿਆਨਜੋਗ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰੇਗਾ ਤੇ ਬਾਲ-ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤ-ਉਪਜਾਇਕ ਸਾਧਨ। ਇਸ ਦਾਈਏ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਟ੍ਰਸਟ ਲਈ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਢੇਰਾ ਦੇ ਢੇਰ ਸੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਦੇ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਨ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਮਾਤਰ ਲਈ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਚੇਚੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ, ਸਾਡੀ ਦੇਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੁਖੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜੀ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਕ ਸੁਝਾ ਜਰੂਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲਾਂ ਵੱਲ ਉਪੇਖਿਆ ਜਾਂ ਦਮਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਹਿਤ, ਬਾਲ-ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਟ੍ਰਸਟ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੁਖਦਾਈ ਹੱਦ ਤਕ ਜਿੱਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੌਰ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ, ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ-ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਬਾਲਗ-ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿੱਖੇ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਬਾਲ-ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਅਮੁੱਕ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ ਤੇ ਤਿਤਲਈ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਲ-ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਾਲ-ਗਮੀਆਂ ਦੇ ਛਿਨ-ਫੰਗਰੀ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰੇ। ਜੇ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤੁਸ਼ਟੀਦਾਇਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਭਾਵੇਂ ਨੰਗ-ਮਲੰਗ ਘਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਘਰ ਦਾ, ਝੁਟਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੌਘ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਗਿੱਦੜ-ਗਿੱਦੜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਬੇੜੀ ਠਿੱਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਸਜ ਕੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਨਿਕਲੇ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਦੇਸਾਂ, ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਸਾਗਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੀ ਉੱਡਣ ਉੱਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਧਾੜੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁਰਮਗਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵੇਲੇ ਭਿਆਨਕ ਦੌੜਾਂ ਤੇ ਦਾਨਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮੱਥਾ ਡਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲਾਇਆਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੁਫਨ-ਮਹਿਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਰੇਤ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਡਾਨੂਸ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਫੁਹ ਵਾਸਤਵ ਦੇ ਚੰਦੋਏ ਵਿਚ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਤੂਰੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਬਲੁੰਗੜੇ, ਸਹੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਮੇਮਣੇ—ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਜਾਏ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਿਤਲੀਆਂ, ਟਟਹਿਣਿਆਂ, ਚੀਚ-ਵਹੁਟੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਤਰਲੋਂ-ਮੱਛੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੀਟੇ, ਬਿੱਕਰੀਆਂ, ਬੰਟੇ ਤੇ ਗੁੱਡੀਆਂ-ਪਟੋਲੇ ਉਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈ ਬਾਰੇ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਰੱਜ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਿਖੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਸਾਡੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬੇੜਾ ਬਹੁਤਾ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ-ਜਗਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਂਦਾ ਤੇ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਉਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ 'ਪੰਚਤੰਤ੍ਰ' ਰਚਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਮ ਭਰਾਵਾਂ, ਜੈਕਬ ਤੇ ਵਿਲਹੈਲਮ ਨੇ, ਜਰਮਨ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ 'ਕਹਾਣੀਆਂ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਫਰਕ ਹਨ ਪਰ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ ਲੱਭੀ ਤੇ ਪਰੋਸਣ ਲਈ ਉਹ ਭਾਡੇ ਘੜੇ ਕਿ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ, ਬਿਰਧਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੋਸੀ ਖੁਰਾਕ ਇਕਸਾਰ ਰਾਸ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਵਤਰਣ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਹਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟ੍ਰਸਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ੀਹਾ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਉਮਰਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਟ੍ਰਸਟ ਪਾਸ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਿਪੁਣ ਮੀਮਾਸਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਦੱਸ ਸਕਣ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚਿੜੀ-ਕਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਝੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰੋਂਦ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਟਕ ਦੀ ਬੋਰੀ ਚੁਕਾਉਣੀ ਹੈ ? ਕਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਡੱਕੀ ਹੋਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਪਾਸੋਂ ਦਿਉ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ? ਕਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੈਰ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅੱਖ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਭੇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪਵਾਉਣੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ, ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਂ ਲੈ ਕੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤਕ, ਸਥੂਲ ਤੌਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਖਮ ਤਕ, ਸਾਕਾਰ ਤੌਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤਕ, ਬਿੰਬ ਤੌਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਬੋਧ ਤਕ ਤੇ ਤੱਥ ਤੌਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤਕ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਤ ਇੱਕੋ ਹੈ ਕਿ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਤੌਂ ਬੱਚੇ ਤਕ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (1) ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ?
- (2) ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਣਾ ਹੈ ?
- (3) ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਰੂਪ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੂਕ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਜਾਵੇ ? ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੱਛਾਂ ਵਿਚ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਤੇ ਖੋਜ-ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ?

ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੱਡੇ ਕੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਸਰਵੰਦਾ ਹਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤੇਜ਼ਰੂਸਤ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅੰਗ ਬਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗੀ ਤੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਅੰਗ ? ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਸਾਂ ਉੱਤੇ। ਉੱਤਮ ਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਾਪੇ, ਦੋਸਤ, ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ, ਪਰ ਜੇ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਵਿੰਗੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਵੇ। ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੜਾ ਉਤਸੁਕ ਤੇ ਅੱਤ ਸੂਖਮ ਜੰਤਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸਮਤੋਲ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਂਗ, ਕਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਸੁਝਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਟੱਬਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਸੋਧ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਕੇਵਲ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਬਾਲ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਮਿੱਤਰ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਮਿੱਤਰ, ਬਾਲ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਵਧਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। 'ਟ੍ਰਸਟ' ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਪੜਾਵਾਂ ਜਾਂ ਘੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਿਧਾ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਹਰ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਘੇਰੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਧਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲੇਗੀ। ਅੱਗੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਉ ਜਾਂ ਘੇਰੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਖੇਤਰ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੀਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਦੇ ਹਰ ਫੈਲਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਫੈਲਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਣ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਧਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। 'ਟ੍ਰਸਟ' ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਲਮੀ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿਆਰੀ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੇ ਜੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ? 'ਕਰਦਾ ਹੈ', 'ਕਰਦਾ ਏ', 'ਕਰਦਾ ਐ', 'ਕਰਦੈ' ਤੇ 'ਕਰਦਾ ਇਆ' ਵਿੱਚੋਂ 'ਟ੍ਰਸਟ' ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ, ਤਿਹਰਾਉ, ਆਦਿ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਉ ਜਾਂ ਘੇਰੇ ਤਕ

ਜਾਰੀ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ? ਛਪਾਈ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਪੁਆਇੰਟ ਦੇ ਟਾਈਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਪੜਾਉ ਜਾਂ ਘੇਰੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ? ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੇਠੋ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਕਿਸ ਨਿਸਬਤ ਨਾਲ ਘਟਣੀ ਹੈ ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਵਾਲੀਏ ਤੇ ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਟ੍ਰਸਟ' ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕਿ 'ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਟ੍ਰਸਟ' ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ*

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਭੰਡਾਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਲਤਾਨ, ਝੰਗ, ਭੇਰਾ, ਚਨਿਓਟ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ, ਕਸੂਰ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਂਦਰ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਠਾਣੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਧੰਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ, ਥਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਨੀਲੀ, ਸਾਂਦਲ ਤੇ ਕਿੜਾਨਾ ਬਾਰਾਂ-ਗੱਲ ਕੀ, ਕਾਬਲ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਵੀ ਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪਾਂ, ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਲਈ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ, ਮਕਤਬ, ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰ ਸਰਬ-ਵਿਖਿਆਤ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜੈਜੈਕਾਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹੀ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਬਣੇ। ਉਦਾਸੀਆਂ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤਗੜੇ ਗੜ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਲੰਘਦੇ ਵਪਾਰ-ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਸਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ-ਕੁਸਲਤਾ ਕਾਫੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ, ਲਿਖਤ-ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਰੂਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਓਥੇ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਭੇਰਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਖਾਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਈਏ/ਤਾਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਘਰਾਣੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਆਪਕ ਲਿਖਤੀ ਮਸਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਚ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਜੋ

(ੳ) ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਿਆਣੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ

* ਆਲਚਨਾ (ਲਧਿਆਣਾ) ਦੇ ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1967 ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੰਪਾਦਕੀ।

ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੰਚੀਆਂ,

(ਅ) ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਪੇ ਦਾ ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ,

(ੳ) ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1947 ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਮੋਲ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ, ਥਾਕਾਇਦਾ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅੰਦੋਲਨ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਵਿਰਲੀਆਂ ਤੇ ਭਾਗਵਾਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਬਿਉਰਾ ਉੱਪਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਭ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਸਨ, ਓਥੇ ਦੀਆਂ ਓਥੇ ਧਰੀਆਂ-ਧਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ 'ਬੇਅਦਬੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ' ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਂਝਿਆ, ਸੋ ਉਥੱਲ-ਪੁਥੱਲ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ, ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਖੁਣੋਂ ਪਈਆਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਰੁਲ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵੱਸੋ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਸੋ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਉਜਾੜਾ ਹੋਇਆ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਲਿਖਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਸਕੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਹੱਥ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਇਕ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਘਰ ਸੌ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਦੇ ਬਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ' ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੌਣ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੁਸ਼ਟ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੋਣਹਾਰ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਜੀਣ-ਬੀਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ। ਇਸ ਅਪਾਰ ਕੌਮੀ ਘਾਟੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਚਾਨਕ ਲੱਭੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਖੀਏ। ਮਸਲਨ, ਭਰਤ ਦਾ 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਕੋਟਲਜ਼ ਦਾ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਤੇ ਅਬਦੁੱਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦਾ 'ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ' ਜੇ ਲੋਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨੀ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੀ।

ਪਰ ਜੇ ਕੁੱਝ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਝੁਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਚੀ-ਖੁਚੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਚਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੇਧਰਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ

ਦੀ ਧਾਰਾ ਘਰ ਘਰ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਔੜ ਹੀ ਤੁਰੀ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਭੋਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵ-ਜ਼ਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ, ਪ੍ਰਤਿ-ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਕਿਆ ਸਨ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਪਟਿਆਲੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਵੱਸਦੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਡੇਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਬੜੇ ਆਦਰਜੋਗ ਸਨ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਨ। ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਹੰਗਾਂ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ, ਮਹਿਮਾਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਦਾਸੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਕੇ ਅੱਡੇ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥ, ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ, ਨਿਹੰਗਾਂ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰਸੀਆਂ, ਵੈਦਾਂ, ਪਾਠਿਆਂ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ੌਕ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਬਲਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੋਣਿਆਂ ਪਾਸ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੇਸ਼ਾ-ਵਰ ਲਿਖਾਰੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਜੋੜਨ ਦੇ ਠਰਕ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖਤਾਂ ਲੱਭ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਮੌਜੂਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਖੁੰਜੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਲਿਖਤਾਂ ਬੋਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਬਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਿਉਂਕ ਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹ, ਹੜ੍ਹ ਤੇ ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂ ਥਾਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਨਸਟ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉੱਦਮ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕਾਹਲੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਕੁੱਝ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਅਸਥਾਨ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ. ਬੇਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ, ਖ਼ਸਤਾਂ ਹਵੇਲੀ। ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਮਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆ ਗਏ? ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਈ ਖੱਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕੋਠਿਆਂ ਦਾ ਕਬਾੜ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਸੁਟਾਇਐ। ਗੱਡੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਈਏ ਦੇਣੇ ਪਏ। ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਥਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ...

ਲੋਪੋ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ:

ਜੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੋਥੀਆਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਬੱਝੀਆਂ ਦਿੱਸਣ, ਅਸੀਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਬਈ ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਐ ਪਰ ਚਾਣਚੱਕ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਭਈ

ਹੇਠੋਂ ਸਿਉਂਕ ਸਭ ਕੁੱਝ ਚਟਮ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਐ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ...।

ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੰਗਤਪੁਰਾ :

ਪੋਥੀ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਅਸੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ, ਧੂਪ-ਦੀਪ ਦੇ ਛੱਡਦੇ ਆਂ, ਰੁਮਾਲਾਂ ਵੀ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖੀ ਨਹੀਂ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ, ਜੋ ਵੇਖੇਗਾ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਬਠਿੰਡੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ :

ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਪੁੱਛੋ, ਵੱਡੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ੂਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਈ ਡੁੱਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਗਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀਂ ਜੁੜ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੇਰਾ :

ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਛੱਟ ਲੈ ਆਇਆ। ਵੇਖੀਆਂ ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ। ਅਸੀਂ ਬਸੰਤਰ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਐ ਕੱਚੀਆਂ-ਪਿੱਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਡੇਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ :

.. ਪਿਛਲੇ ਚੁਮਾਸੇ ਵਿਚ ਸਭ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਕਨਖਲ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਪੋਥੀਆਂ ਓਥੇ ਭੇਜ ਦਿਓ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਰੋਪੜ :

ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਦੇਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਨੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਬਥੇਰਾ ਮਾਲ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ।

ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਬੋੜਾ-ਬਹੁਤ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਨਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਲਿਖਤੀ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਲੱਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਅਜੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੋਈ ਨਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਸਦਾ ਲਈ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੋ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਖੋਜੀ ਹਉਕਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਬਚੇ ਪਏ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵੀ ਦੁਰਦਸਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵੱਲ ਫ਼ੌਰੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਡੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ—ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਭਾਵੁਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਝਿਆਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੋਥੀ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀ ਪਈ ਦਿੱਸੀ। ਇਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੇਕ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗੱਦ ਦਾ ਜੋ ਅਮੋਲਕ ਭੰਡਾਰ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਪੋਥੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲੱਭਣ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦਮ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਫਰੋਲਾ-ਫਰਾਲੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਠਿੰਡੇ ਜਿਲੇ ਦੇ ਹਰੀਏ ਜੱਟ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰਚਨਾਵਲੀ ਹੈ ਜੋ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿਰਮੌਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ।

ਲਿਖਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ—ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਲਿਖਤ-ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਾਡਿਆਂ, ਚਾਰਣਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਮਲਕ ਖਜਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮਾ ਹਨ; ਕਾਬਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ (ਹੁਣ ਤਾਂ 'ਸੀ' ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ—ਲੇਖਕ), ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ—ਖੁਦ ਸੰਪਾਦਕ ਪਾਸ 'ਵੈਰਾਗ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ

“ਪੂਰਨ ਭਈ ਮਿਤੀ ਜੇਠ ਵਡੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ 1939 ਆਰਤਵਾਰ ਸੁਭ ਦਿਨ ਸੁਭ ਘਰੀ...ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਭੁਖਾਰੇ ਮੰਝਿ...

ਦੋਹਰਾ ॥ ਯਹ ਪੋਸਤਕ ਪੂਰਨ ਭਇਓ ਆਮ੍ਹ ਜਲ ਕੇ ਪਾਹਿ ॥

ਧਰਤੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਕੀ ਨਗਰ ਭੁਖਾਰੇ ਮਾਹਿ ॥”

ਇਹ ਸਭ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪੁੰਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਘਰ-ਬਾਗੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਕਾਗਜ਼ ਕਿੰਨੀ ਔਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਚੰਗੀ ਸਿਆਹੀ ਕਿੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਮੱਧਮ ਲੋ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਗਾਲ-ਗਾਲ ਕੇ ਪੱਤਰੇ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਵੇਲਾ ਤੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿੰਨੇ ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਇਕ ਲਿਖਤ ਕਿੰਨੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵਸਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਲਦਿਆਂ ਜਾਂ ਨਸਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣੀ ਕਿਸੇ ਪਥਰੀਲੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲੇ ਜੋਧੇ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਸੰਗਠਿਤ ਧਿਆਨ ਏਸੇ ਵੇਲੇ, ਬਲਕਿ ਹੁਣੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਜੋ ਉੱਦਮ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋ ਸਨ (ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਖਸਮੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ) ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਲਿਖਤਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ, ਨਾ ਸੰਸਥਾ ਦੀ। ਸ਼ੈਰਾਨੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਖਜਾਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੋੜ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ

ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ, ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ, ਭਦੌੜੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਲਿਖਤਾਂ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰੁਲ ਗਈਆਂ, ਕੁੱਝ ਸੰਭਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਓਡ-ਪੁੱਡ ਗਈਆਂ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ ਪਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੁੜ ਨੇ ਨਾ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆ, ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ, ਵਰਨਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਅਨੁਪਮ ਵੇਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਾਲ ਓਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ? ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਗਈਆਂ, ਓਥੇ ਸਾਕਾ 'ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ' ਵੇਲੇ, ਇਹ ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੇਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇੰਦਿਰਾ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਲੈ ਗਿਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਸੇਧ-ਭਰੀ ਲਗਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਵਰਨਾ ਜਿਸ ਅਮੋਲਕ ਪੋਥੀ ਦਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਜਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਏਨੀ ਕਿਉਂ ਰੁਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ? ਸੈਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸੀ ਪੀ ਐਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਰਕਮ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖਤਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਕੰਮ ਠੱਪ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਮ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਬਜਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮੱਲ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਅਜੇ ਕੋਈ ਆਦਰਜੋਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਵਾਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਭ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੀਮਤੀ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਪੀ-ਐਚ ਡੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਟੇਟੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੋਈ ਬਚੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਥੋਥੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ। (ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ਼ ਨੇ ਉਤਿਆ ਹੋਇਆ ਆਵਾ ਹਣ ਤਕ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ)। ਸੰਗਰਹੀਏ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤੇ ਸਾਧੂ ਆਸ਼੍ਰਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਰੁਲ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਖੋਜੀ ਜਾਂ ਨਿਹੰਗ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੁੜੇ ਦੇ ਤੇ, ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ, ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੰਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪੱਤਰ ਹਰੀ ਜੀ ਦੀ

ਸਿਆਣਪ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। (ਹੁਣ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿੱਤ ਸਦਨ, ਗੋਲ ਮਾਰਕੀਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ)। ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਮੋਲਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ (ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਚੱਕਾ ਹੈ)। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਕ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਬਾ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਉੱਪਰ-ਕਥਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਾਈ ਉਹ 1000 ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਿੰਡੋ-ਪਿੰਡ ਫਿਰ ਕੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ?

ਉੱਪਰ ਦਿਤੇ ਸਾਰੇ ਬਹੁ-ਬਿੱਤੇ ਇਸ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਥੇਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਨਿਰੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਵੱਲ ਤੁਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਈਕ੍ਰੋ ਫਿਲਮਾਂ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਠਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ, ਉਚੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪਿੰਡੋ-ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਫਰੋਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਮਾਈਕ੍ਰੋ ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਭਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਏਗੀ ਜਿੱਥੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਪੱਕੀ ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਾਨ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ਜਾਂ ਵੇਚ ਦਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ, ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਚੀਨ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਏਸ਼ਿਆਈ ਰੂਸ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਣਾਈ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰੰਗ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਲੱਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਖਰਚ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੋਈ ਇਕ ਕਰੋੜ ਦੇ ਏੜ ਗੇੜ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਉੱਦਮ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਕੌਣ ਕਰੇ ? ਅੱਜ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਰੁਚੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਾਕ ਛੇਤੀ ਫਲੋਭੂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜੇ ਮੁੱਢ ਬੰਝਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਯੂ ਜੀ.ਸੀ., ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਦਾਨੀ ਸੱਜਣ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਭ ਬਹੁਤ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜੀ ਗੱਡੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣਾ ਪਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਬੇਗਰਜ਼ ਲਗਨ, ਸਿਰ-ਸੁੱਟਵੀਂ ਘਾਲ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਖਰਚ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕੱਝ ਪੈਂਡਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਟਨੇ ਦੀ ਖੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹ-ਦਿਸ਼ੇਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਇਹ ਸਮਾਂ ਦੱਸੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਢਿੱਲ, ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ, ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ*

ਮੇਰਾ ਇਹ ਲੈਕਚਰ ਡਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਤ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਰ ਪੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਲੈਕਚਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ, ਝੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰਸੀਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਪਰ ਜੇ ਕੁੱਝ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਮਝ ਲਈਏ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਝੋਰਾ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਹੰਢਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਸ ਹੈ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਗੇ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਆਪ ਬੋਹਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋਗੇ।

ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਤਅਲੁਕ ਜਿਲਾ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਸੰਗਤਪੁਰੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਕੇ ਹਟੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਚੋਣ-ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਣ-ਅਫਸਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਤਾਜੇ ਤਾਜੇ ਮੁੜੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਵੋਟਰਾਂ, ਏਜੰਟਾਂ, ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਨਾਲ ਛਲਕਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਟਾਫ਼ ਦਾ ਕਮਰਾ ਉੱਚੇ ਹਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਛਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੇ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਇਆ, “ਸੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਹਲਕੇ ਦੇ ਇਕ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਪੋਥੀ ਪਈ ਐ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਤੂੰ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾ ਆਈਂ ਕਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ-ਪਤਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ

* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ—13-11-1994 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ‘ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ’।

ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਟਦੈ। ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਪੁੱਛ ਲਈ।”

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਤੋੜੀ ਤੇਂਦ ਫੇਰ ਜੋੜ ਲਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਹਾਸੇ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਛੁੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁਮਨਾਮ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਕੱਚੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਚਕਾਬੂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਤੇ ਉੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੀ ਕਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਘੁੰਗ-ਵੱਸਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਅਣਪਛਾਤੇ ਕੱਚੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਫੱਕਦਾ ਫਿਰਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਫੇਰ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਿਆ, “ਯਾਰ, ਜਰਾ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਫਰੋਲ ਕੇ ਦੱਸ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਐ?”

“ਓ ਬਾਈ, ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਐ, ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਿੰਡ ਹੋਣੇ ਨੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ? ਕਦੀ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ ਚੱਲੂੰ।”

ਏਨੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਏਨੀ ਖੇਚਲ ਝੱਲਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਉਦਾਰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ੀਮਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿ ਜਾਓ।”

ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਹੀ ਲੰਘੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਆ ਗਈ। ਮੀਟਿੰਗ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਜ ਦਾ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾਉਂਦੇ ਸਾਰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਮੰਨੀਆਂ ਉਗਲੀਆਂ-ਨਿਗਲੀਆਂ ਤੇ ਬਸ ਫੜ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਜਾ ਉਤਰਿਆ।

ਮੌਸਮ ਵਧੀਆ ਸੀ—ਨਾ ਗਰਮੀ ਨਾ ਸਰਦੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੰਝ, ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵੱਲ ਉੱਲਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕੱਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਮਾਕਤ, ਜੁੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰੋੜੇ ਵਾਗ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੀ ਪੁੱਛਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂ? ਇਕ ਬੜੇ ਚੌੜੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬੋਝਲ ਢਿੱਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ?”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਪੰਚਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿਸਤਰੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਔਹ ਸੁਰੈਣੇ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਕਰੋ।”

ਮੈਂ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾ ਟੱਕਰਿਆ। “ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਏਥੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ, ਭਲਾ?”

“ਹਾਹ ਜੀ, ਆਹ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਐਨ ਸਿੱਧੀ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਿੱਚ ਜਾਊ।” ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

“ਵਾਟ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਐ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹੋਊ ਪੰਜ ਚਾਰ ਕੋਹ।” ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਬਸ ਜਾਊ ਐਸ ਵੇਲੇ ਓਧਰ?”

“ਬਾਗਰੂ-ਬਾਗਰੂ ਕਰੋ ਜੀ, ਨਾ ਬਸ ਨਾ ਟਾਂਗਾ। ਬੱਸ, ਦੁਪਹੀਆ ਉੱਡਦਾ ਜਾਂਦੈ, ਫਰਨ ਫਰਨ।”

ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜ ਸੌਤ ਮਿੱਟ ਬੇਸੋਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ

ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਤਿੱਖੀ ਤੌਰ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮਸਾਂ ਫਰਲਾਂਗ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਢਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਖੜਾਕ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੱਥੇ ਜਾਣੈ, ਵੀਰ ਮੇਰੇ?”

“ਸੰਗਤਪੁਰੇ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਕੀ ਗੱਲ ਯਾਰ, ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਐ? ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ ਜਾ।” ਉਹ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਦੱਸੋ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਓਥੇ ਈ ਐ, ਜਿੱਥੇ ਤੂੰ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਤੇਰਾ ਸਾਈਕਲ ਦੋ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੇ ਲਊ?” ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਵਾਟ ਕਾਫੀ ਐ, ਅੱਧਾ ਪੈਂਡਾ ਮੈਂ ਚਲਾ ਲਊ ਤੇ ਅੱਧਾ, ਵੀਰ ਮੇਰੇ, ਤੂੰ ਚਲਾ ਲਈਂ।”

ਉਹ ਭਲਾ ਲੋਕ ਝਟ ਬੋਲਿਆ, “ਕੋਈ ਨਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਜਾਓ, ਆਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਖੜੈ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਚਲਾਉਗੇ, ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਥੱਕ ਜਾਣੈ?”

ਮੈਂ ਫਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੈਰੀਅਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਛਾਟਦਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਭਲੇ ਮਾਣਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਸਾਈਕਲ।

ਸੰਗਤਪੁਰੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤਾੜ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਾਬਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਗਤ, ਸੰਗਤਪੁਰੇ, ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਬਠਿੰਡੇ ਵੱਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੀ ਹਮੀ ਭਰੀ।

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜੋਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਗਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹਸਾਸ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਹਨੇਰਾ ਤਾਂ ਖਾਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਥੱਲੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦੀ ਜਾਗ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਘੁੱਪ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੂਲੀ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਲੋ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਕਾਲਾ, ਸੰਘਣਾ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਬਜਾਰ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਆਉਂਦਾ ਦਿੱਸਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕੱਛ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੋਲ ਸੁੱਟੇ, “ਸੋਢੀ ਸਾਹਬ?”

“ਹਾਂ ਜੀ!” ਉਹ ਬੋਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ, “ਹੁਕਮ ਕਰੋ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਟਿਆਲਿਓਂ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਚੱਲੇ ਓ। ਮੈਂ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਜੇ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਈ ਰਹਿਣੈ।”

“ਧੰਨ ਭਾਗ”, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਓਥੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਪਰਤ ਪਿਆ।

ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਰਾਡੇ ਵਿਚ ਡੱਠੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਾ

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪੱਥੀ ਦੇ ਦਰਸਨਾ ਦੀ ਸਿੱਕ ਲੈ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ 12 ਪਿੰਡ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਦੱਸੀਏ ਨੇ।

ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਸੰਗਤਪੁਰੇ ਤੋਂ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਪਰੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਪਾਸ ਐ ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਐ—ਉਹ ਵੀ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਦੀ ਵਲ੍ਹੇਟੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੇਖ ਲਊ, ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਊ। ਸੋ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਨਵਾਂ ਰੁਮਾਲਾ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਫੇਰ ਸਾਡਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਐ।”

ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੋਢੀ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅੱਛਾ ਯਰਾਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਲ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਮੈਂ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੇਰੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪੋਥੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾ ਮੇਰੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੌਚ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੁੜਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਅਖੀਰ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾ ਕੇ ਬੋਲੇ, “ਅੱਛਾ, ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਕੁੱਝ। ਤੁਸੀਂ ਲੇਟੋ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ।”

ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਪੈਂਟੇ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜ ਮੋਅਤਬਰ ਸੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਆਇਆਂ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਵੱਲ ਚੱਲਣਗੇ। ਵੇਖੋ, ਜੇ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਏ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਪਊ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤੇ ਛਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸੌਣ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਲੈਣ ਆਏ।

15 ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਵਹੀਰ, ‘ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ’ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਹਲਕੀ, ਸੁਖਾਵੀਂ, ਤਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਹਵਾ ਰੁਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਡ੍ਰੇਲ-ਭਿੱਜੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਗੰਧ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਰਾਵਟ ਲਿਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸਲੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੜਕਸਾਰ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀ ਸੀ, ਨਿਰੇ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਘੁੱਟੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵੇਖ ਵੇਖ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਤਿੱਖੀ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਬੋਲੇ ਖੁਰੀ ਚੁੱਕਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਖੀਰ ਦਿੱਸਹੱਦੇ ਉੱਤੇ ਕੋਠੇ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਵਹੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਖੇਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਲੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਗੋਡੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।” ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’, ਜੋ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 20 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤਕ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸਜ ਗਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ:

“ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਏ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੇਜਿਆ। ਪੋਥੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲੱਗੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਐ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਪਟ ਕੀਤੀ ਐ ਬਈ ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਐਸੇ ਪਿੰਡ ਸਾਡੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੋਥੀ ਦਿਖਾ

ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਬੈਠਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਿਤੇ ਗੱਲ ਓਲਟੀ ਨਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੜਪ ਉੱਠੇ। ਇਕਦਮ ਲਾਵਾ ਫੁੱਟਿਆ, “ਅਸੀਂ ਪੰਥੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਣੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਕਰ ਲਵੋ ਜੋ ਕਰਨੈ।”

“ਜਾਹ-ਜਾਦੀਆ” ਮੇਰਾ ਮਨ ਚੀਕਿਆ, “ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਆਪ-ਸਹੋੜੇ ਹਮੈਤੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਗੰਢੇ ਗਾਲ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।” ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹਮੈਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇਸ ਸਤਾਰ ਦੀ ਤਾਰ ਵਰਗੇ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ, ਮੈਂ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਵੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਜੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਬਣਦੈ। ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਪੰਥੀ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਉਸਤਾਦ ਆਂ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਤੇ ਚੋਟਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਏਧਰ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੰਥੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਸੋ ਮੈਂ ਉਚੇਚਾ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸਨਾ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਰਾਤੀਂ ਸ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਜਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਉੱਤੇ ਜਲਧਰ ਪਹੁੰਚਣੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਹਾਜਰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਐ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸ ਹੋਵੇਗੀ ਪੰਥੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ।”

‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਬੜੀ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੇ, “ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਾਈ-ਬੰਦ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਕਿ ਪੰਥੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਰਾਈਦੇ ਨੇ।”

ਏਨੇ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਲੱਸੀ ਪੀਤੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਦੌੜਦੀ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਦਰਸਨ ਕਦੋਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ ਓਦੇ ਆ ਜਾਗਾ। ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਕਲਾਂ ਤਾਂ ਵੇਖ ਈ ਲਾਗਾ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰੁਮਾਲਿਆ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਪੰਥੀ ਦੇ ਦਰਸਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲੇ, “ਅਸੀਂ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦੇ, ਬੰਦ ਪੰਥੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਆ ਤੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਨਵਾਂ ਰੁਮਾਲਾ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਲ ਭਰ ਲਈ ਸੰਤੋਖ ਦੇਂਦੇ ਆ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਪੰਥੀ ਨੂੰ ਖੱਦਰ ਦੇ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਵਲ੍ਹੇਟਦੇ ਓ, ਕੀਮਤੀ ਰੋਸਮੀ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਲ੍ਹੇਟਦੇ ?” ਮੈਂ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਨੂੰ ਓਲਝਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹੈ, ਅਸੀਂ ਖੱਦਰ ਵਰਤਦੇ ਆ ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਰੋਸਮੀ ਰੁਮਾਲ ਚੁਣ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਆ।”

“ਪੋਥੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਸੀ ਆਪ ਤਾ ਕੀਤਾ ਈ ਹੋਵੇਗਾ ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ?”

“ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਤਕ ਦਾ ਪਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਣ ਜਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ।”

‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਵਾਬ ਮੇਰੀ ਸੋਚੀ ਤਰਕੀਬ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

“ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟੀ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਕਸੇ ਜਾਂ ਟਰੰਕੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ।

“ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਲਈ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਟਰੰਕੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਆਂ।”

“ਬਾਹਰ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ?”

“ਬੇਅਦਬੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਅਸੀਂ ਰਜਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਸੰਦੂਖ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਆਂ। ਪੋਥੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੈ, ਪੀਰ ਵੀ ਹੈ।”

“ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੇਖਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?”

“ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੇਖੇਗਾ, ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ।”

ਮੈਂ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਨੂੰ ਜਿਸ ਮਕੜੀ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਸੋ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ

“ਗੁਰੂ ਜੀ, ਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੌੜੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਹੈ ਸੱਚੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਗਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖਰਚ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਦੇ ਓ ਬਈ ਅਸੀਂ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਆਂ, ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਦੇ ਆਂ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਏਸ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਦੇ ਕੌਮਲ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਚਲਾ ਛੱਡੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਬਥੇਰੇ ਸੋਚੀ-ਬੋਚੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੋਥੀਆਂ ਹੈਗੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਨੇ ਬਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਆਂ ਤੇ ਕਈ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ‘ਪੋਥੀ’ ਨਾਲ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਕਰੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਰੋ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ।”

ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾਉ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੋਥੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਿਆਨਕ ਨਕਸ਼ਾ ਉਘਾੜਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਈ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਜੋਤਸੀ ਜੇ ਬਈ ਸੰਦੂਖ ਵਿਚ ਪਈ, ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟੀ, ਜੰਦਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਓ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਏਥੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਏਥੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਪੋਥੀਆਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਨੇਹਾ ਪ੍ਰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਜਤ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਾਜ ਹੁਣ ਉੱਘੜ ਚੁੱਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਐ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਸ ਹੋ ਕੇ, ਪੋਥੀ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਅਖਵਾ ਕੇ ਤੇ ਪੋਥੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਪੋਥੀ ਦਾ ਏਨਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ?”

ਮੇਰੇ ਏਸ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਚਲਾਏ ਅਣਿਆਲੇ ਤੀਰ ਉੱਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਭਖ ਉੱਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਤਮਤਮਾ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਖਰੂਵੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲੇ

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੰਚੈਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ? ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਓ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਅਲਜਾਮ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ?”

ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੇਰੀ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਆ, ਪਰ ਜੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਗਲਤ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਕੰਨੋਂ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣਾ।”

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨੇਰੀ ਵਾਗ ਉੱਡ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਖੂਹੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਡੋਲ ਠਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਛਿੱਟੇ ਜਿਹੇ ਸੁੱਟ ਲਏ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਆਪਣੇ ਕੰਠੇ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਸੰਦੂਕ ਨੂੰ ਜਾ ਪਏ। ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਪੋਥੀ ਵਾਲੀ ਟਰੱਕੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਟਕਾਈ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਆ ਧਮਕੇ। ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਫਾੜ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਜ ਉੱਤੇ ਟਰੱਕੀ ਰੱਖ ਕੇ ਗਰਜੇ, “ਵਿਖਾਓ ਇਕ ਵੀ ਕੀੜਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬੁਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।”

ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੋਥੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਮੰਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪੋਥੀ ਵੱਲ ਵਧੀ, ਮੱਥੇ ਟੇਕੇ, ਮਾਇਆ ਚਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਭੁੱਵੇ ਬੈਠ ਗਏ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬੱਲੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਰੱਕੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪ ਪੋਥੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ। ਸਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਠਾਂ ਮੋੜ ਲਈਆਂ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰ ਸੀ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਰੋਣਹਾਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਪੁੱਤ। ਪੋਥੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਣੀ, ਪਾਪ ਹੁੰਦੈ। ਕੋਈ ਹਰਜ-ਮਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ?”

ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੁੱਟਦੀ ਤੇ ਤਰਲਿਆਂ ਤੋਂ ਧਮਕੀ ਜਾ ਪੌਸ ਵੱਲ ਸਰਕਦੀ ਜਾਦੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਟਰੱਕੀ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਰੁਮਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੈਠਦਾ ਜਾਦਾ—ਕਿਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਜੀ’ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕੰਨ ਨਾ ਧਰ ਲੈਣ।

ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੀਭ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਅਥਿੜਕ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਬੋਲਣ ਨਾ

ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮਾਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੁਚਿਤ ਹੋਏ ਰਹਿਣ। ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਸੁਰ ਇਹ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ, "ਮੈਂ ਅਕਲ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਈ ਆ, ਐਨਕਾ ਕਰਕੇ ਅੱਧਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਮਝ ਲਓ, ਪਰ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੇ ਪੂਰਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ ਡਰ ਐ।"

ਮੇਰੇ ਭਾਗਾ ਨੂੰ, ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਟਰੱਕੀ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਢੱਕਣ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦੁੱਬੇ ਜਿਹਾ ਲੋਹਾ ਬੈਠਿਆ ਦਿੱਸਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਉੱਤੇ ਸੀ। 'ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਮੁੱਛ ਬੱਲੇ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਵਰਨਾ ਪੋਥੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਿਘਨ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ, "ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਰਮਾਤ ਕਰ ਵਿਖਾਈ ਐ।"

ਲੋਹਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਵੱਲ ਗਿਆ। "ਵੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਜੀ, ਇਹ ਜੇ ਨਮੂਨਾ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ, ਜੋ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੁਰਬਲ-ਕੁਰਬਲ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ" ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਕੀੜੇ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਾ ਕੇ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਾ, ਪਰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਇਸ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ।

"ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨ'। ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਜਾਹਰਾ ਗੁਰੂ' ਮੰਨਦੇ ਆਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੋਥੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰਮ ਕੱਢਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਈ ਰਾਖੈ। ਇਕ ਨਿਆਣੀ ਜਿਹੀ ਕੀੜੀ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਐ ਪਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਚੱਕ ਵੱਢ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਪੀੜ ਮਨਾਈਦੀ ਐ। ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹਰ ਜ਼ਖਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੀੜੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਰਾ ਸੋਚੋ ਖਾਂ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ? ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਡੰਗਰ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਵਿਗੜ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾਈਦੈ ਜਾਂ ਮੱਲ੍ਹਮ ਘਰ ਲੈ ਆਈਦੀ ਐ, ਪਰ ਇਹ ਪੋਥੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਸੀ ਕਰੇ ?"

ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਲਈ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਿਆਨਕ ਨਕਲੇ ਵਾਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਬਿਜਲਈ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪੋਥੀ ਦੇ ਚੀਰਹਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਰੁਮਾਲੇ ਉੱਤੇ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੇਅ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦੇ ਵਾਰੀ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਵਿਖਾਈਆਂ। 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਖਿਸਿਆਨੀ ਬਿੱਲੀ ਬਣੇ ਨੀਵੇਂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਮੇਰੀ ਘੜੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਸਾ ਤੁੜਾ ਕੇ ਦੁੜੰਗੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਅਸਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਰੁਮਾਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕਿਤਾਬੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਜਿਲਦ ਪੋਥੀ ਨਿਕਲ ਆਈ।

ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਤੋਂ ਅੰਤਲੇ ਪੱਤਰੇ ਤਕ ਵਰਕ-ਗਰਦਾਨੀ ਕੀਤੀ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮੀਟੇ ਆਗੂ ਦਾ ਗੁਟਕਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਗਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੋਥੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਦੀ ਬਾਬਾ ਪਿਰਥੋ ਚੰਦ 'ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ 'ਛੇਵੀਂ' ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਰਲੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਮਾਲੇ ਝਾੜ ਕੇ ਪੋਥੀ ਫੇਰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਟਰੰਕੀ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਟਰੰਕੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਮੱਥੇ ਟੇਕੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਭਾਜੜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ 'ਸੁਕਰਗੁਜਾਰ' 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਦਾ ਲਈ, ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਸੁਕਰਗੁਜਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਭੱਜਿਆ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਸੰਗਤਪੁਰੇ ਤੋਂ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੋਟਰ-ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਘਟਨਾ-ਲੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪੋਥੀ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਅਲੁੱਕ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੀ ਭਲੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੰਨੇ ਤਕ ਚੱਲਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਖੰਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੋਥੀ ਦੇ ਸਿਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਬਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਾਕਿਆ ਇਉਂ ਹੋਇਆ:

ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਸਿਹਾਣੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਕਸ਼ ਸਮੇਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਸਾ ਛੱਡੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਦੱਸ ਪਾਈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਨਾਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਢੰਡੋਲੀ ਖੁਰਦ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਬਸ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜਾ। ਉਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਕੀਲ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੁਗੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਲਿਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਫੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲੇ ਨੇ ਦਰਸਨਾ ਲਈ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੌੜੀ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਭੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮੇਰੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਕੀਲ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, "ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਐ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾ ਈ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਨੇ।"

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ, "ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਜੀ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਆ ਸੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਟੀਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਐਹ ਪਿਛਲਾ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ

ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਬੇਅਦਬੀ ਤੋਂ ਬੜੀ ਡਰੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਖੰਨੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ।”

“ਕਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ?”

“ਲੈਨੋਂ ਪਾਰ ਆਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ।”

“ਕੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਸੀ?”

“ਕਾਹਨੂੰ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਈ ਸੀ।”

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਦਸੇਰਾ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਅਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵੀ, ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਰ ਸਤਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕੀ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਇਲਮ-ਦੋਸਤ, ਉੱਚ-ਪਦਵੀਏ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦਾ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਖੰਨੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੂਚਨਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਸ ਫੜੀ ਤੇ ਖੰਨੇ ਜਾ ਉਤਰਿਆ। ਜਾਦਿਆਂ ਰੋਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਦਾ-ਪੁਛਾਉਂਦਾ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਐਨ ਉੱਪਰਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਸਣ ਲਈ ਇਕ ਮਿਆਨੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਤਸਦੀਕ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਈ ਕਿ ਮਿਆਨੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਸਣ ਲਈ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ, ਆਮ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਚੰਗੀ ਪਲੀ ਹੋਈ ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੇਟ, ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਬਚ ਗਏ ਜਾਂ ਬਚਾ ਲਏ ਗਏ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਗੋਲਕ ਬਣਨ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਭਾੜੇ ਦੇ ਪਾਠਾ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ, ਕਾਲੇ ਗਾਤਰੇ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਉੱਗੇ ਦਾੜ੍ਹੇ ਤੇ ਮੁਛਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਫਸਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਬਾਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਏਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਓ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸਾਓ? ਸਵੇਰੇ

ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ਉੱਠਣਾ ਪੈਂਦੇ ? ਰਾਗੀ ਜੱਥਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਕਮੇਟੀ ਕੈਸੀ ਐ ? ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਕਿ ਖਟਪਟੀ ਚਲਦੀ ਐ ? ਆਏ ਗਏ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ? ਲੰਗਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ? ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਜਾ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ? ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਆਮਦਨ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦੀ ਐ ? ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਓ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਤਵਾਰੀਖ਼' ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਜੇ ? ਪ੍ਰੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਦਰਪਣ' ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੈਂਟ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜੇ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਕਿੱਥੋਂ ਲੈਂਦੇ ਓ ?" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਚੱਜ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਬੇਚੱਜ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਿਆ-ਪੁੱਛਦਿਆ ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ :

“ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਐ; ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਓ। ਆਪ ਚੰਗੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਓ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰੜੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨਤਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਐ ?”

ਮੇਰੇ ਸਿੱਧੇ ਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਬੱਲਿਓਂ ਜਮੀਨ ਖਿਸਕਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਝੱਟ ਸੰਤਲ ਕੇ ਗੜ੍ਹਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਜੇ, “ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ ਐ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਆਂ, ਅਸੀਂ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਸ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦੇਂਦੇ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਓ ਨਾ ?”

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਪੱਕੀ ਵਰਗੀ ਪੱਕੀ ? ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਨ ਕਿਸ ਨੇ ਭਰੇ ਨੇ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਨਸੋ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਅੱਧੇ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਬੀੜਾ ਸੰਤੋਖਦੇ ਨੇ, ਓਥੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸਤਕਾਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।”

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਇਕ ਅੱਧਾ’ ਬੰਦਾ ਮੈਂ ਆਪ ਸਾਂ।

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਹੁਗੋਂ ਉੱਜ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨਜਾਣੇ ਬੰਦੇ ਉੱਤੇ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਹੁਰੀਤ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁਰਹਿਤ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੰਡੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉੱਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਸੇ ਦੀ ਸਰਾਰਤ ਲਗਦੀ ਐ।” ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਉੱਬਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੋ ਬਿੰਦ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਬੋਲੇ, “ਆਓ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਖਾਈਏ ਅਸੀਂ ਬੀੜਾ ਕਿੰਨੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸੰਤੋਖਦੇ ਆਂ।” ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੌਰ ਲਿਆ। ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਆਨੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਅੰਦਰਵਾਰ, ਹੇਠੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤਕ, ਖੁੰਬ ਹੋਏ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤਰ ਦਿੱਸੇ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਨੇ ਦਿਮਾਗ ਮੁਅੱਤਰ ਕਰ **Page 216**

ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਦੇ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠ ਕੇ ਚਿੱਟਾ ਹੁਮਾਲਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਥੱਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਸਜਾਈਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀੜਾਂ ਚਿੱਟਿਆਂ ਹੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀਆਂ ਦਿੱਸੀਆਂ।

ਉਥੇ ਖੜੋਤਿਆ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਜੀ ਹਾਰ ਗਿਆਂ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਜੋਕਾਰਾ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਜਿੱਤ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁਮਾਲਾ ਮੁੜ ਕੇ ਬੀੜਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿਸਕ ਕੇ ਪਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਹੁਮਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀੜ ਕੱਢ ਕੇ ਵੇਖੀ, ਛਾਪੇ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਹੁਮਾਲੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਉਹ ਬੀੜ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੀ ਬੀੜ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੱਟੇ ਹੁਮਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਘਸਮੈਲਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਟਾ ਹੁਮਾਲਾ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਯਾਤਰਾ ਪੁੱਗਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਹੁਮਾਲੇ ਨੂੰ ਗੰਢ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬੀੜਾਂ ਵਾਲੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਮਰੁੰਡੇ ਹੋਏ ਦੋ ਚਾਰ ਪੱਤਰੇ ਉੱਪਰ ਪਏ ਦਿੱਸੇ। ਹੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹਰ ਪੱਤਰੇ ਉੱਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ਹੋਈ ਐ।”

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵਾਗੀ ਸੀ ਬੋਲਣ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ਉਰੇ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵਿਖਾਵਾਂ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਪੱਤਰਾ ਕੁੱਝ ਸਾਫ਼ ਐ, ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੋ ਮਾਂ ਭਲਾ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨੇ?”

ਬੋਲੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹੋ ਤਾਂ ਹੈ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਐ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ‘ਨਾਨਕ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਐ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਇਹ ‘ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ’ ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ‘ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ’ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹੀਦੈ? ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਖੰਨੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋਜ਼ ਧੂਫ਼-ਦੀਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਬਣੇ? ਜੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਆਂ ਕਿ ਖੰਨੇ ਦੇ ਲੈਨੋ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਲਗ ਜਾਉ?”

ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਿਤ ਖੁਨਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣ ਦਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਮੈਂ ਉੱਪਰਲੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ, ਹੇਠਲੀ ਤੀਜੀ ਬੀੜ ਦੇ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਦੇ ਮੈਲੇ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ। ਮਰਿਆਦਾਪਾਲ

ਗੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕੁਤਰ-ਕੁਤਰ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ, ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਬੱਜਰ ਭੁੱਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਿਆਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗੰਥੀ ਜੀ ਬੜੀ ਮਸਕੀਨ ਜਿਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲੇ, “ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਦਾਸ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤੈ। ਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬਚਾਇਐ। ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਅਵਗੁਣ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ, ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਾਗਾ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਾਪ ਦੀ ਗੱਠੜੀ ਦਾ ਕਰੀਏ ਕੀ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੋ। ਜੇ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਨਾਂ ਕਿ ਇਹ ‘ਨਾਨਕ’ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੀਟਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਕੀ ਐ?”

ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਲੱਥ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਪੋਥੀ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਫੜਾਈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਬੱਸ-ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਮਤੇ ਕੋਈ ਪੋਥੀ ਮੁੜਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਖੰਡਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ।

ਅਗਲਾ ਕਿੱਸਾ ਸੰਗਰੂਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਬਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗਰੂਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਹ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਸਵੇਰ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਕਰ ਲਾਵਾਗਾ ਤੇ ਦੋ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਛੇਤੀ ਮੁਕਾ ਕੇ ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੇ ਦੇ ਇਕ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਡਿਣਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਡਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਗੰਥੀ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਲਮੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਕੁੱਝ ਖਰੜੇ ਵੇਖੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਖਰੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸੁਣ, ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨ-ਰਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੂਰੇ 2 ਵਜੇ ਜਾ ਧਮਕਿਆ, ਇਕ ਦੋ ਚੱਕਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਏ ਤੇ ਬੱਸ ਫੜ ਕੇ ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਉਤਰਿਆ। ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਦਾ ਪੈਂਡਾ, ਅੱਗੇ ਵਾਗ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਗੰਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਕਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਡੇਰੇ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੋਈ, ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹੰਤ ਜੀ ਤਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਰ

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਲੰਘਾਇਆ, ਓਥੇ ਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਿਰਦੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਇਕ ਵੈਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਤੋਂ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸੋਢੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਸ ਇਕ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੋਥੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਮਹੱਤ ਜੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਸਰਪੰਚ ਹੁਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਉਚੇਚਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਭੋਜਿਆ ਪਰ ਬੰਦੇ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਹੱਤ ਜੀ ਤਾਂ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗਰੂਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਇਰੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਰੱਬ-ਸਬੱਬੀਂ ਬਹੁਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾਓ-ਪੀਓ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਰਿਹਾ, ਦੂਜੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਘਰ ਦੀ ਭਾਲ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਔਖ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਉਹ ਪਰਸੁਆਰਥੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਡੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਰ ਉੱਤੇ ਬੱਪ-ਬੱਪ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਝਾਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਹੜੇ ਬਈ?”

ਮੈਂ ਉਤਾਹ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਪਟਿਆਲਿਓਂ ਆਇਆਂ।”

ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲਟੈਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪੌੜੀਆਂ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉੱਪਰ ਇਕ ਸੁਆਣੀ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਇਕ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਾ ਰੋਟੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁਲਹ ਮਾਰੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਘਰ ਦੀ ਮੁਖੀਆ ਇਕ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਓਥੇ ਦਿੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਪੁੱਛਿਆ, ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੱਸ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਸਾਡੀ ਹੋਈ ਪੋਥੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆਂ। ਏਥੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਕੁਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਫਲਾਣਾ ਬੰਦਾ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਾ। ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਆਣੇ ਠੀਕ ਈ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਦਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਉੱਤੇ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਐ।”

ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਠਰੱਠੇ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਚੱਲ ਵੱਸੇ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲੀਂ ਕਿੱਥੇ ਪਈ ਹੋਈ ਐ?”

ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ—ਇਕ ਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੋਥੀ ਦੀ ਪਕੜ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ, ਦੂਜੇ ਪੋਥੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ

ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ, ਰੱਬ ਉੱਤੇ ਡੋਰੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਾਊ ਬੰਦਾ ਟੱਕਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਭ ਸ਼ਗਨ ਦੱਸਦੇ ਪਏ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰੋਂ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ।”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ ਐ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਪੋਥੀ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭ ਲਾਂਗੇ ? ਖ਼ਬਰੇ ਕਿੱਥੇ ਧਰੀ ਹੋਈ ਐ ? ਜਦੋਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਗੁਜਰੇ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ ਪਉ।”

ਮੈਂ ਪੈਰ ਹੇਠ ਆਏ ਬਟੇਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਕਿਸ ਨੇ ਵੇਖਿਐ ? ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਮ ਕਾਲ ਦਾ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਫਿਰਕੀ ਦੀ ਚਾਲ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਦਲੀਲ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੁੱਝ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਮੁੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਡੇ ਲਾਹੁੰਦੀ ਨੂੰਹ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਮੁੰਹ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਮਾਂ ਜੀ, ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਐ, ਜਿੰਦਣ ਬੱਲਿਓਂ ਬਾਗ ਕੱਢਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਓਦਣ ਮੈਂ ਹੁਮਾਲੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇਰਾ; ਤੂੰ ਬੜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੱਕਰੀ ਏਂ। ਫੇਰ ਵੱਡੇ ਸੰਦੂਕ ਨੂੰ ਉਹ ‘ਕੋਠੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਝੱਟ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਤਰਲਾ ਸੁੱਟਿਆ, “ਮਾਤਾ ਜੀ, ਖੇਚਲ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹੁੱਸੜ ਵੀ ਬੜੇ ਪਰ ਜੇ ਕਾਕਾ ਜੀ ਲਾਲਟੈਨ ਫੜਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਪੋਥੀ ਵਾਲੀ ਗਾਂਢ ਲੱਭ ਲਿਆਵਾਂ।”

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਖ਼ਬਰੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਸਵੱਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੱਸ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੇਚਲ ਦੇਈਏ। ਜੇ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀਓਂ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪ ਕਰਾਂਗੇ, ਤੁਹਾਥੋਂ ਪਿਛਾਣੇ ਵਗਾਰ ਕਰਾਉਣੀ ਐ ?”

ਮੈਂ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਖੇਚਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?”

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬੋਲੀ, “ਵੇ ਵੀਰਾ ! ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਮਹੀਓਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਂ।”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਭੈਣ, ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਖਾ ਲੈ, ਪੋਥੀ ਪਿੱਛੋਂ ਕੱਢ ਲਵਾਂਗੇ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪਈ ਐ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਐਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਰ ਚੱਲਿਆਂ ?”

ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਚਬਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ। ਜੁਆਨ ਨੇ ਲਾਲਟੈਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ, ਇਕ ਪੀਪੇ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਦੂਕ ਉੱਤੋਂ ਵੇਰ ਸਾਰਾ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਲਾਹਿਆ। ਵੇਰ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਿਆ। ਸੁਆਣੀ ਸੰਦੂਕ ਦੇ ਵਿਚ ਵੜੀ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਰਜਾਈਆਂ-ਤੁਲਾਈਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਲਾਲਟੈਨ ਫੜੀ ਥੰਮ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੱਲ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜੇ ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਏਨੇ ਕੱਪੜੇ ਏਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਫੇਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੱਤੇ ਵੀ ਤਾਂ ਏਸੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਣਗੇ।

ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਉਗਲਾਂ ਨੇ, ਪੋਥੀ ਦੀ ਗੰਢ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਬਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੋਥੀ ਦੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਬਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਨਾ ਲਏ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਮੈਂ ਲਾਲਟੈਨ ਫੜ ਕੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਤਰ-ਬ-ਤਰ ਹੋਏ ਪਏ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁੱਸੜ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਅਡੌਲ ਹੋ ਕੇ ਭੁਗਤਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਲਾਲਟੈਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪੋਥੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਰਿ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ ਸਟੀਕ ਸੰਪਾਦਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਰਾਤੀਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਬੜੀ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨੀਂਦਰ ਆਈ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕਸਾਰ ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਹਾ-ਧੋ ਲਿਆ; ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜੁਆਨ ਸੁਪੁੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਦਿੜ੍ਹਬੇ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਛੋਟੇ ਰਸਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਾਲੇ ਮੋੜ ਤਕ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਬੜੀ ਹੋਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਪਹਾੜ ਜਿੰਡੀ ਝੇਡ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਚੇਰਾਂ ਲਈ ਮੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੁਰਲੱਭ ਖਰੜੇ ਸਮੇਤ ਪੰਜ ਬੜੇ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਖਰੜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਮਾਂਗਵੇਂ ਲੈ ਗਏ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਗਵੇਂ ਦਿੱਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚਾਨਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਰਵਾ ਮਸਾਣਾਂ ਤਕ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਪੋਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਨਾ-ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਰੰਗਰੂਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਪਰ ਘਰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਵਰਜਦੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਪੋਥੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਔਖੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਮਸਲਨ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੋਥੀ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹਥਿਆਉਣੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਬਣਦੇ ਗਏ; ਇਹ ਮੇਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਲਓ, ਪਰ ਖੜੇ ਪੈਰ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਧਿਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਢਿੱਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਔਖੀਆਂ

ਮੌਕਾ-ਸਨਾਸੀ, ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬੀ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਪੈਤਰੇ ਦੀ ਫੁਰਤੀਲੀ ਚੋਣ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਪੋਥੀ-ਭਾਲਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰੇ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦਾ ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ ਤਾੜ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮਾਲਕ ਪੋਥੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਮਤ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇਗਾ ਜਾਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਵੇਗਾ ਤੇ ਦੇਵੇਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਰ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਸਾਧਨ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਉਹ ਟੂਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਡਾਕ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ, ਅਫ਼ਸਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਦਿਆਂ ਸ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਤਾਰ ਕੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਉ ਇਕਦਮ ਚੜ੍ਹ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ, ਨੰਗੇ-ਨੰਗ ਬੁਤਾਲ ਸੌ, ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਦੀ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ, ਪਿੰਡੇ-ਪਿੰਡ ਘੁੰਮਦਾ ਸਾਂ ਜਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ਮੁਆਇਨਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਅਜਨਬੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਨੇਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਭਾਲਕ ਵਿਚ ਫ਼ਲਾਣਾ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਲਗਨ—ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰਸੁਆਰਥ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੈ, ਇਹ ਵਗਾਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਵਪਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਕਦ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਫ਼ਾ ਕਮਾ ਕੇ ਪੋਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਟੂਆ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਪੋਥੀ ਦੀ ਵੱਟਕ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਪੋਥੀਆਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੋਥੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਹੇੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਤਨ ਦਾ ਸੁਖ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਮੁੜਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ਾਲੀ ਝੋਲੀ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਨਾ ਇਸ ਤਲਾਸ਼

ਇਕ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਚੁੱਕੀ, ਸਬਰ-ਸੁਕਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੁਪਤਨੀ, ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਂ ਦੀ ਬੁੜ ਤੋਂ ਛਿੱਥੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, “ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪੋਥੀਆਂ ਨੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਫੇਰੇ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸਾਂ?” ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਪਿੱਠ ਲਵਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਛਤਿਹ ਬੁਲਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਵਾਂ:

“ਪਿਆਰੀਏ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਾਕ ਤੋੜ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਲੱਗਣ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਅੱਖ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈਓ? ਤੇਰੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤੇਰੀਆਂ ਇਹ ਸੌਂਕਣਾਂ (ਪੋਥੀਆਂ) ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੁੰਦੀ?”

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਵੀ ਏਥੇ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਦਾ ਲਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਜਾਣ।

ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ!

ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਸੰਭਾਲ*

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗੀ ਸੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਬੀਜ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਡਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਲਗਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ 'ਖਰੜਾ-ਬਿਰਤੀ' ਕਿਸੇ ਹਾਜਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸੇ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਲਗਨ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਆਸ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਏਥੇ ਜੁੜ ਬੈਠੀ ਸੰਗਤ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗੀ।

ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਜਮਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੁੰਧਕ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚਲਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁੱਲ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਤਾਰਿਆ, ਮੁਫਤ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਭ ਲਈ, ਮਾਂਗਵੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਵੀ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਜੇ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੇ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੱਭੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਹੁੰਝਾ-ਫੇਰ ਜਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ "ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ"। ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਹੱਡੀ-ਝਾਗੇ, ਅੱਖੀ-ਛਿੱਠੇ ਤੇ ਕੰਨੀ-ਸੁਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਥੋਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੱਲ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ

* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ 29 3 1993 ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਬੀਜ ਭਾਸ਼ਣ।

ਇਕ ਅਣਛਪੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਓਦੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਗਨ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਏਨੀ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਖਰੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਤਾਰੀਖਦਾਰ ਖਰੜਾ ਸੀ ਤੇ ਪਰਣਾਮੀ ਮਤ ਦੇ ਬੜੇ ਦੁਰਲੱਭ ਅਤੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ, ਬੜੀ ਬਰੀਕ ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਦੋ ਮੁਕੰਮਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਛਪੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੁਟਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਦੁਰਲੱਭ ਲਿਖਤਾਂ 1947 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਜਦ ਵੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦਰ ਉਚਾਟ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 1950 ਤੋਂ 1963 ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਖਰੜੇ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਖਰੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਰਕਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਖਰੀਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਨੂਪਮ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਮਤ 1747 ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 2913), ਮੇਰੀਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦਾਰੀ ਵੱਲ ਲਾਇਆ। ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਥਾਪੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਹਿੱਲਿਆ ਜਾਂ ਨਾ, ਮੈਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹਰ ਦੌਰੇ ਦੀ ਰਪੋਟ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਸੂਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਬੀੜ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦਾਸੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਓਥੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦੇਣ ਵੱਧ ਭਾਵੇਂ ਹਵੇ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਾਏ ਨਹੀਂ।

ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਆਪੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਪਈ, ਪਰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੋਜ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈੜੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਾਠੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਨ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਡਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਖੀ ਹਨ।

ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਗੱਸਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ਰਨਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫ਼ੁਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਾਲੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਇਉਂ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਣਗੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਪੁੱਟੇ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਨਿੱਘੀ ਵਧਾਈ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਨ ਉਸੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸਾਭੀ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ। ਜੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਤਾਂ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਖੋਜੀ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰੋਤਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਛੇੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਲਵਾਂ।

ਅੱਜ ਛਾਪੇ ਦੇ ਰਿਵਾਜ, ਹੁ-ਬ-ਹੁ ਉਤਾਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਆਵਾਜਾਈ, ਲਿਜਾਈ-ਢੁਆਈ ਤੇ ਪਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਤਿੱਖੀ ਤੌਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕੋ ਰਚਨਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਥਾਂ ਟਾਈਪ ਦੀ ਜਾਂ ਛਾਪੇ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਛੇਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਾਈ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਦ-ਛੇਦ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਦਾ ਕੰਮ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਲਮੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਰਹੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛਾਪੇ ਨੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਘਾਤਕ ਢਾਹ ਲੱਗੀ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੱਥ-**Page 226**

ਦੀ ਕਦਰ-ਕੂਤ ਵਧਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬਿਰਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੁਣ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ, ਪਰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕ ਪੋਥੀਆਂ ਰੱਦੀ ਵਜੋਂ ਹੁੰਝੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਗਾਚਨੀ ਵਿਚ ਗਾਲ ਕੇ ਬੋਹੀਏ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਈਆਂ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ 'ਬੇਅਦਬੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ' ਨਦੀਆ-ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਆਪਕ ਨਿਕਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਖਰਾ ਸੋਨਾ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਈ ਪੋਥੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲ ਦੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਜਾਂ ਵਿਹਲ ਸੀ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕਿ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੱਛੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਲਿਖਣਜੋਗ ਤੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਥੁੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅੱਛੀ ਸਿਆਹੀ, ਜੋ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕਣ ਨਾ ਦੇਵੀ, ਬਜ਼ਾਹੋਂ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਬਣਾਉਣੀ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ' ਵਾਲਾ ਇੰਦਰਾਜ ਇਸੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ)। ਇਕਸਾਰ, ਸਾਫ-ਸਾਫ, ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜਿਲਦਸਾਜ ਲੱਭਣਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਚਲੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋੜੇ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਦੀਵੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੋਲ, ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਔਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

1. ਮਸਲਨ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਰੱਖਿਅਤ ਸੰਮਤ 1884 (1827 ਈ) ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ॥

੧. ਬੋਲ੍ਹ

੨. ਗੁੰਦ ਕਿੱਕਰ ਕਾ ਸਿਰਸਾਹੀ ਦੋਇ

੧. ਇਕ ਰਤੀ ਲਾਜਵਰਦ

੧. ਇਕ ਰਤੀ ਸੁਇਨਾ

ਬਿਜੇ ਸਾਰ ਕਾ ਪਾਣੀ ਤਾਮੇ ਕਾ ਭਾਂਡਾ ਨਿੰਮ ਕੀ ਲਕੜੀ

ਦੂਰ ਕਾ ਕਜਲ੍ਹ ਦਿਨ ਵੀਹ ਘਸਣੀ ਰਵਾਲ ਰਖਣੀ॥

ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਹੈ। ਨਕਸ਼ਾਨ ਪੁਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰ ਧਿਰਾਂ ਵੀ ਬਥੇਰੀਆਂ ਸਨ। ਮਸਲਨ, ਮਕਾਨ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਕੱਚੇ ਹੱਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਤੇ ਬਚ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਚੋਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਚ ਸਕਦੇ, ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਲ ਪੈਦਾ ਜਾਂ ਮਹਾਮਾਰੀ ਆ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਹੁੰਦੀ, ਅੱਗਾਂ ਲਗਦੀਆਂ, ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਸ਼ਟਾ ਪੈਦਾ ਤੇ ਜੋ ਏਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਬਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਟਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਉਕ ਦੇ ਲੰਖਾ ਭੋਖੜੇ-ਮਾਰੇ ਕਾਮੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਨਸਾਹ ਬਾਬਰ ਆਪਣੀ 'ਤਜਕ' ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਨਚੇਤ ਝੱਖੜ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਸਾਭਦਿਆ ਸਾਭਦਿਆ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਕਈ ਪੱਤਰੇ ਵਾ-ਵਰੇਲੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸਾਹੀ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪੱਤਰੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾ ਸਹਿਨਸਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਰਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਲੇਪ ਹੋਏ ਪੱਤਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਾ ਦਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੇ ਜਿਕਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜੋ ਅੱਗ ਵਾਰਾ ਕਮਰਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਸਕਣ ਦੇ ਜਤਨ ਬਾਬਰ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਏ ਤਾਂ ਝੱਖੜ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਇਹ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੱਲੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਸ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰੀਆਂ ਤੇ ਝੱਖੜ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਮੰਗ ਕਿਥੋਂ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣਗੇ?

ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸਿਉਕ ਦੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖਰੜਿਆ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੀ ਸਵਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਜ਼ਰ ਚੱਕ ਸਹਰੇ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਸੰਦੂਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਬੜਾ ਕੀਤਾ, "ਤਸੀ, ਵੀਰ ਜੀ! ਬਿਸੱਕ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈ ਜਾਓ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਢੱਗੇ ਆ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ," ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਦੁਰਲੱਭ ਖਜਾਨਾ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਸੰਦੂਕ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਵਿਚ ਘਸਮੈਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਦਿੱਸੀਆਂ, ਹਰੇਕ ਗੰਢੜੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਗੰਢ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਖਿੜ ਗਿਆ। ਦੁਰਲੱਭ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਕਿਸੇ ਕਦਰਦਾਨ ਨੇ। ਮੈਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਏ ਇਕ ਬਸਤੇ ਦੀ ਗੰਢ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚਲੇ ਲੜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਲੜ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਉਕ ਦੀ ਲਿਆਦੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਰਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਕਸੇ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਰਤ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਪੱਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਸੰਦੂਕ ਦਾ ਵੀ ਬਾਹਰਲਾ ਛਿੱਲੜ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਚਿਆ ਸੀ, ਲੱਕੜ ਸਾਰੀ ਖਾਧੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਪਰਾਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਲਭੜੋੜ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰਾਤਾਂ ਲੱਭਦੇ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਮਸਲਨ, ਪੋਥੀ ਦੇ ਆਦ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਖਾਲੀ ਪੱਤਰੇ

ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਜ ਸਿੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿਉਂਕ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਬਚਾਉ ਰਹੇ, ਅਖਾਣ ਘੜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾ ਰਾਹੀਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਏ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ :

ਪੋਥੀ, ਲਿਖਣਾ, ਨਾਰ,

ਪਰ ਘਰ ਗਈ ਨ ਬਾਹੁੜੇ।

ਲੋਕ, ਵਿਚਾਰੇ ਵਹਿਮੀ-ਭਰਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਰ ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਸਰਾਪਾਂ ਦੇ ਡਰਾਵਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅਵਾਈ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਫਲਾਣੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਬਹੁਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ-ਹੰਢਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਘਸਣ-ਪਾਟਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾੜਬੰਦੀ ਆਖਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਅਤੇ ਹਰ ਭਰਮੀ ਡਰਾਵੇ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਔਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਸਿਉਂਕ ਨੇ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਵਾੜਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕੁੱਝ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਜਾਂ ਬਾਬਰ ਜਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਜਰਵਾਣੇ ਆ ਪੈਣ ਜਾਂ 1947 ਵਰਗੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੱਸੋ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਜਾਂ ਤਬਾਦਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ-ਵਾਰਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਈ ਸਿਦਕੀ ਕਵੀ ਤੇ ਗੱਦਕਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਵੇਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਿਆਂ ਉਜਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਇਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕੇਗਾ। ਜਦ ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਸ ਅਮੁੱਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘੋਰ ਕਲਚਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਚੀਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚ ਰਹੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦੀ ਏਨੀ ਡਾਢੀ ਕਾਹਲ ਪੈਂਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦਰ ਹਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਦਿਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੇਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਰੰਗੀ ਚਿਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੀ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖਰੜਾ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਓਥੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਰਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਪਕ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪ-ਹੰਢਾਇਆ ਤਜਰਬਾ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਖਰੜੇ ਸਾਭ ਕੇ ਵੱਖਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ

ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਹਠ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਲਣ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਘੜੀਸ ਲਿਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਸੰਗਰੂਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹਲਕੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੇਲਾਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਏਨੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਰਖਵਾ ਦਿਓ ਤੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਫੈਨਸੀ ਐਂਡੀਸ਼ਨ ਇਸ ਵੇਲ ਵਾਲਾ ਛਾਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਲੋਕ ਹੁਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੀੜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੈ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਫੋਟੋ-ਉਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਾਕਾ 'ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ' ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬੀੜ ਕਿਤੇ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭ ਬੀੜ ਦਾ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੋਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਣਾ, ਸਾਡੀ ਮੂੜ੍ਹ, ਬਲਕਿ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰਜੋਤ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ।

ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਆਖ਼ਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਚਣਹਾਰ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਘੋਟ ਕੇ ਸਵਾਹਰਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦਾ, ਲੱਕੜ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਤਖ਼ਤੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਗੀਲ ਦੇ ਮੋਟੇ ਧਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਰਗੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਅਦਿੱਖ ਲੀਹਾਂ ਪੈ ਜਾਣ। ਫੇਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਲਈ ਹੜਤਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਤਿਆਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ; ਚਿਤਰਕਾਰ, ਵੇਲਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ, ਰੇਖਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਚੰਮਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਜਿਲਦਸਾਜ਼ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਿਆਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਦਾ ਲਈ ਇਸ ਜਗ ਤੋਂ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਹੜੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਅਜੇ ਤਕ ਅਗਿਆਤ ਪਈ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਓਥੇ ਘਰ ਦੇ ਵਹੀ-ਖਾਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਈ ਕਾਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਕੋਲਿੱਤਰੇ ਤਾਅ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਨੀਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਨਮੂਨਾ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੋਜੀ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵਹੀ ਲੱਭ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੋਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚਾਨਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ

ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੋਥੀਆ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਇਕ ਰਾਮਪਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸ਼ਰਗਵਾਸੀ ਪਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਜਨਾਬ ਅਰਸੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਖਰੜੇ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਪੱਤਰਾ ਫੋਲਦਿਆ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਲਿਖਤ ਸੈਲੀ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੱਕ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕੋ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਰੜੇ ਨਾ ਨੂੜ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਘੋਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਖਰੜਾ, ਜੋ ਸਿਰਨਾਵਿਓਂ ਬਿਨਾ ਪਹਿਲੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਫ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪਰਮਾਰਥ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਤਾਰਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੰਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚੱਲਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਗੁੰਗਰੀਆਂ ਹੀ ਲੰਘੀਆਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਹੋਟੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਕਈ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੁਝਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਹਾਵਦੀ (ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ ਜਕਰੀਆ) ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਤੇ ਰਕਨਦੀਨ, ਆਦਿ। ਕੁੱਝ ਪੁਰਬਵਰਤੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈਨ ਕਿੱਥੇ? ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸੇਖ ਫਰੀਦ' ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਸਾਂਭੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬਹਾਵਦੀ ਵਾਲੀ ਅਣਗੌਲੀ ਸੁੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਬੜਾ ਆਦਰਜੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ, ਬਥੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਬੱਝਵਾ ਬੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਉਂਕਾ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੇ-ਉਪਜ ਫਰਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਿਆਰ ਓਨੇ ਹੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੇਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵੇਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਅੱਦਹਮਾਨ (ਅਬਦੁੱਰ ਰਹਿਮਾਨ ਮਲਤਾਨੀ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਈਂ ਦਾਸ (ਬੱਦੋ ਕੀ ਗੁਸਾਈਂ) ਦੀ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਗੁਸਾਈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਛਪਿਆਂ ਅੱਜ 30 ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੱਲੇ

ਹਾਸਮ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਾਤਰ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਿਜੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸੱਖ ਰਹੀ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਸਨਮੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਹਰੀ ਦਾਸ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਕਲਨ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਧੀਮਾਨ ਸਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿੰਦੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਸਮਾਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੱਪੇ ਭਰੀਜਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਪਵੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਧਿਆਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਫ਼ਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਝ ਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਬਚਨ, ਪਰਮਾਰਥ, ਮਹਾਤਮ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਫਲਸਫ਼ਾ, ਆਯਰਵੇਦ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਛੰਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੇ ਵੱਧ ਤਤਪਰਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਜੇ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰੀ ਤਜਰਬਾ ਕਈ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮਾਮੂਲੀ ਦਿੱਸਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਪਾਣੀ ਮਹਾਰਾਜ' ਦੀ ਸੋਟੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਲਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾ ਟਿਕਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਬੋਜੀ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਇੰਦਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਖੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ, ਕਾਫੀ ਭੁਕਾਈ ਪਿੱਛੇ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਵੱਸੋਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਟੋਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਖਰੜੇ ਭਾਲਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਜੇ ਨਵਾਂ ਰੰਗਰੂਟ ਸਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਇਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਾਰ ਮੈਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਾਲੇ ਇਹਾਤੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਚੱਕਰ ਲਾਏ, ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਪੁਰਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਬਾਹਰ ਖਿਸਕ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬੜੇ ਸਾਨਦਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਖੋਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦਿਆਂ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਫਿਲਮ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਨਗਰ ਦੇ ਇਕ ਬੰਨਿਓ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਘਰ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਹੱਟੀ, ਬਲਕਿ ਖਖੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤਕ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਾ ਕਰਦਾ ਅੱਗੇ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ। ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਣਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਖੈਰ ਨਾ ਪਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ

ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰਨੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਕ ਹਲਟ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਾਧੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਉੱਘਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੂਹ ਤੋਂ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਡੱਠੇ ਹੋਏ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੀ ਗਾਧੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਅਸੀਂ ਗੱਲੀਂ ਲਗ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰੋਣਾ ਛੋਹ ਲਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੋਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤੇ ਨਿਜਾਮ ਦੀਨ ਵਾਲੀ ਟਰੱਕੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਛੋਟੀ, ਦੋ-ਪੁੱਤੇ ਵੱਕਣ ਵਾਲੀ ਟਰੱਕੀ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਲੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਲੱਭ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜ ਅਸਲ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਤੇ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਜਾਦੂਗਰ ਦੇ ਟੋਪ ਵਿੱਚੋਂ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀਆਂ ਝਾਲਰਾਂ, ਕਬੂਤਰ ਤੇ ਸਹੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਿ ਖ਼ਬਰੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਡਰੱਖਸੀਅਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੜ-ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਵਿਧਵਾ ਪਠਾਣੀਆਂ, ਰੰਡੇ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਗਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਮਾਣ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ-ਨਵੀਸਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੋ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਟੁੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਸਨ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਉਸ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਕ ਪਠਾਣ ਪੁਲਸੀਆ ਦੌਸਤਰ, ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ, ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਭਾਗਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰੇ ਨਿਜਾਮ ਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਰਡ-ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਕੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ, ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਵਿੱਚੇ ਰੁਲ-ਖਪ ਗਈਆਂ ਹਨ! ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਾਂ ਧਨਾਢ ਸੇਠ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੁੱਝ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕੁੱਝ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਿਵੇਂ, ਮੈਂ 'ਪਾਣੀ ਮਹਾਰਾਜ' ਦੀ ਛਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਣੀ ਸੁੰਘ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਆਇਆ 233

ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ, ਪੋਥੀ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਝੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਸੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲੇ, ਬੈਰਾਗੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ, ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨੇ, ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ੌਕੀਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਥੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਡੇਰਾ ਜਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਘਰਾਣੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਅਕਾਲੀ, ਕੋਈ ਨਿਹੰਗ, ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਕੋਈ ਜੱਥੇਦਾਰ, ਕੋਈ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਕੋਈ ਬੇਦੀ, ਕੋਈ ਸੋਢੀ...। ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਬੋਟੇ ਤੇ ਚਮਾਰ ਘਰਾਣਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਾਫੀ ਖਰੜੇ ਮਿਲੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਖਰੜੇ ਭਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫੀ ਚਪਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਹੀ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਖਰੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ। ਜੇ ਪੁੱਛਦਾ, “ਕੋਈ ਖਰੜਾ ਹੈ?” ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ, “ਜੀ ਨਹੀਂ।”

“ਕੋਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਹੈ?”

ਘੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ, “ਜੀ ਨਹੀਂ।”

“ਕੋਈ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੋਥੀ ਹੈ?”

“ਜੀ ਨਹੀਂ।”

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਰ ਪੁੱਛ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਨਹੀਂ।” ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ, ਝੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਬੀੜ ਹੈ? ਕੋਈ ਹੱਥ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗੁੱਟਕਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ? ਕੋਈ ਗੀਤਾ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਜਾਂ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ? ਇਉਂ ਪੁੱਛਦਿਆਂ-ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਨਦਾਂ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਵਹੀਆਂ, ਆਦਿ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੱਭ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਇਨਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਨਕਾਰ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਕੁੱਝ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚਾਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ, ਇਕਦਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਈ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਗੀਤਾ ਨੂੰ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਖਰੜੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵੀ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਖਰੜੇ ਭਾਲਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਦਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਮੂਨੇ ਉੱਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਇਦਾਰੇ ਪਾਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਖਰੜੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੋਈ। ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕਰਮਚਾਰੀ

ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਡੇਰਿਆ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਖਰੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜੋ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਲਿਖ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਪੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੈਸ-ਕਾਪੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਲਾਨਾ ਰਪੋਟਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਬੇਜ਼ੀਆ ਦੀ ਰਾਹਨਮਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ, ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ, ਤਰਤੀਬ ਸਿਰ ਟਿਕਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਪੋਟਾਂ ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਆਦਿ ਲਈ ਆਪੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਹਰ ਅਮਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇਮਾਰ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾਉਣਾ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੀ, ਲੈਮੀਨੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਮਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਕਰਨੀ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੰਬਰ ਲਾਉਣੇ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਕਰਨੀ, ਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ, ਆਦਿ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾਉਣਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬਿਊਟੀ ਪਾਰਲਰ' ਵਿੱਚ ਲੰਘਾਉਣਾ। ਇਸ ਅਮਲ ਉਪਰੰਤ ਕਿਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਧਾ, ਭੁਰ ਭੁਰ ਕਰਦਾ ਬਿਰਧ ਖਰੜਾ ਜਾ ਫਟਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਖੁੰਬੜ ਜਿਹਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਸਾਫ਼ਟਜ਼ੋਰਾ ਸੁਗਾਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਜਾਉਣ-ਫਬਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਵਾਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਘੱਥ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵਾਲਾ ਕਾਜ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਕਾਪੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ, ਤੇ ਪਈਆਂ ਹੋਣ ਦੂਰ ਦਰੇਡੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹਟੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਜੇ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀਆਂ ਮਿਲ ਸਕਣ ਤਾਂ ਪਾਠ ਦੇ ਕਈ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਨਕਲਾਂ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸਲ ਤਕ ਆਪ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕਰਸੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਗਰਾ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ 'ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ' ਨਾ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵਾਚਦਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਸਿਆਸਤਨਾਮੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਏ ਖਰੜੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅਲ ਅਜਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਾਹਿਰਾ (ਮਿਸਰ), ਚਿਰਮਾਨ (ਈਰਾਨ), ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੇ ਹੋ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿੱਤਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਖਰੜੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਪੁਰ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਪਏ ਖਰੜੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਟਨੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਰਚ ਉਸ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿਆਣੇ ਨਿਗਰਾਨ

ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਜੋ ਸੰਪਾਦਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ 'ਸਿਆਸਤ ਨਾਮੋ' ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੌਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸੋ, ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਖਰੜੇ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਕਲਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਤਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚ। ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਾਨਦਿਹੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅੱਛੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਸੋਕ ਜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਸਿਰਿਓਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਵੇ ਤਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਇੰਦਰਾਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅਸੋਕ ਜੀ ਦੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗੋਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਕਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਕਸਦ ਅਸਲ ਜਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਪਾਠ ਦੇ ਜਾਂ ਅੱਖਰ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸਫੇ ਭਰਨੇ। ਜੇ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਤਿਮ ਖਰੜਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਜੇ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਖਰੜਾ ਵਧੇਰੇ ਇਤਬਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਢੇਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ, ਹੋਰ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਦੁੱਧ ਦਾ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਸਲ ਪਾਠ ਤਕ ਅਪੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਪੱਤੀ ਈਜਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਿਵਾਏ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਤਾਰਿਆ ਦੇ। ਜਦ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧਨ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਜੇ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ, ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਥੱਕ ਕੇ ਬੇਧਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਘ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹਵਾ ਨਾਲ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਨਕਲ ਹੋ ਰਹੇ ਗੁੰਝ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਪਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਲਗਾਤਾਰ ਨਕਲ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਥੱਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲਫਜ਼ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਤਰਮੀਮ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਤ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ **Page 236**

ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨੰਗੇਜ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੁੱਝ ਵੱਧ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲੀਲ-ਵਿਰੋਧੀ ਢਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਨੰਗੇਜ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਉਤਾਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਛੱਡਣ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਲਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਹਸਤਾਖੇਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਛੱਡਣਾ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਦਰਜਾ ਮਿਲੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਿਆਰ ਦੀ ਭੁਲਾਈ ਜਾਂ ਚੁੱਕੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰਚਿਆਰ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੋਥੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆਰ ਬਾਰੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸੋਮੇ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਮਤਨ ਵਿਚ ਗੁੰਝਲਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਪਬ-ਟ੍ਰਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ, ਹਾਸਮ, ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼, ਕਾਦਰਯਾਰ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਦਿਆਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਹਨੇਰਾ ਢੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਢੇਰ ਜੁਲਮ ਕਮਾਇਆ ਹੈ। ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਚਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਦੱਸੀ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖਸ਼ੇ।

ਕੁੱਝ ਸੰਪਾਦਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਆਮ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪਾਠ-ਪ੍ਰਸਤਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਉਜੇਹੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਪਾਠ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਨ

ਸੋਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਖਰੜੇ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਰਚ ਕੇ ਵਧਾਈਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੋਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਖਰੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣ-ਵਿਰੋਲਣ ਦਾ ਕੰਮ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜੀ ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੋਏ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਾਫੀ ਜੋਖੋਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਬਾਇਬੇਲ ਦੂਸਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਮੇਲ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤਕ ਅਪਭਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਰਥਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਲੱਗਣ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭੜਕਾਹਟ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਜੀ ਬੀ. ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਦਾ, ਬੀ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ*

ਜਾਣਕਾਰ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਚਿਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਿਸ ਮੰਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਿਆਸੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਗ, ਗਵਾਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਤਰੇਏ ਸਲੂਕ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਤਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਾ ਸਕਣ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਧਾਨਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚੋਲਿਆ ਨੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਤਕਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, 'ਉਰਦੂ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ' ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਝੱਟ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਰਡ ਬਾਪਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਬੋਰਡ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇਗਾ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਹੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਰਲਾ ਖਿੱਚੋ-ਟਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਪ ਸਰੀਕ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਰਸਮੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਸ-ਬੋਰਡ ਦੇ ਬਾਪੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀ ਮੱਦ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ:

"11 | The Central Government may take some steps for the promotion of the Punjabi language."

ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਰੂਪ ਛਾਪ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ; ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

* ਕੌਮੀ ਵੰਗਾਰ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿਚ 14 ਅਕਤੂਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਛਪਿਆ।

“(11) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

11.1 ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗੀ।”

ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਲੀ ਮਿਤੀ (24-7-1985) ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵਾਧੂ ਕਦਮ ਵੀ ਪੁੱਟੇਗੀ (ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ’ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ), ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। 23-7-1986 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਮਦ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਇਸ ਮੱਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਪਏ ਨਿਕਲਣ, ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁੱਭ-ਇੱਛਕਾਂ ਦਿਆਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖਦਾਇਕ ਇਹਸਾਸ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹਸਰ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਮੱਦਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਇਸ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਮਦ ਦਾ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹਰ ਚਾਲ ਤੇ ਹਰ ਖੜੋਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਸੈਚੀ-ਸਮਝੀ ਨੀਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨਿਰਦਈ ਸਬਬ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਉਂ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ, ਬੁਨੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਬਦਨੀਅਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਆਗੂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ, ਵਾਰ ਵਾਰ, ਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਂਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਹਰ ਮਦ ਦੇ ਮੂਲ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਅਮਲ ਹੋਵੇਗਾ (The agreement will be complied with in letter and spirit)। ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਹਰ ਕਥਨ ਤੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜਾਂ ਗੁੱਝੇ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਕ ਜੁਗਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹਾਂ ਨੇ ਗੁਢੋਕਤੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਵੀ ਵਿਗਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ ਹੁਣ ਕੌਮਲ ਸ਼ਬਦਾਰਥੀ ਕਲੋਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਕੂਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੀਭਤਸ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਹਾਂ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਮਲ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਨਾਂਹ’ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ

ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, 22 ਜੁਲਾਈ 1986 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ, ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਤੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ "ਸੱਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਵੀ ਅਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। (Seven items have already been implemented) ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।" ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਬਾਰੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਆਪਣੇ 24 ਜੁਲਾਈ, 1986 ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਅਮਲ ਦਾ ਮੱਦਵਾਰ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੋਰਥ ਅਜੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਏ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਮਲ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ' ਨਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ 'ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ' ਨਾਲ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ : ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ)।

ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀ ਮੱਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

"...promotion of Punjabi language for which a plan of action had been chalked out by the Minister of Human Resource Development..."

ਸੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਥੁ ਕਦਮ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਟੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੁੱਟੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਛਾਈਲਾਂ ਵਿਚ, ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਘੁੰਡ-ਚੁਕਾਈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ, ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀ ਮੱਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਅਜੇ ਨਿਰੀ ਲਿਫਾਫ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਜੋੜ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀ ਮੱਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਖਰਚੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਰਕਮਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਰਚੀਆਂ-ਖਾਧੀਆਂ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਿੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਇਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਛਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀ ਮੱਦ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਚਰਚਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੇੜ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਵੱਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, Page 241

ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਸ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਕਲਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਸਿਰ-ਖਪਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸੁਝਾਉ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਭੁੱਲੇ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਿਆ :

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਲਾਵੇ, ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ-ਖਿਡਾਵੇ ਤੇ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰਾਂ, ਕਹਾਣੀ-ਦਰਬਾਰਾਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ, ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਕਾਪੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦੇ। ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ; ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਉਸਾਰੇ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜ ਮਨਾਏ ਜਾਣ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਲ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਇੱਛਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬੋਰਡ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ-ਫੇਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਬੋਰਡ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਵਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੇਗਾ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਸ ਬੋਰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਬਜਟ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰਵਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਧੰਦੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛਪਾਈ, ਵਿਕਰੀ ਤੇ ਰਾਇਲਟੀ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਤਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਾਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵੱਲ ਵੱਡੇ ਸਰਮਾਏ ਨੇ ਕਦੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਬਥੇਰੇ ਨੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਿਕਾਸ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਘੱਟ ਵਿਕਦੀਆਂ ਨੇ; ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਘੱਟ ਛਪਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬਹੁਤ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਹੈ ਚੱਕਰ-ਵਿਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਅਜੇ ਤਕ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਹਿੱਤ-ਸਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਅਤੀ ਸੌਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੇਚਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸਾਹ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਗਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਿਆਂ ਬਜਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣਗੀਆਂ; ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਸਕੇਗਾ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਕਰੀ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ; ਜਿੱਥੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੱਧ ਛਪਣਗੀਆਂ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਘੀ ਦੁਆਲੇ ਗਲ-ਘੋਟੂ ਵਲਾਵੇਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਮੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ ਦਾ ਜੋ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਮੈਂ ਉਲੀਕ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਅਹਿਮ ਤੇ ਰਾਹ-ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ

ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪੁਸਤਕ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ, ਬਲਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ, ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੇ ਅਣਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਾਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੋ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਗਿਆਨ, ਨਫਰਤ, ਬਦਲੇ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਹ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਚ ਗੱਦੀ-ਨਸੀਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਮਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਦਮ ਛੇਤੀ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ। ਦੇਸ ਦੇ ਮਾਲਕੋ। ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਈ ਕਰ ਲਵੋ, ਵਾਧਾ ਕਰ ਲਵੋ, ਬਦਲ ਲਵੋ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਢਕਤੀ ਦੀ ਹੋਰ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਮੱਦ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਰੱਖੋ।

ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੈ ?*

ਪ੍ਰਨਮ ਤੇ ਰਤੀ ਕੰਤ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਚਿੱਠੀ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ।

ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਦੇ ਓ, “ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੈ ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸਿੱਧਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ, “ਦੱਸੋ, ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ?”

ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, “ਉਹੀ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ ਦਾ ਹਰ ਰਾਜ, ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਚਾਹੁੰਦੈ।”

ਤੁਸੀਂ ਵੇਰ ਪੁੱਛੋਗੇ, “ਚੱਲੋ ਮੰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਹਰ ਦੇਸ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕੀ ਏ ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਹੋਵੇਗਾ, “ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਸਲਨ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਹਿਨਾ, ਓਥੇ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਹੋਵੇ; ਮੇਰੀ ਜਾਨ, ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਮੇਰੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਨਿਤ ਨਿਰਬੈ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਸਲ ਸੌ ਸਕਾਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਗੁੰਡਿਆ ਵੱਲੋਂ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਪਰਾਇਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਖਤਰਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ‘ਅਨਹੋਣੀ’ ਵਾਪਰਨ ਲੱਗ ਜਾਏ, (ਜੋ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਸਾਰੀ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ‘ਹੋਣੀ’ ਬਣੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ), ਅਰਥਾਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰੀ ਦਲ ਆਪ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣਨ ਲਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਵਿਆਪਕ ਹਿਟਲਰਸ਼ਾਹੀ ਆਤੰਕ ਘੋਰ ਬਦਅਮਨੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ‘ਅਨਹੋਣੀ’ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਪੱਤ ਨੂੰ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਲਈ ਰੱਖੇ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੇ ਰੋਗਟੇ ਖੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ? ਜਨਾਕਾਰ ਤਾਂ ਜਨਾਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਨੀਲਾ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਪੀਲਾ, ਭਗਵਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਵਾ ਜਾਂ ਖਾਕੀ। ਜਨਾਕਾਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਜਾਂ ਦਿੱਸਦੇ ਧਰਮ, ਪੇਸ਼ੇ, ਜਾਤ, ਸੂਬੇ, ਦੇਸ, ਨਸਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਰਦੀ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਬੰਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ, ਲਿਹਾਜ਼ ਜਾਂ ਖਿਆ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚੇਗਾ,

* ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ (ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ) ਵਿਚ, ਮਈ, 1994 ਨੂੰ ਛਪਿਆ।

ਉਲਟਾ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਖਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਟੱਬਰ-ਟੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਗਲ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਰਾਈ ਧੀ-ਭੈਣ ਤੇ ਹਰ ਲਵਾ ਮੁੰਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਅੱਜ 'ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ' ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ੇ ਕਾਲੇ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਰ-ਹੱਤਿਆ ਉੱਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਫ਼ਸੋਸ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ। "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ" ਵਰਗੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ਖ਼ਰੀਆ ਜਾਪ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਮਨ, ਰਹਿਮ, ਸਹਿਵਾਸ, ਹਮਦਰਦੀ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਦੋਸਤੀ, ਸਹਿਜ, ਨਰਮੀ, ਕੌਮਲਤਾ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਹ-ਗਰਮਾਉ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਵਾਧੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੁਣੀ ਕੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ 'ਰਸ' ਨਾਲੋਂ 'ਕਸ' ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਖੁੰਡੀ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ 'ਅਸਲ ਖਰ' (ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਦੇ ਖੇਤੇ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਸਾਰੇ 'ਕਸੈਲੇ' ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ 'ਰਸੀਲੇ' ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਰਸ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਲੀਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਦੱਛਣਾ ਧਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਾਸ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੱਡ-ਵਰਤੀ ਸੁਣ ਲਓ. ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕੁੱਝ ਰਕਮ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਅੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ, ਰਕਮ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਚੱਲ ਵੱਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਤਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਟਰੱਪਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਹਾਡੇ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਬੜੇ ਚਿਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਨੇ, ਤੁਸੀਂ ਲੈਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਸਨ, ਉਹ ਲਿਖ ਲਿਖ ਕੇ ਬਕ ਗਏ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਰਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।"

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਉਹ ਪੈਸੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਨੇ; ਮੈਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾਂ; ਪਰ ਅੱਧੀ ਰਕਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਕਾਹਦੇ ਲਈ?"

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪੈਸੇ ਕਢਾਉਣ ਲਈ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਹੀ ਪੈਣੇ ਨੇ।"

ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਓ।"

ਉਹ ਤੀਜੇ, ਕਿ ਖਬਰੇ ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਦਰਜਨਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਖਜਾਨਾ ਅਫਸਰ ਦੇ ਨਾਂ ਰਜਿਸਟਰਡ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਆਪ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕਈਆਂ ਦੇ ਪਾਸ ਦੁਹਰਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ। ਅਖੀਰ ਸਬਰ ਦਾ ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਵੱਢੀ ਦਾ ਰੋਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਮੈਡੀਕਲ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਟੌਤੀ ਕਰਵਾਓ, ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਓਗੇ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇਗਾ, ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਬਿੱਲ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਆਵੇਗਾ—ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਪਾਈ, ਰਕਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਪਰਚੀ ਤੇ ਬਿੱਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ; ਇਹ ਦਵਾਈ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਨ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਬਿੱਲ ਢੇਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਬਿੱਲ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਖਜਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ, ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 10 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦੋ ਵਜੇ ਆਇਓ—ਜੇ ਮੁੱਠ ਗਰਮ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧੂਰੇ ਬਿੱਲ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਅਦਾਇਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸੁਣੋ :

ਇਕ ਦਿਨ ਦੋ ਸੱਜਣ ਘਰ ਆ ਵੜੇ। ਅਖੇ, ਅਸੀਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ। “ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਹੈ ?” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। “ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ ? ਸਾਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ? ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਬੰਦੇ ਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਓ।” ਚੋਰੀ ਦੇ ਅਲਜ਼ਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਚੋਰੀ ? “ਮੀਟਰ ਕਿੱਥੇ ਐ ?” ਮੀਟਰ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਮੀਟਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਹਰ ਕਾਇਮ ਸੀ, ਤਾਰਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਮੁਹਰ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਹੋਈ ਹੋਈ ਐ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੇੜ-ਛਾੜ ? ਮੁਹਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਬਤ ਹੈ।” ਉਹ ਗੁਸਤਾਖ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨਹੀਂ ਓ, ਵਰਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਈ ਐ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗਾਲ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਐ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਓ ਕਿ ਇਹ ਮੁਹਰ ਠੀਕ ਐ ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਲੇ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਗੱਲ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਣੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਮੁਹਰ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟੁੱਟੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਵੱਢੀ ਲੈਣ ਆਈ ਸੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ਨਾ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੀਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਬਤ ਮੁਹਰਾਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੁਹਰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਤੇ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਪਿਛਲੀ ਅਣਵਰਤੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀ, ਅਗਲੇ ਬਿੱਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈ ਮਿਲੀ। ਮੀਟਰ ਨੂੰ ਮੁਹਰ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਹੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਸਭ ਬੇਕਾਰ।

ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਰਸੂਖ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਭੇ ਦੇ ਭਾ ਵਿਕ ਗਿਆ।

ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਹੋਕਾ ਦੇਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਐਨੀ ਰਕਮ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਰ ਦਿਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਿੱਲ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਐਨੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ।

ਡਾਕੀਏ ਨੂੰ ਹਰ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਤਿਉਹਾਰ ਉੱਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 20/- ਰੁਪੈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਡਾਕ ਦੇ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੋਗੇ।

ਮਿਉਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗਲੀ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਸੇਵਿਕਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਬਿਨਾ ਝਾੜੂ ਫੇਰੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ, ਗਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਊਆਂ ਵਾਗ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਬਾਨੂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ ਤਾਰਦਾ।

ਕੋਈ ਮਹਿਕਮਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਪੀ ਡਬਲਿਊ ਡੀ. ਹੈ ਕਿ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਆਪ੍ਰੇਟਿਵ, ਹੈਲਥ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਰੇਜ਼ਨ-ਵਿਭਾਗ ਮੰਤਰੀ ਪਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਪਾਸ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਇੱਕੋ ਕਹਾਣੀ। ਤੇ ਮੂੰਹ ਪਾੜ ਕੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰੀਏ ? ਇਹ ਰਕਮ ਹੇਠ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤਕ ਵੰਡੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਠੇਕੇ, ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਕੋਟੇ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਰੀਦਾਰੀਆਂ, ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਘਪਲਿਆਂ ਤੇ ਘੁਸਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ। ਅੱਗੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ, ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਜੁਡੀਸ਼ਿਅਰੀ ਵਰਗੇ ਦੋ ਚਾਰ ਇਦਾਰੇ ਬਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਸ ਹਮਾਮ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨੰਗੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੁਡੀਸ਼ਿਅਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਓ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਫਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ, ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਅੱਛੀ ਖ਼ਾਸੀ ਸ਼ਰੀਫਾਨਾ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਸੁਸਜਿਤ, ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਲੜਕੀ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਤਾਲਾ ਤੋੜ ਕੇ, ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹਾਂ ਚੋਬਰਾਂ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਟ੍ਰਾਲੀ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਕੇ, ਅੰਦਰ ਹੁੰਝਾ ਫਿਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਟੀ ਵੀ, ਬਿਸਤਰੇ, ਪਰਦੇ, ਕਾਲੀਨ, ਸੋਫ਼ੇ, ਰਸੋਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ-ਗੱਲ ਕੀ, ਇਉਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਓਥੇ ਕੋਈ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮੇਜ਼-ਕੁਰਸੀ ਰਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਡਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਰੀ ਹੋਈ ਟ੍ਰਾਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾ ਉਲਟਾਈ। ਜਦੋਂ ਕੜੀ ਘਰ ਆਈ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ ਪੁੱਛੇ, “ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?” ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਪੁੱਛੇ, “ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?” ਤਾਂ ਉਹ ਕਹੇ, “ਅਸੀਂ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਹਾਂ, ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਕੁੜੀ ਸਮਾਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹੇ, “ਸਮਾਨ ਕਿਹੜਾ ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਏਥੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ?” ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਰਪੋਟ ਦਰਜ ਕਰਾਈ ਗਈ, ਸਮਾਨ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ। ਟੁੱਟਾ-ਭੱਜਾ, ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਸਮਾਨ ਮੁੜ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ। ਦਿਨ ਦੀਵੀ, ਸੈਂਕੜੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਦਰਜ ਹੋਈ। ਸਮਾਨ ਪੁਲਸ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਪਰ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਮਨਘੜਤ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਬੜਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਗਲਪ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੈ, ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਘੜਨੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਘੜਦੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਇਹ ਨਿਆਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੇਜਰ ਪਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਬਾਰਡਰ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਨਿਆਕਾਰ ਅੰਗੂਰ ਦੀ ਬੋਟੀ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਚੁੱਤੀ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਮੌਮ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਨੀਲਾਮੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਿਆਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਜਗ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਇਹੋ ਮੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਦਿਨੇ ਵੀ ਕੂਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਵਿਤਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਕਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ, ਕਦੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਕਦੀ ਗਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਉਦਾਰਤਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੇ ਕੇ, ਕਦੀ ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਬੋਲ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੈਚਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮਲੇ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਕਦੀ ਸਿੱਧੇ-ਸਰਲ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਮਕਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਕਦੀ ਝੂਠੇ ਵਾਇਦੇ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਲਾਰੇ-ਲੱਪੇ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਨੰਗੀ-ਚਿੱਟੀ ਧੌਸ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲੇ ਠੱਸ ਕੇ, ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਸ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਬੇਦਾਗ਼ ਹੋਣ, ਨਿਆਂ ਦੀ ਤਕੜੀ ਸਾਵਾਂ ਤੋਲੇ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਦਿਨ ਦੂਟੀ, ਰਾਤ ਚੌਗੁਟੀ ਤਰੱਕੀ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਝੁਰ ਪਵੇ।

ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜੀਉਣ ਦਾ ਬੰਗ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ, ਵਾਢੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਦਖ਼ਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਉੱਤੇ ਠੱਸਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੀਉਣਾ ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜ ਵੀ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਲਚਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ, ਵਿਗਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਵਿਗਸਾ ਸਕੀਏ। ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦਿਲੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ, ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਉੱਪਰਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇ। ਜੇ ਕਪਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜ਼ਦਾਰ 249

ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਸ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਹਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਇੱਛਾ, ਦੁਰਭਾਗ-ਵੱਸ, ਥੋੜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ—ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਅੱਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਸ਼ੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਅੱਕੜੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਥੋੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁੱਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਲਪ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ। ਲੋਕ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਅਵਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਅਮਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗਦੇ ਹਨ, ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸਿੱਖ ਵੀ, ਜੋ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਕੈਂਸਰ-ਉਪਜਾਊ ਬਿੱਜ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਰਕਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਠੋਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਗਲੀ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ਉੱਤੇ ਸਿਗਰਟ-ਬੀੜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਖੋਖਾ ਜਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਡੇਰੇ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਆਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਰੋਏ ਸਰੀਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਜੋਗ ਬਣਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਸਤਾਈ ਹੋਈ 20ਵੀਂ ਸਦੀ, ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਦਾਤ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿੱਖੀ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਤੇ ਉਹ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿੰਡਾਉ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਅੱਗੇ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ, ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਘਾਤਕ ਵਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸਾਧਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਹਿਲਾ ਰਹੇ ਹਨ—ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਣ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਚੰਬੜੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਿਆਂ, ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਪੁਨਮ ਜੀ ਤੇ ਰਤੀ ਕੰਤ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਏਨਾ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲੈ ਦਿਓ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਉਹ ਆਪੇ ਲੈ ਲਵੇਗਾ।

ਨਾਂ-ਸੂਚੀ

1. (i) ਇਸ ਨਾਂ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਰ ਨਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲੇਗਾ :
 ਓ, ਅ, ਏ, ਸ, ਹ, ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਚ, ਜ, ਝ, ਟ, ਡ, ਤ, ਥ, ਦ, ਨ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਯ, ਰ, ਲ, ਵ, ਸ਼, ਖ਼, ਗ਼, ਜ਼, ਙ਼.
- (ii) ਸੂਰ-ਸੂਚਕ ਲਗਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ
 ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ;
- (iii) ਅਨੁਨਾਸਿਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :
 ਅੰ, ਆਂ, ਇੰ, ਈਂ, ਉਂ, ਊਂ, ਏਂ, ਐਂ, ਓਂ, ਔਂ.
- (iv) ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਾਗੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸਫ਼ਾ-ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਛੋਟੇ ਅੰਕ ਪਏ ਹੋਏ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਗੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਦੇ ਅੱਗੇ 16², 19², 24² ਆਦਿ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਸ਼ਬਦ 16ਵੇਂ, 19ਵੇਂ ਤੇ 24ਵੇਂ ਸਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਵਾਗੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਭਾਰਤ' ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ 123¹⁰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਫ਼ਾ 123 ਉੱਤੇ 10 ਵਾਗੀ ਆਇਆ ਹੈ।
3. (i) ਕਈ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ 'ਫੁਨੋ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲੇਗਾ। 'ਫੁਨੋ', 'ਫੁਟ ਨੋਟ' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਬਣੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ, ਜਿਵੇਂ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਅੱਗੇ '63 ਫੁਨੋ' ਜਾਂ '139 ਫੁਨੋ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਲਈ 63 ਤੇ 139 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵੇਖੇ ਜਾਣ।
- (ii) ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਟੋਢੀ ਲੀਕ ਮਾਰ ਕੇ 'ਫੁਨੋ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਤਲਬ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਐਂਟਰੀ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਿੰਗਾਪੁਰ' ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਐਂਟਰੀ '48¹/ਫੁਨੋ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੰਗਾਪੁਰ' ਸ਼ਬਦ 48ਵੇਂ ਸਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜ ਵਾਗੀ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
4. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਪੇਸ਼ੇ, ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਤਖੱਲੁਸ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਤ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਤਖੱਲੁਸ, ਆਦਿ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖ ਕੇ, ਕੌਮੇ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ, ਸਫੀਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ; ਸੰਘੋੜਾ, ਬਲਬੀਰ; ਕਲਸੀ, ਸੁਰਜੀਤ।

- ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼—51, 203
 ਉਮਰ ਮੱਯਾਮ—150.
 ਉਰਦੂ ਸਰਾਇਕੀ ਲੁਗਾਤਿ-ਦਿਲਸ਼ਾਦੀਅ
 (ਬਹਾਵਲਪੁਰ)—37 ਫੁਨੇ.
 ਉਰਦੂ ਰਸਮੁਲਖ਼ਤ—35.
 ਉੜੀਸਾ—51.
 ਉਜਬੇਕ ਸਾਇੰਸ ਅਕੈਡਮੀ, ਤਾਸ਼ਕੰਦ—167
 ਉਜਬੇਕਿਸਤਾਨ—142 ਫੁਨੇ, 167².
 ਉਧਮਪੁਰ—24²
 ਉੜੀ—24.
 ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ—127.
 ਅਬਦਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ—36 ਫੁਨੇ
 ਅਕਬਰ—11
 ਅਕਬਰਾਬਾਦੀ, ਨਜ਼ੀਰ—61
 ਅਕਾਲੀ ਪੜ੍ਹਕਾ—160.
 ਅਖਨੂਰ—24².
 ਅਖ਼ਤਰ, ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ (ਲਾਹੌਰ)—16, 28
 ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—225, 227
 ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ (ਕੀਨੀਆ)—163.
 ਅਜੀਤ (ਅਖ਼ਬਾਰ)—19, 56, 160
 ਅਜੀਤ ਬੌਰ—61
 ਅਟਕ—25
 ਅਟਾਰੀ, ਦੀਸਰ ਸਿੰਘ—105
 ਅਣਪਠੇ ਹੀਰੇ (ਕਿਤਾਬ)—143
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ—93.
 ਅੱਦਹਮਾਨ (ਅਬਦੁੱਰ ਰਹਿਮਾਨ ਮੁਲਤਾਨੀ)—
 61, 200, 232.
 ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼—140.
 ਅਬਦਾਲੀ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ—34, 230
 ਅਬਦੁੱਸ-ਸਲਾਮ, ਡਾ.—58.
 ਅਮਨ ਦੀ ਜਿੱਤ (ਪੈਂਟਲਿਟ)—108
 ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ—105.
 ਅਮਰੀਕਾ, ਵੇਖੋ ਯੂ ਐਸ.ਏ.
 ਅਮੋਲ, ਐਸ ਐਸ./ਅਮੋਲ, ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ—
 58, 93
 ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ—78, 105.
 ਅਰਬ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਕੋਟਲਾਜ਼)—200.
 ਅਰਬ—35, 36, 51, 59, 165.
 ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਬ—232.
 ਅਲ ਅਜ਼ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਾਹਿਰਾ (ਮਿਸਰ)—
 236.
 ਅਲਾਉਂਦੀਨ, ਡਾ. (ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਲਾਹੌਰ)—
 121²
 ਅਲਾਹਾਬਾਦ—179
 ਅਲੀਗੜ੍ਹ—236.
 ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ—163
 ਅਬਕ, ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ—61, 78, 146
 ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ—60
 ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਾਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ—205, 231, 237¹.
 ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ, ਡਾ (ਲਾਹੌਰ)—106.
 ਅਫ਼ਰੀਕਾ—44, 142
 ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ—142, 205
 ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. (ਨਾਟਕਕਾਰ)—99.
 ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ)—193
 ਆਨੰਦ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ—105
 ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ—120, 202, 230
 ਆਨੰਦ, ਮੁਲਖਰਾਜ—61, 146, 166.
 ਆਰਸੀ (ਰਿਸਾਲਾ)—96.
 ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ (ਸਿਆਸਤ)—124, 166.
 ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਲਾਹੌਰ (ਦੂਜੀ)—
 33, 34
 ਆਲੋਚਨਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)—63 ਫੁਨੇ, 139 ਫੁਨੇ,
 158, 177 ਫੁਨੇ, 199 ਫੁਨੇ, 225, 226.
 ਐਬਟਾਬਾਦ—25
 ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ—61.
 ਐਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ—99
 ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ—105
 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼—109
 ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰਸਾ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਸਿੰਗਾਪੁਰ)—
 48 ਫੁਨੇ.
 ਅੰਬਾਲਾ—23²
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—25, 29, 33², 38, 54/ਫੁਨੇ,
 58, 88, 94, 201², 202, 204, 226,
 228.
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ—61, 110, 122, 198.
 ਇੱਛਰਾਂ—42.
 ਇਬਟਸਨ—51.
 ਈਸਾ ਖ਼ੇਲ—25.

- ਈਰਾਨ—11, 27, 59, 139, 140, 142, 150, 205, 236.
 ਈਸਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ—187.
 ਏਸ਼ੀਆ—44
 ਇੰਗਲੈਂਡ, ਵੇਖੋ ਯੂ ਕੇ
 ਇੰਦਿਰਾ, ਮਹਾਰਾਣੀ (ਗਾਂਧੀ)—204.
 ਸੱਸੀ—42
 ਸਹਾ, ਮੇਘ ਨਾਥ, ਡਾ.—59.
 ਸਹਿੰਸਰਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ—93, 96.
 ਸਕੂਲ ਐਂਡ ਓਰੀਐਂਟਲ ਐਂਡ ਐਂਡਰੀਕਨ ਸਟਡੀਜ਼, ਲੰਡਨ—154.
 ਸੱਖਰ—25.
 ਸਖੀ ਸਰਵਰ—42.
 ਸੱਜਨ (ਅਖਬਾਰ, ਲਾਹੌਰ)—56, 106.
 ਸਤਨੁਜ—26.
 ਸਤਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ—61, 145
 ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ (ਸਵੀਡਨ)—163.
 ਸਨਾਮ—215.
 ਸਮਰਕੰਦ—167
 ਸਮਾਵਾ—233¹, 234².
 ਸਰਸਵਤੀ—149², 183.
 ਸਰਹੰਦ—208¹, 215²
 ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ—130.
 ਸਰਗੋਧਾ—36 ਫੁਨੇ
 ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਦਿੱਲੀ (ਯਾਰੂਵੀ)—70 ਫੁਨੇ
 ਸਰਾਇਕੀ (ਸੂਬਾ)—37.
 ਸਰਾਇਕੀ (ਭਾਸ਼ਾ)—37²/ਫੁਨੇ
 ਸਰਾਇਕੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ—37 ਫੁਨੇ.
 ਸਲਵਾਨ, ਰਾਜਾ—42.
 ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਡਾ. ਸ੍ਰੀ—161², 163.
 ਸਫੀਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ—61.
 ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)—174
 ਸਾਈਦਾਸ (ਬੱਦੋ ਕੀ ਗੁਸਾਈ ਵਾਲੇ)—232.
 ਸਾਹਨੀ, ਭੀਸ਼ਮ—61, 78.
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ.—217
 ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ—204, 231.
 ਸਾਬੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ—163
 ਸਾਧੂ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ—204.
 ਸਾਬਿਰ, ਬਰੀਡ—107.
 ਸਾਰਬੋ ਵਿਸ਼ੁ ਵਿਦਿਆਲਾ (ਫਰਾਂਸ)—145.
 ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ—236², 237.
 ਸਿਆਲਕੋਟ—24², 199.
 ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਡੀਰੋਜ਼ਪੁਰ—203, 204
 ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—204², 231.
 ਸਿੱਧੂ, ਪ੍ਰੀਤਮ—163.
 ਸਿੱਥੀ—25
 ਸਿਰਸਾ—22².
 ਸੀਤਲ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ—198
 ਸੀਤਲ, ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ—198.
 ਸੀ ਪੀ ਐਨ. ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ—204
 ਸੁਖਜੀਤ (ਬੈਨੇਡਾ)—163
 ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ (ਖੋਜੀ)—204
 ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ—162.
 ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ—36.
 ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ—15, 17, 25², 26, 27², 33, 34, 38, 106
 ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ—13.
 ਸੂਬਾ ਸਿੰਧ—33
 ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ—11, 61, 93.
 ਸੇਰੇਬ੍ਰਿਆਕੋਵ, ਈਗਰ ਦਮਿਤਰੀਏਵਿਚ, ਡਾ —37².
 ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ—235.
 ਸੋਹਣੀ (ਮਹੀਵਾਲ)—42
 ਸੋਦੀ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ—209, 210², 211², 215².
 ਸੋਬਤੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ—61, 78
 ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ—168, 203.
 ਸੈਦਾ (ਬਾਇਰ)—61.
 ਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਨ, ਰਾਹੁਲ, ਸ੍ਰੀ—180
 ਸੰਗਤ (ਪਿੰਡ)—209.
 ਸੰਗਤਪੁਰਾ—202, 207, 209², 210, 215.
 ਸੰਗਰਹੀਆ (ਰਾਜਸਥਾਨ)—204.
 ਸੰਗਰੂਰ—180, 202, 204², 219², 220, 230.
 ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)—174.
 ਸੇਖਿਤਾ (ਚਰਕ)—61.

- ਸੰਘੋੜਾ, ਬਲਬੀਰ—163
 ਸੰਤੋਖ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ—163.
 ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—61, 78, 140, 217.
 ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ—200.
 ਸੰਧੂ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ—145 ਫੁਨੋ
 ਸਿੰਗਾਪੁਰ—46, 48¹/ਫੁਨੋ, 49¹, 50, 53²,
 54, 60, 112, 142, 164, 165, 188³
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ (ਸਿਆਸਤ)—166
 ਸਿੰਧ—12², 13, 14, 15², 17, 25², 26,
 27², 38, 55, 147, 168
 ਸਿੰਧ (ਦਰਿਆ)—27
 ਸਾਦਲ (ਬਾਰ)—199
 ਸਾਬਾ—24.
 ਸੈਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ—
 204, 226.
 ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ—124²
 ਹਜ਼ਰੋ—25
 ਹਜ਼ਾਰਾ—26.
 ਹਨੀਫ਼ ਰਾਮੇ—17
 ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ—235.
 ਹਮਦਰਦ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ—93, 99.
 ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾ.—22, 23¹, 24 ਫੁਨੋ,
 28
 ਹਰਦੁਆਰ—41
 ਹਰਨਾਮ, ਥਵੀ—185
 ਹਰਿਆਣਾ—19², 22, 23, 27, 33, 38,
 55, 76, 107¹, 114 ਫੁਨੋ, 142, 146⁴,
 181²
 ਹਰਿ ਜੀ—222
 ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾ.—37, 61, 110.
 ਹਰੀ ਜੀ—204
 ਹਵੇਲੀਆਂ—25.
 ਹਤਥਾ—57, 173
 ਹਾਸਮ/ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ—61, 78, 232, 238.
 ਹਿਮਾਚਲ—19², 23², 27, 34, 38, 55,
 64, 76, 114 ਫੁਨੋ, 146, 205.
 ਹੀਰ—42, 53¹, 61, 110, 141².
 ਹੀਰ ਦਮਦਰ—200.
 ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ—173.
 ਹੀਰਾ ਨਗਰ—24.
 ਹੁਸਿਆਰਪੁਰ—204.
 ਹੋਡੀ—42
 ਹੱਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—204
 ਹੈਦਰਾਬਾਦ—142.
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ—13, 18, 75, 139, 151,
 155², 159, 161, 162, 163, 164
 ਕਸੂਰ—199.
 ਕਹਿਲੂਰ—23.
 ਕੱਛੀ—25.
 ਕਨੂਆ—24¹.
 ਕਨਖਲ—202
 ਕਨੇਡਾ/ਕੈਨੇਡਾ—46, 54, 60, 112, 134,
 142, 157, 163, 164, 165, 171¹.
 ਕਪੂਰਥਲਾ—236²
 ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ—235.
 ਕਬੀਰ, ਫਗਤ—61, 142.
 ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਸਿਆਲਕੋਟ)—231¹.
 ਕਰਨਾਲ—22.
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸ (ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ)—204.
 ਕਰੋਲ ਬਾਗ਼—54
 ਕਲਸੀ, ਸੁਰਜੀਤ—163
 ਕਲਕੱਤਾ—54.
 ਕਲਮੀਰ—23¹, 27, 34, 38, 55, 114 ਫੁਨੋ,
 147, 205.
 ਕਾਸਿਮ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ—27.
 ਕਾਸਿਮੀ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ—25/ਫੁਨੋ, 28.
 ਕਾਹਲੋ, ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ—28.
 ਕਾਹਿਰਾ—236
 ਕਾਠੀਆਵਾੜ—61.
 ਕਾਦਰਯਾਰ—238
 ਕਾਨਪੁਰ—54
 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—61, 204¹.
 ਕਾਬਲ—199, 203.
 ਕਾਲਕਾ—23
 ਕਾਲਾਕੋਟ—24.
 ਕਾਲੀਦਾਸ—148
 ਕਾਲੀਧਾਰ—24
 ਕਾਸ਼ੀ—41, 154.
 ਕਾਫ਼ੀ (ਰਾਗ)—144
 ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ—61, 110, 122

- ਕਿਤਾਨਾ (ਬਾਰਾਂ)—199.
 ਕੀਨੀਆ—159, 163, 165
 ਕੁਆਰਟਰਲੀ ਰੀਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ—11 ਫੁਨੋ
 ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ—232
 ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਨਾਵਲਕਾਰ), ਕੈਨੇਡਾ—104,
 163
 ਕੈਬਲ—22
 ਕੈਨੇਡਾ—10
 ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ 50, 134
 ਕੋਸਾਬੀ, ਦਾਮਦਰ, ਡਾ—180
 ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—205
 ਕੋਹਲੂ—25
 ਕੋਠਾਰੀ, ਡਾ—20
 ਕੋਟਲਾ—200
 ਕੋਮੀ ਵੰਗਾਰ (ਦਿੱਲੀ)—240 ਫੁਨੋ
 ਕੰਵਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ—61, 93
 ਕੰਵਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ—163
 ਬਾਂਗੜਾ—23, 37, 62, 64
 ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ (ਦਿੱਲੀ)—72.
 ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ—243, 244
 ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ/ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ
 (ਰਜਿਸਟਰਡ)—21¹, 70/ਫੁਨੋ, 75, 78,
 91, 93¹/ਫੁਨੋ, 99, 103, 105, 106²/
 ਫੁਨੋ, 107¹, 108, 112, 116, 117 ਫੁਨੋ,
 133, 157, 174, 184, 227
 ਕੈਂਬਲਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ)—187.
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ੍ਰੀ—140, 143.
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ—61, 166.
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਡਾ—219.
 ਖਮਾਇਚੀ (ਗਾਗ)—144.
 ਖੀਉੜਾ—173.
 ਖੰਨਾ (ਸ਼ਹਿਰ)—215¹, 216¹, 218¹.
 ਗਗਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ—105
 ਗਲੀਸਨ, ਡਾ.—145.
 ਗਾਰਗੀ, ਬਲਵੰਤ—61, 145, 198
 ਗਿੱਲ, ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ/ਡਾ. ਗਿੱਲ—
 145 ਫੁਨੋ
 ਗਿੱਲ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ—19, 20, 82¹, 83¹,
 84¹, 85
 ਗੀਤਾ—60², 235¹.
 ਗੁਸਾਈ ਗਰਬਾਣੀ—232.
 ਗੁੱਗਾ—42
 ਗੁਜਰਾਤ 24, 61, 123, 145, 203
 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ—29
 ਗੁਰਸਾਗਰ ਸਿੰਘ, ਸ. (ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ)—28.
 ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ—207, 208¹.
 ਗੁਰਸ਼ਤੀਆਂ—25
 ਗੁਰਦਾਸ, ਡਾਈ—61, 75, 78, 105, 136.
 ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ—24, 201
 ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ—198.
 ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—205, 222
 ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. (ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ)—84
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ)—61, 100,
 110, 198
 ਗੁਰਮਖ ਸਿੰਘ, ਡਾਈ—239¹
 ਗੁਰੂਸਰ—22
 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)—
 182
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ—60¹, 110, 174,
 214, 216¹, 217¹, 218¹, 219, 226,
 228, 231¹, 232, 235, 239
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—
 58¹, 78, 88, 89, 94¹, 95, 97¹, 174,
 226
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ (ਦਿੱਲੀ) 182
 ਗੁਰੂਮੇਲ (ਅਮਰੀਕਾ)—163.
 ਗਇੰਦਵਾਲ—105¹
 ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਡਾ.—180
 ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ—78, 140, 182.
 ਗੋਰਖ—42
 ਗੋਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—204, 205, 206, 222,
 230, 234.
 ਗਾਂਧੀ, ਮਹਾਤਮਾ—20, 54, 115.
 ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ—64.
 ਘਈ, ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ—105.
 ਘੱਗਰ—27.
 ਘੁੰਮਣ, ਇਲਿਆਸ—18, 25¹, 26, 28
 ਘੁੰਮਣ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ—99.
 ਚਜ ਅਕੈਡਮੀ, ਸਰਗੋਧਾ—36 ਫੁਨੋ

- ਚਨਾਬ ਵੇਖੋ ਝਨਾਂ
ਚਨਿਓਟ -199
ਚਰਕ-61
ਚਾਤ੍ਰਕ, ਧਨੀ ਰਾਮ-61, 68, 100, 101, 102, 103, 110, 122.
ਚਾਵਲਾ, ਟੀ ਡੀ-105
ਚੀਨ-142, 205.
ਚੈਟਰਜੀ, ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ-180
ਚੋਪੜਾ, ਵਿਜੈ, ਸ੍ਰੀ-105.
ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ)-29¹, 30¹, 31, 32¹, 34¹, 38, 39, 41, 44, 45, 46¹
ਚੰਡੀ-183
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-21, 23¹, 37, 60, 70, 72¹, 77, 78, 83, 94, 97¹, 98, 108¹, 114 ਫੁਨੋ¹, 130 ਫੁਨੋ, 145 ਫੁਨੋ, 152, 154, 184 ਫੁਨੋ, 204, 207 ਫੁਨੋ, 219, 242
ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ, ਗੁੰਥੀ-219
ਚੰਦੋੜ (ਨਗਰ)-143
ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ-78
ਚੰਨ, ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ-93
ਚੰਬਾ-23
ਜਹਾਂਗੀਰ-234.
ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ., ਵਰਿਆਮ)-105
ਜਗ-ਬਾਣੀ (ਅਖਬਾਰ)-160.
ਜੱਟ, ਹਰੀਆ/ਹਰੀ ਦਾਸ-203, 233.
ਜਨਾਲ (ਪਿੰਡ)-180
ਜਮਾਅਤ-ਇਸਲਾਮੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)-53, 166
ਜਰਮਨੀ-46, 157, 194
ਜਲੰਧਰ-19, 54, 96¹, 103, 105¹, 106 ਫੁਨੋ, 170, 208, 210, 211, 215, 226
ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਦਿੱਲੀ)-145 ਫੁਨੋ
ਜਾਪਾਨ-14.
ਜਾਰਜੀਆ-168¹¹
ਜਿਹਲਮ-24.
ਜਿਨ ਮੁਨੀ, ਸ੍ਰੀ-180.
ਜੀ ਬੀ ਸਿੰਘ-239¹
ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, ਪਟਿਆਲਾ-204
ਜੈ ਸਿੰਘ (ਕਵੀ)-225
ਜੈਕਸਨ, ਮਾਈਕਲ-45
ਜੈਕਬ (ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ)-196
ਜੈਪਾਲ, ਰਾਜਾ-10.
ਜੇਸ਼, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਕੀਨੀਆ)-163
ਜੇਸ਼ੂਆ ਫਜਲ ਦੀਨ-122
ਜੋਹਰ, ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ-108
ਜੰਗ, ਰੋਚਨਾਮਾ (ਲਾਹੌਰ)-25 ਫੁਨੋ
ਜੰਗਲੀ (ਰਾਗ)-144
ਜੇਮ-23¹, 24¹, 27, 34, 37, 38, 64, 114 ਫੁਨੋ, 205
ਜਾਗਲੀ, ਸ਼ੇਰ ਜੰਗ-163
ਜਿੰਦਾਂ, ਰਾਣੀ-226
ਝਨਾਂ-24¹, 26, 104.
ਝੰਗ-58, 199
ਝਿੰਝੋਟੀ (ਰਾਗ)-144
ਟਿਵਾਣਾ, ਦਲੀਪ ਬੋਰ-61
ਟਹਾਣਾ-22.
ਟੈਗਰ, ਡਾ.-121¹
ਟੋਰੋਟੋ-171.
ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)-242¹
ਡੱਬਵਾਲੀ-22
ਡਾਚੀ (ਕਿਤਾਬ)-146.
ਡੀ ਏ ਵੀ. ਬਾਲਜ, ਸੋਲਾਪੁਰ-49
ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਪੰਜਾਬ-97, 152.
ਡੁੱਗਰ-24.
ਡੇਰ ਬੁਰਾਟੀ-26.
ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ-26
ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ-201, 204¹, 230
ਦਾਕਾ-142
ਦੰਡ, ਰਘਬੀਰ-163
ਦੰਡਲੀ ਖੁਰਦ-205
ਤਮਿਲਨਾਡੂ-14, 123, 124, 168
ਤਵਾਰੀਖ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ)-217.
ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ-99
ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ-203
ਤਾਲਿਬ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ/ਤਾਲਿਬ ਸਾਹਿਬ-50².

- ਤਾਸਕੰਦ 167¹
 ਤਿਹਰਾਨ—236
 ਤਿੱਬਤ—205
 ਤਿਵਾੜੀ, ਵਿਸਵਾਨਾਥ—23
 ਤੀਜੀ ਵਿਸਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਬੈਂਕੌਕ, 1983)—157 ਫੁਨ.
 ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ—78, 140, 218.
 ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ.—38
 ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ—203
 ਤੁਗਲਕ, ਗਿਆਸੁਦ-ਦੀਨ—11.
 ਤੁਜਕ (ਬਾਬਰੀ)—229
 ਬਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)—199
 ਬਾਈਲੈਂਡ—46, 60, 112, 142, 157/ਫੁਨੋ, 159, 164, 165, 172
 ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ—204, 230.
 ਦਸਮੇਸ਼ ਅਕਾਡਮੀ, ਅਨੰਦਪਰ ਸਾਹਿਬ—120
 ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਬੋਰਡ—88
 ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
 ਦ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਸੀਡਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
 ਦ ਪੰਜਾਬ ਡੇਅਰੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
 ਦ ਪੰਜਾਬ ਪੋਲਟਰੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
 ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ—201
 ਦਮੋਦਰ—75, 100, 122.
 ਦਯਾਰਾਮ/ਦਯਾਰਾਮਪੰਡਿਤ—61, 163, 144.
 ਦਰਬ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—93.
 ਦਰਪਣ (ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ)—217
 ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ. (ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ)—105
 ਦਰਵੇਸ਼, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ—219.
 ਦਾਊਲ ਮੋਲ—25
 ਦਾਦੂਪੰਥੀ—235
 ਦਿਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ—145.
 ਦਿਲਸਾਦ ਕਲਾਂਚਵੀ—37 ਫੁਨੋ
 ਦਿੱਲੀ/ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—11, 19, 29/ਫੁਨੋ, 30, 31, 54¹, 58, 70/ਫੁਨੋ, 72, 76², 97, 107, 114 ਫੁਨੋ, 126, 140, 142, 144, 145/ਫੁਨੋ, 147², 155, 181², 205, 226
 ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ—37
 ਦਿਤਬਾ (ਕਸਬਾ)—219¹, 220, 221, 222
 ਦੀ ਸਰਾਇਕੀ ਲੈਗੂਏਜ਼ ਆਫ ਸੈਂਟਰਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੈਫਰੈਂਸ ਗਰਾਮਰ, ਲੰਡਨ 26 ਫੁਨ
 ਦੀਪਾਲਪਰ—199
 ਦੀਵਾਨਾ, ਮਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ—37²
 ਦੇਸਾਈ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ)—115
 ਦੁਆਬਾ—235
 ਦੁੱਗਲ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ—61, 99, 198
 ਦੱਲਾ ਚੱਟੀ—44¹
 ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ/ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ (ਜਲੰਧਰ)—105, 106 ਫੁਨੋ
 ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਡਾ.—154.
 ਧੀਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ—61
 ਧੋਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ—199
 ਨਸੀਰਾਬਾਦ—25
 ਨਹਿਰੂ, ਪੰਡਿਤ—178
 ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ—18
 ਨਰਬਦਾ/ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ—125¹, 143
 ਨਰਾਇਣਗੜ੍ਹ—23
 ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ—61.
 ਨਾਹੀਦ ਅਖਤਰ—162
 ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ—200.
 ਨਾਥ ਪੰਥੀ—235.
 ਨਾਦਰ ਸਾਹ—230
 ਨਾਨਕ/ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ/ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—11, 58, 60, 61, 62, 68², 75, 94, 100², 101, 103, 122, 136, 141, 142, 148, 149, 150¹, 182, 218, 219, 229, 231², 232¹, 247
 ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ—21, 61, 100, 110, 198
 ਨਾਰਨੋਲ—66
 ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ—23.
 ਨਿਤਾਨੰਦ, ਸੁਾਮੀ (ਨਾਰਨੋਲੀ)—143¹
 ਨਿਜਾਮਦੀਨ—234²
 ਨੀਲਗਿਰੀ, ਤਰਸੇਮ—163
 ਨੀਲੀ (ਬਾਰ)—199.
 ਨੂਰ ਜਹਾਂ—162.
 ਨੂਰ, ਨਿਰੋਜਨ ਸਿੰਘ—163

- ਨੂਰੁੱਦ-ਦੀਨੋਫ਼—167.
 ਨੇਕੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ—61, 110.
 ਨੌਸਹਿਰਾ—24.
 ਪਹਾੜ ਗੰਜ—54.
 ਪਹੇਵਾ—22.
 ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ—17, 39³, 42, 54, 56³,
 57³, 58, 64², 73, 106³, 187, 199³,
 200³, 231, 232, 238
 ਪਟਨਾ—206, 236²
 ਪਟਿਆਲਾ—53, 54, 67², 88, 94, 95,
 109, 131, 154, 184, 201², 202,
 204, 205, 207, 209, 210, 211,
 215³, 216², 217², 220, 226², 217,
 234, 236.
 ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ (ਮਸਤਕ ਬਾਸਿਤ ਦੀ ਕਿਤਾਬ)—
 35, 36 ਫੁਨੇ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ—13³, 15⁴, 16³, 18³, 19,
 24², 25³, 26², 33⁴, 34, 35², 36³,
 37², 53, 54, 56², 57², 75, 103,
 104, 120, 124², 147, 159, 160²,
 161², 163, 168³, 169, 170, 200⁴,
 205, 236.
 ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ—12, 13, 14, 16²,
 21, 25², 35, 36³, 58, 65, 105, 120,
 147, 165, 172.
 ਪਾਟਿਨੀ—61.
 ਪਾਤੰਜਲਿ, ਰਿਸ਼ੀ—61.
 ਪਾਰਸ ਭਾਗ—236
 ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—5, 239².
 ਪਿਰਬੀ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ—209, 215, 218.
 ਪਿਸ਼ਾਵਰ—25.
 ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—239
 ਪੁਆਰ, ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.—95 ਫੁਨੇ
 ਪੁਣਫ਼—24²
 ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—226.
 ਪੁਰੂ, ਰਾਜਾ (ਪੋਰਸ)—42.
 ਪੂਨਮ (ਸੰਪਾਦਕ)—246, 250.
 ਪੂਰਨ (ਭਗਤ)—42.
 ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ.—61, 68, 100, 102, 110,
 122, 136.
 ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ—112.
 ਪੈਰਿਸ—145
 ਪੋਣੀ—24.
 ਪੰਚਤੰਤ੍ਰ—196.
 ਪੰਜਾਬ/ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ—9¹,
 10¹, 11⁴, 12⁸, 13⁸, 14³, 15⁴, 16¹¹,
 18⁸, 19¹⁰, 21⁵, 22¹⁰, 23², 25, 26²,
 27³, 28³, 29³, 30, 31², 32, 33¹¹,
 34¹⁰, 35⁴, 36², 37³, 38², 39, 40,
 42, 43, 44², 45, 46³, 48³, 49⁴, 50²,
 51⁴, 52⁴, 53³, 56³, 57, 58³, 60⁴,
 61², 62², 63⁴, 64³, 65⁴, 66³, 67⁴,
 68³, 70³, 71⁴, 72³, 73³, 74³, 75³,
 76², 77⁴, 78¹¹, 79³, 80³, 81⁴, 82⁴,
 83⁴, 84⁴, 85³, 86³/ਫੁਨੇ, 87⁴, 88¹¹,
 89⁴, 91⁴, 92⁴, 93²/ਫੁਨੇ, 94², 95²,
 96⁴, 97, 98⁴, 100³, 101⁴, 102⁶,
 103³, 104⁴, 105³, 106⁴, 107⁴,
 108⁷, 109⁴, 110⁴, 111⁴, 112, 113,
 115³, 116³, 117³, 118⁴, 119⁶,
 120⁴, 121², 122⁴, 123³, 124, 125,
 126⁷, 127¹², 128³, 130³, 132,
 133³, 134, 136, 137³, 140³, 142²,
 145, 146², 149⁶, 150³, 152⁴,
 154¹⁰, 155⁴, 156, 157⁴, 158³, 159,
 160³, 162, 164³, 165⁴, 166³, 167³,
 168⁴, 169², 170², 171, 172, 173³,
 174⁴, 175⁴, 176, 178, 179, 180⁴,
 181⁴, 182², 183², 187², 188⁴, 196,
 199², 200⁴, 201², 203³, 205⁵, 206,
 226, 227, 230³, 231, 232²,
 233², 238, 240⁴, 241², 242³,
 243³, 244³, 245, 246³, 247⁴,
 248, 250⁴, 251²
 ਪੰਜਾਬ ਓਵਿਸਿਅਲ ਲੈਗੂਏਜ ਐਕਟ
 (1967)—95
 ਪੰਜਾਬ ਆਰਕਾਈਵਜ਼/ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ
 ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ—204²
 ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕਾਊਂਸਿਲ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)—
 174

- ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ/ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਮੁਹਾਲੀ—21, 60, 72, 88, 89², 188
- ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਟੀ ਬੋਰਡ—88.
- ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਹੋਜਰੀ ਐਂਡ ਨਿਟਵੇਅਰ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
- ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸਪਲਾਈ ਐਂਡ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਡੈਵਰੋਸ਼ਨ (ਮਾਰਕਡੈਂਡ)—88
- ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਵੇਅਰ ਹਾਊਸਿੰਗ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ—88
- ਪੰਜਾਬ ਹਾਊਸਿੰਗ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੋਰਡ 88
- ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ—88
- ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਏ ਬਦੇਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਬਿਤਾਬ)—54 ਫੁਨੋ
- ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ/ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ—86³, 87ਫੁਨੋ⁴, 92, 249
- ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ—203.
- ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ/ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬੋਰਡ—109², 130/ਫੁਨੋ, 138, 193/ਫੁਨੋ
- ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)—37, 77, 78, 89², 94², 95, 97, 107, 145/ਫੁਨੋ, 182, 204, 208, 219
- ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ—36, 121, 203
- ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ—71, 85², 88², 91², 108
- ਪੰਜਾਬ ਵਾਟਰ ਐਂਡ ਸੀਵਰੇਜ ਬੋਰਡ—88
- ਪੰਜਾਬੀ—9⁴, 10, 12², 13, 14, 16², 17, 18, 19³, 21, 22, 23, 24², 28, 32, 35, 36², 37, 38, 39², 41, 44², 45, 46³, 110, 112, 149, 169, 173, 176.
- ਪੰਜਾਬੀਅਤ—9³, 19, 32, 39⁴, 40⁴, 41⁴, 45, 46³, 52, 57, 68³, 74, 101, 102, 104, 110, 112, 119, 169, 176.
- ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ—107.
- ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੌਰ—58.
- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ—21, 82 ਫੁਨੋ, 116, 133, 155, 157, 158, 174, 182, 184, 204, 207/ਫੁਨੋ, 225, 226, 227
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ (ਪੈਫਲਿਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)—23 ਫੁਨੋ
- ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵੇਸ਼ਕਾ—152.
- ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਕੋਸ਼—107
- ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਟ੍ਰਸਟ/ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਟ੍ਰਸਟ—193 ਫੁਨੋ, 194², 196, 198
- ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਪਟਿਆਲਾ)/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ—58, 78, 88, 89, 94², 95², 97², 108-109, 138, 154, 174, 182, 184, 204, 205, 225/ਫੁਨੋ, 227²
- ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕੋਸ਼—107
- ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ—187
- ਪ੍ਰਯਾਗ—41.
- ਪ੍ਰੀਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—82, 83.
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ.—28, 54 ਫੁਨੋ, 207
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਖਾ—9, 96
- ਪ੍ਰੀਤ ਨੜੀ (ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ)—246 ਫੁਨੋ
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਲੇਖਕ)—61
- ਪੁੱਨੇ—42.
- ਫਗਵਾੜਾ—105
- ਫਲੋਰੀ, ਬਰਧਾ ਰਾਮ—78
- ਬਸੰਤਲੀ—24
- ਬਹਾਵਦੀ (ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ-ਜਕਰੀਆ)—232²
- ਬਹਾਵਲਪੁਰ—37 ਫੁਨੋ.
- ਬਗਦਾਦ (ਇਰਾਕ)—27.
- ਬਜਾਜ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ—204.
- ਬਠਿੰਡਾ—202², 203, 209
- ਬਨਾਰਸ—179
- ਬਨੁਆਣਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ—105.
- ਬਰਤਾਨੀਆ—ਵੇਖੋ ਯੂ ਕੇ.
- ਬਰਮਾ—ਵੇਖੋ ਮੈਨਮਾਰ
- ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ—13, 14, 15, 17, 25, 38, 55, 168
- ਬਾਸਿਤ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ/ਬਾਸਿਤ ਸਾਹਿਬ—35, 36²/ਫੁਨੋ, 38², 39, 40⁴, 41².

- ਬਾਹਰੀ, ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ—23, 24 ਫੁਨੇ, 25, 28.
 ਬਾਕੁ—142 ਫੁਨੇ
 ਬਾਜਵਾ, ਇਹਸਾਨ (ਗੱਖਤਵਾਲੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ)—18, 28
 ਬਾਦਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ—84³, 86.
 ਬਾਬਰ—229³, 230.
 ਬਾਲਾਕੋਟ—25
 ਬਾਵਾ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ—105
 ਬਿਆਸ—125.
 ਬਿਹਾਰ—51, 203.
 ਬਿੱਜਵਾਲੀ—22.
 ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ—54
 ਬਿਲਾਸਪੁਰ—23
 ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸਾਹ—36, 61, 68, 75, 100, 238
 ਬੁਖਾਰਾ (ਉਜਬੇਕਿਸਤਾਨ)/ਭੁਖਾਰਾ—142 ਫੁਨੇ, 167, 203².
 ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ—242¹
 ਬੇਸਿਕ ਪੰਜਾਬੀ—58
 ਬੇਕਨ, ਵਰਾਸਿਸ—135¹, 139.
 ਬੇਦੀ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ—61, 166
 ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ—124²
 ਬੰਗਾਲ—12, 51, 56, 123, 124, 140, 168
 ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ—233, 234¹.
 ਬੰਬਈ—54, 127, 155.
 ਬੈਕੋਕ—157 ਫੁਨੇ
 ਬ੍ਰਜ ਭੂਮੀ—140.
 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਉਂਸਿਲ—46, 156
 ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ—140.
 ਭੱਟੀ, ਅਬਦੁੱਰ-ਰਸ਼ੀਦ—17¹
 ਭੱਟੀ ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ—17
 ਭਗਤ ਸਿੰਘ—42.
 ਭਜਨ ਸਿੰਘ—60.
 ਭਦੋੜ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ—203.
 ਭਰਤ—200
 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਦਨ—205.
 ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ—52¹.
 ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—239¹
 ਭਾਟੀਆ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ—105.
 ਭਾਰਤ—11, 15, 16, 20, 26, 29², 33, 34, 38, 56, 57, 60, 63², 64², 69², 74, 77, 79¹, 80¹, 86, 87², 108², 111², 115, 121, 123¹, 124², 125², 126², 127¹, 128¹, 142, 149¹, 150, 151, 152, 153, 154, 157², 161, 162², 164, 167, 168⁶, 169², 170, 177², 178, 179, 193, 196, 199¹, 241², 242², 243², 245¹.
 ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—226
 ਭਾਰਤੀ, ਨਵਤੇਜ—163
 ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ—24 ਫੁਨੇ
 ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ—64, 82¹, 83, 108, 202, 227.
 ਭੂਨਾ—22
 ਭੂਪਿੰਦਰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ—204
 ਭੋਰਾ—199
 ਭੋਰਵੀ (ਰਾਗ)—144
 ਭਗਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ—105.
 ਭੋਲਾ ਨਾਥ, ਕਰਨਲ—136.
 ਭਿੰਬਰ—24
 ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼—17.
 ਮਸਤਾਨਾ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ—162
 ਮਹਾਭਾਰਤ—235.
 ਮਹਾਭਾਸ਼ਣ—61
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ—49, 123, 124
 ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—48, 49²
 ਮਹਿਦੀ ਹਸਨ—162.
 ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ—34, 230
 ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ—207, 226.
 ਮਹੀਵਾਲ—42, 104
 ਮੱਕਾ—41.
 ਮਥਰਾ—140
 ਮਦਰਾਸ—54
 ਮਦਾਨ, ਇੰਦਰ ਨਾਥ—78.
 ਮਦੀਨਾ—41.
 ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ—139, 199²

- ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (ਕਿਤਾਬ)—37-38.
 ਮਨਾਲੀ—66.
 ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ—218.
 ਮਰੀ—25.
 ਮਲਿਕ, ਸਾਹਬਾਜ਼/ਮਲਿਕ ਸਾਹਿਬ, ਡਾ.—18, 36², 38², 39, 40², 41².
 ਮਲੇਸ਼ੀਆ—46, 60, 112, 142, 164, 165.
 ਮਾਹਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ/ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ/ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ.—61, 93, 100, 110, 122.
 ਮਾਝਾ—167.
 ਮਾਨਸਹਿਰਾ—25.
 ਮਾਲਵਾ—167, 235.
 ਮਿਸਰ—236.
 ਮਿਹਰਬਾਨ (ਬਾਬਾ)—218, 222.
 ਮਿੱਤਰ ਰਾਜਾ—163.
 ਮਿੱਤਰਾ ਸਾਹਿਬ (ਲੇਖਕ)—236.
 ਮਿਰਜ਼ਾ/ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ—42², 104, 110.
 ਮੀਆਂਵਾਲੀ—25².
 ਮੀਰਪੁਰ—24.
 ਮੁਸਾਫ਼ਰ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ—93.
 ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਬਾਸਿਤ—18.
 ਮੁਹਾਲੀ—72.
 ਮੁਹੰਮਤ ਆਸਿਫ਼, ਪ੍ਰ.—18.
 ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਸਰ, ਡਾ.—61, 136, 140, 166.
 ਮੁਹੰਮਦ, ਤੁਫ਼ੈਲ, ਮੀਆਂ—53².
 ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼—61.
 ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ (712 ਈ:)—57.
 ਮੁਹੰਮਦ ਮੀਆਂ—36.
 ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਾਬਾਦ—24.
 ਮੁੱਢਲੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ (ਕਿਤਾਬ)—58.
 ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ—61.
 ਮੁਲਤਾਨ—37, 199.
 ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਰਾਂ (ਬੁਖਾਰਾ)—142 ਫੁਨੋ.
 ਮੁਸਾਖੇਲ—25.
 ਮੁਰਤਾਂ—9².
 ਮੇਲਾ, ਕੁੰਭ ਦਾ—41.
 ਮੈਨਮਾਰ—124².
 ਮੋਇਓ-ਜੋ-ਦੜੋ—57.
 ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼—78.
 ਮੌਜੀ (ਅਖਬਾਰ)—149.
 ਮੱਟੋ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ—61, 166.
 ਮੂੰਹ ਆਈ ਗੱਲ (ਕਿਤਾਬ)—36.
 ਯਸ਼ਪਾਲ—61, 78, 166.
 ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ—168.
 ਯੂ.ਐਸ.ਏ.—44, 45, 46, 54, 60, 112, 134, 142, 145², 157, 163, 164, 165, 234.
 ਯੂ.ਕੇ.—14, 46, 54, 60, 112, 134, 142, 157, 160, 161, 163, 164, 165, 171², 172², 236.
 ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ.—181², 205.
 ਯੂਜੀ-ਦ-ਜ਼ਿਲਹ, ਡਾ.—131², 132.
 ਯੂਨਾਨ—27.
 ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ—86, 87 ਫੁਨੋ.
 ਯੂਨੈਸਕੋ—172.
 ਯੂ.ਪੀ.—49, 238.
 ਯੂਰਪ—150, 153, 185, 244.
 ਰਸਾਲਾ—42.
 ਰਸੂਲਪੁਰ—226.
 ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ—105.
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ—12², 34², 56, 185, 196.
 ਰਤੀ ਕੋਤ—246, 250.
 ਰਵਿਦਾਸ, ਡਗਤ—94.
 ਰਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)—54 ਫੁਨੋ.
 ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ (ਡਾ.)—163.
 ਰਾਹੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ—201.
 ਰਾਜਸਥਾਨ—26, 38, 50, 51, 52², 55, 125, 203, 204, 233, 235, 250.
 ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ—215, 216.
 ਰਾਜਪੁਰਾ—33.
 ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ—76, 77², 240, 241², 242, 244, 245.
 ਰਾਜੌਰੀ—24.
 ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ—105.
 ਰਾਮ ਨਗਰ—24.

- ਰਾਮਪੁਰ-232, 236.
 ਰਾਮਪੁਰੀ, ਗੁਰਚਰਨ-163.
 ਰਾਮਾਇਣ-235.
 ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ, ਇਕਬਾਲ-163.
 ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ-29.
 ਰਾਵੀ (ਨਦੀ)-24, 42, 125, 199, 201.
 ਰਾੜੇਵਾਲਾ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ-215², 216, 218.
 ਰਿਆਸੀ-24.
 ਰਿਗ ਵੇਦ-57, 60².
 ਰੁਕਨਦੀਨ-232.
 ਰੂਸ-142, 150, 152, 153.
 ਰੂਨਾ ਲੈਲਾ-162.
 ਰੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ.-5.
 ਰੋਸ਼ਨਾ-162.
 ਰੋਡੇ, ਅਜਮੇਰ-163.
 ਰੋਡਾ-ਜਲਾਲੀ-42.
 ਰੋਪੜ-202.
 ਰੋਮਾਨੀਆ-155¹.
 ਰੋਜ਼, ਐਚ.ਏ.-51.
 ਰੰਧਾਵਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ/ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ-93, 207², 223².
 ਰਾਂਝਾ-42, 61, 104, 161².
 ਲਹਿਰਾ (ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਿਸਾਲਾ)-16, 25 ਫੁਨੋ, 106.
 ਲਖਨਊ-49.
 ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ)-174.
 ਲਾਹੌਰ-10, 19², 25, 29, 33¹, 36/ਫੁਨੋ, 38, 56, 58, 121, 154, 170, 199, 203², 226, 236.
 ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ-86.
 ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਏ-198.
 ਲਾਤਕਾਣਾ-25.
 ਲੁਧਿਆਣਾ-63 ਫੁਨੋ, 82 ਫੁਨੋ, 88, 106, 130, 133, 139 ਫੁਨੋ, 158, 177 ਫੁਨੋ, 172, 199 ਫੁਨੋ, 201, 204, 207 ਫੁਨੋ, 226, 227, 249.
 ਲੂਣਾ-42.
 ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਡ-145.
 ਲੋਹਗੜ-22.
 ਲੋਪੋ-201.
 ਲੰਡਨ-27, 145, 154², 161.
 ਲਾਂਬਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ-205.
 ਲੈਗੁਏਜ਼ ਆਫ਼ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-23.
 ਲੋਗੋਵਾਲ, ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ-76, 77², 240², 241², 242, 244, 245.
 ਵਾਘਾ-10, 25, 33, 35², 57.
 ਵਾਰ, ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਦੀ-61.
 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ-36, 53, 61, 68, 75, 100, 101, 103, 122, 136, 148, 150, 238.
 ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਮਹਾਰਾਣੀ-234.
 ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ-145.
 ਵਿਰਕ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ-61, 93, 250.
 ਵਿਲਹੈਲਮ (ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ)-196.
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ-61, 94, 198, 204².
 ਵਿਸਵ ਕਾਨਫਰੰਸ/ਵਿਸਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ-ਵੇਖੋ ਚੌਥੀ ਵਿਸਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ).
 ਸ਼ਹੀਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ-149.
 ਸਬਦ, ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ-215.
 ਸਬਦ, ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ-215.
 ਸਬਦ, ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ-215.
 ਸਬਦ ਜੋਤ ਕੋਸ਼-107.
 ਸਮਸੇਰ ਸਿੰਘ (ਨਿਹੰਗ), ਗੁੜੇ ਵਾਲੇ-204.
 ਸਰਮਾ, ਸਿਰੀ ਰਾਮ-49.
 ਸਰਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ-196.
 ਸਰਫ, ਸਾਹ-232.
 ਸਾਅ, ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਰਡ-149.
 ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ-75, 100, 122, 238.
 ਸਾਹ ਜਹਾਨ-234.
 ਸਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ-22.
 ਸਾਹ ਮੁਹੰਮਦ-61, 75, 122.
 ਸਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ-145, 205.
 ਸਿਮਲਾ-23.
 ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ-61, 100, 110.
 ਸਿਵ ਚਰਨ ਸਿੰਘ-163.
 ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ-69², 148.
 ਸ਼ੈਕਲ, ਸੀ.-26/ਫੁਨੋ, 28, 154. **Page 262**

ਪੰਜਾਬ ਦੀ
ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ
ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ
ਕਿਉਂ ?
ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ?
ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਕੀ ਕਰਨ ?
ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਹੈ
ਇਕ ਪੰਜਾਬ ਦਰਦੀ ਦੀ
ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਕਲਮ ਤੋਂ